

Маҳмудхўжа
БЕҲБУДИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Истиқлол қаҳрамонлари

МАҲМУДХУҶА
БЕҲБУДИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1999

Таҳрир ҳайъати: *Озод Шарафиддинов, Неъмат Аминов, Наим Қаримов, Бегали Қосимов, Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов, Шухрат Ризаев.*

Ўзбек жадид адабиётининг асосчиси, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси бўлмиш Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ушбу «Танланган асарлар»ига унинг «Падаркуш» пьесаси, Шарқ мамлакатлари бўйлаб қилган сафар хотиралари, маориф ва маданиятимизнинг хилма-хил муаммоларига бағишланган мақолалари ҳамда унинг ўлими муносабати билан замондошлари томонидан яратилган марсиялар киритилди. Мазкур иккинчи нашрдан жой олган янги материалларни тайёрлашда ёш беҳбудийшунос олим Ҳалим Сайид иштирок этди.

Нашрга тайёрловчи, тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи — проф. **Бегали Қосимов**

Б 64

Беҳбудий М.

Танланган асарлар // Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б. Қосимов. — 2-нашри, тузатилган ва тўлдирилган. — Т.: «Маънавият», 1999. — 280 б. — (Истиқлол қаҳрамонлари).

Уз1

Б $\frac{470262024 - 10}{M 25(04) - 99} 14 - 99$

© М. Беҳбудий. Танланган асарлар; «Маънавият», 1997 й.

© М. Беҳбудий. Танланган асарлар; «Маънавият», 1999 й.

КАРВОНБОШИ

Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтидаги жадидларидан унга тенг келадигани йўқ деб ўйлайман.

Файзулла Хўжаев

Маҳмудхўжа Бехбудий уйғониш даври ўзбек адабиётида биринчи ўринни олурга лойиқ зотдур.

Ҳожи Муин ибн Шукрулло

Маҳмудхўжа Бехбудий XX аср бўсағасидаги Туркистоннинг орзу-армонларидан бири сифатида майдонга келди. У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларида фаол қатнашган энг йирик намояндаси, янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси эди. Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист эди. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшади. XVI асрдан бошланган инқироз ва турғунлик, жаҳолат ва мутаассиблик авж пардасига чиққан, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллатни беҳад ҳолдан тойдирган эдики, бу имкондан фойдаланиб ўлкани забт этган Россия зўр бериб, уни турғун ва тутқун сақлашга уринар эди. Мана шундай бир шароитда миллатни бутунлай маҳв бўлиш ва Ватанни буткул ғорат этилиш хавфидан асраб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётга бошлаш жадидлар номи билан тарихга кирган Бехбудий бошлиқ фидойилар зиммасига тушди.

Тарихимизнинг сўнгги юз йилдан ортиқроқ даврида халқимизнинг энг катта армони бўлиб келган бугунги истиқлол куртаги дастлаб мана шу жадидлар кўксига ниш уриб етилган эди.

XX аср ўзбек маорифи ва маданияти, қолаверса, бугунги мустақиллик тафаккуримиз, аҳтимолки, шу жадидлар олдида бурчлидир. «Усули жадид», «усули савтия» номлари билан шуҳрат топган янги мактабни

Туркистонда шулар ташкил қилдилар. Шулар биринчи бўлиб замонавий олий мактаб ғоясини илгари сурдилар, ўнлаб жамиятлар, ширкатлар уюштириб, улар ёрдамида қанчадан-қанча ёшларни тараққий қилган Оврупо мамлакатларига ўқишга юборишга муваффақ бўлдилар. Ўзбек театрининг биринчи ғиштини қўйган, нашру матбуотини бошлаб берган ҳам шулардир.

Жадидлар ўз ҳисобларидан мактаблар очиб, ёш авлодни истиқлолга тайёрладилар, шеър ва мақолалар, саҳна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини синдиришга уриндилар (Русия қонунлари имкон берган даражада Туркистон мусулмонларининг шаъну шарафини ҳимоя қилдилар), инқилоб йилларида эса мустақиллик байроғини баланд кўтардилар.

Маҳмудхўжа Бехбудий мана шу фидойилар орасида мумтоз бир ўринни эгаллайди. У мана шу Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг бонийсидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида 20-йилларда маҳаллий матбуотда Садриддин Айний, Ҳожи Муин ибн Шукрулло, Лазиз Азиззода каби замондошлари томонидан бир қатор мақола, хотиралар эълон қилинган. Кейинги йилларда, хусусан, мустақилликка эришилгандан сўнг жадидлар фаолиятини ўрганишга ҳаракат кучайди. Бехбудий ҳам қайта нашр этила бошланди. Шу муносабат билан 20-йиллар адабиётшунослиги материалларига эҳтиёж ўсиб борди. Жумладан, Бехбудий таржимаи ҳолини ёритишда Ҳожи Муиннинг 1922—23 йилларда ўзи муҳаррирлик қилган «Меҳнаткашлар товуши» (1922), «Зарафшон» (1923) газеталарида чоп этган мақолалари муҳим аҳамиятга эга. Бехбудий ҳақида 70-йиллардан бугунги кунгача эълон қилиниб келаётган Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алиев, Наим Қаримов, Сирожиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев ва бугунги ёш тадқиқотчилар Ҳалим Сайид, Нормурод Авазов, Зебо Аҳророва ишларининг барчасида мана шу Ҳожи Муин маълумотлари асос қилиб олинади¹.

Унинг келтиришича², Маҳмудхўжа Бехбудий 1875

¹ Аслида ҳам Ҳожи Муин (1883—1942) Бехбудийли яқиндан билган, унинг эътиборига сазовор бўлган ҳамкасабаси, шоғирди эди. 1914 йилда Бехбудий ҳаж сафарига кетар экан, «Ойна» журналининг муваққат муҳаррири қилиб Ҳожи Муинни қолдирганлиги маълум.

² Қаранг. Ҳожи Муин, Маҳмудхўжа Бехбудий, «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март.

йилнинг 19 январида (ҳижрий 1291 10-зулҳижжа)¹ Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Беҳбудхўжа Солиҳхўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томондан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, амир Шоҳмурод замонида (1785—1880) Самарқандга келиб қолган.

1894 йилда отаси, имом-хатиблик билан шуғулланиб келган Беҳбудхўжа вафот этади. Ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқнинг тарбия ва қарамотида ўсиб вояга этади. Араб сарфу наҳвини кичик тоғаси Одилдан ўрганadi. 18 ёшидан қозихонада мирзолик қила бошлайди. Дарвоқеъ, Беҳбудийнинг мактаб-мадраса ҳаёти ҳақида ҳам маълумотлар ниҳоятда кам. Унинг замондошлари билан бўлган суҳбатларидан аён бўладикки, Беҳбудий дастлаб Самарқанд мадрасасида, сўнграқ Бухорода яхшигина таҳсил кўрган. Анъанавий мадраса илмини пухта эгаллаган Беҳбудий 1915 йилда этнограф Г. Андреев саволларига жавоб берар экан, мадраса таҳсилни алоҳида тилга олгани маълум². Хуллас, анъанавий таҳсил, сўнг эса ўз устида қунт ва сабот билан ишлаш орқали у шариятнинг юксак мақомлари — қози, муфти даражасигача кўтарилади.

Тахмин қилиш мумкинки, ёш Маҳмудхўжа дунёқарашининг шаклланишида Русия жадидчилиқ ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспралининг хизмати катта бўлган. Шарқу Ғарбнинг тарих ва маданиятини чуқур билган, араб, форс тиллари билан бир қаторда инглиз, немис, француз тилларида ҳам эркин сўзлаша олган бу киши 1881 йилда рус тилида «Русия мусулмонлиги» китобини ёзади. Бу китобда у, Русияда яшовчи барча мусулмонларнинг ўзлигини сақлаб қолиш йўли битта, у ҳам бўлса, маърифат ва у орқали мамлакатнинг ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётига тенгма тенг аралашшига эришмоқдир, деган фикрни илгарти

¹ Айрим тадқиқотларда бу сана 1874 йил март («Совет Ўзбекистони санъати» ж., 1989 й., 2-сон) део, билинмишча, янглиш кўрсатилади. 1291 йилнинг бошланиши (1-муҳаррам) 1874 йилнинг 18 февраль чоршанба кунига тўғри келади. (Қаранг, Таблица согласования... Х. К. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1977, 940—942-бетлар.) Зулҳижжа сўнги ойидир. Унинг 10-си 335-кун бўлиб, жамланганда 1875 й. 19 янв. келиб чиқади.

² Андреев Г. Самаркандский журнал «Ойна» и его редактор-издатель Махмуд Ходжи Бегбуди, «Туркестанские ведомости» газетаси, 1915, 17 сент.

суради. Бу йўлдаги биринчи қадам «усули жаид», «усули савтия» номлари билан тарихга кирган янги мактабларни ташкил қилиш бўлди¹. «Ал-он Русиядаги минглар ила низомлик мактаблар ва собиқ нашр бўлган ва ҳозир фаълан нашр бўлуб тургон юзлар ила исломий мажалла ва жаридаларнинг барча муҳаррир ва муридлари ул зоти сутуда сифотни шогирдларидурлар»², деб ёзган эди Бехбудий 1914 йилда.

1884 йилда Исмоилбекнинг машҳур «Таржумон» газетасига обуна бўлган 1000 кишининг 200 таси Туркистондан эди.

Исмоилбек 1892 йилда Туркистондаги мактабларни ислоҳ қилиш, «усули савтия»ни жорий этиш таклифи билан генерал-губернатор Н. О. Розенбахга мурожаат этди³. Жавоб ололмагач, 1893 йилда Тошкентга келадди, Самарқанд, Бухорода бўлади. Маҳаллий халқ билан гаплашиб, дастлабки янги усул мактабларини очишга муваффақ бўлади. Сўнг 1897 йилда яна Туркистонга келади...

Барча нарсага қизиқувчан Маҳмудхўжанинг Яқин

¹ Гаспрали 1884 йилда Боқчасаройда бир мактаб очади ва унга «усули жаид мактаби» деб ном беради. «Мусулмонлар аввал бу мактабга унча ишонқирамай қарадилар, — деб ёзади у бу ҳақда, — аммо биринчи оммавий очиқ имтиҳондан сўнг ўқувчиларнинг сони бирданига 9 дан 30 болага кўпайди... ўқитишда «усули савтия» (товуш усули) қўлланилиши туфайли, менинг раҳбарлигимда хўжа (муаллим) болаларга олти ойда туркча ва арабча ўқитишни, туркча ёзиш ва бошланғич дивий қоидаларни ўргатишга муваффақ бўлди» (қаранг, «Гулистон» ж., 1995 йил, 2-сон).

² «Ойна» ж., 1914 й., 50-сон. 1187-бет.

³ Розенбах Гаспрали хатини Туркистон ўқитувчилар семинарияси директори, «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири, машҳур миссионер Н. П. Остроумов билан Туркистон ҳақида кўплаб китоблар ёзган В. П. Наливкинларга бериб, уларнинг бу борадаги фикрларини сўрайди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Гаспрали таклифларини рад этадилар. Остроумов ёзма жавобидан шундай муҳим масаланинг «Туркистонга мутлақо алоқаси бўлмаган (?) жаноб Гаспринский... томонидан муҳокама қилиниши йўл қўйиб бўлмайдиган иш» деб ҳисоблайди. «гайрижинсларни руслаштириш секин ва ишончсизроқ тарзда бораётганидан ниҳоятда қайғурганлигини» изҳор этади ва «Гаспрали сивгариларни» «энг зарарли кишилар» сирасига киритади.

Гаспрали мурожаати («Туркистон генерал-губернаторига мактуб») ва «Остроумовнинг жавоби» тарихчи С. Холбоев томонидан «Гулистон» журналининг 1995 йил 2-сонидан эълон қилинди.

Розенбах ҳар икки мутахассис муносабатини аниқлагач, Гаспрали хатига: «Оқибатсиз қолдирилсин», — деб имзо қўяди.

ва Урта Шарқда номи танилган Исмоилбек Гаспралининг Туркистон сафарларидан беҳабар қолиши қийин эди. Тўғри, Исмоилбек келиб Туркистонда очиб кетган янги мактаблар узоқ давом этмади, ғайришаръий сифатида мутаассиблар томонидан ёпилди. Лекин «Таржумон»нинг муштарийлари кўпайиб борди. Устоз-шогирд муносабатлари самимий дўстликка айланди. Беҳбудий ўз хотираларида устоз билан учрашувларини ихлос ва муҳаббат билан тилга олади.

1899—1900 йилларда Беҳбудий бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига чиқади¹. «1318 санаю хижрияси тавофи Байтуллоға Кафказ йўли ила Истамбул ва Миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим. Муддати сафарим саккиз ойдан зиёда чўзилуб эди»²,— ёзади Беҳбудий бу ҳақда. Дунё кўриши изсиз кетмайди. Сафар янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди. Унинг ташаббус ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи (С. Сиддиқий), Ражабамин (А. Шакурий) қишлоқларида янги мактаблар ташкил топади. Адиб ушбу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. Кетма-кет унинг «Рисолаи асбоби савод» (1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Рисолаи жуғрофияи Русий» (1905), «Китобат ул-атфол» (1908), «Амалиёти ислом» (1908), «Тарихи ислом» (1909) каби китоблари пайдо бўлади.

1903 йилда Ҳалвойида қурилган мактаб биноси ҳозир ҳам сақланиб келмоқда. Шакурий мактабини эса Беҳбудий 1908 йилда Самарқандга ўз ҳовлисига кўчириб олиб боргани маълум.

Тошкентда, Фарғона водийсида янги мактаблар ташкил топа бошлайди. Ибрат, Мунавварқори, Авлоний, Сўфизода номлари тилга тушади. Булар ҳали кифоя эмас, миллат болаларини тараққий топган шаҳарларга ўқишга юбориш керак. Мирмуҳсин Шермухамедов ва бир қатор ўзбеклар Марказий Русияга — Уфадаги «Олия» мадрасасига йўл оладилар. «Олия» да ўндан ортиқ ўзбек ўқийди. 10-йилларда Варшавада, Олмонияда, Москва, Петербургда ўзбеклар ўқигани маълум. Маҳмудхўжа 1903—1904 йилларда Москва, Петербургга боради, 1906 йилда Қозон, Уфа, Ниж-

¹ Қаранг. Ҳожи Муин, Маҳмудхўжа Беҳбудий, «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март.

² Қаранг. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Қасди сафар, «Ойна» ж., 1914 й., 31-сон.

ний Новгородда бўлади. Булар саёҳат эмас, хизмат сафари эди. Масалан, Нижний Новгородда 1906 йилнинг 23 августда Русия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган қурултой чақирилади. Беҳбудий бу қурултойда туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди¹.

25 кунга чўзилган бу сафар ҳақида Беҳбудий сўнграқ шундай маълумот берган эди: «1325 санаи ҳижриясида Русия мусулмонларининг муҳтарам зиёли ва ақобирларининг Нижни Ерминкасида миллий ишлар тўғрисида машварат қила турган мажлисга мушарраф бўлмоқ учун Урунбург йўли ила Маскуф, Петербург, Қозон воситаси-ла Нижни Новагўруд бориб эдим»².

Маърифат учун биргина мактаб кифоя қилмасди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормоқ, миллат ва Ватаннинг аҳволидан, кундалик ҳаётидан огоҳ бўлмоқ керак эди. Бинобарин, миллат учун шундай ойна керак эдики, унда у ўз қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кўра олсин.

Мана шу эҳтиёж ва зарурат Беҳбудийни театр ва матбуот сари бошлади. «Падаркуш» шу тариқа майдонга келди. Бироқ унинг дунё кўриши осон кечмади. Бунга сабаб: биринчидан, чор ҳукумати мустамлака Туркистонининг маърифат йўлига кириб, ўз ҳуқуқини танишидан манфаатдор эмас эди; 1916 йилдаги Туркистон генерал-губернатори Н. Р. Куропаткиннинг ўз кундалигида ёзган ва бугун жуда машҳур бўлиб кетган: «Биз тубжой халқни тараққиётдан, мактабдан, рус ҳаётидан 50 йил четда тутдик»,—деган сўзларини эслаш кифоя. Иккинчидан, турғунлик ва тутқунлик туфайли авж олган жаҳолат, мутаассиблик. «Қимки саҳнада кўрсанг, они жасорати бу»,—деб ёзган эди шоир Тавалло. Бу, бежиз эмас. Хуллас, 1911 йилда ёзилган «Падаркуш» драмаси 1913 йилдагина босилиб чиқади. Китоб жилдидаги: «Бородино жанги ва Россиянинг французлар босқинидан халос бўлишининг юбилей санасига бағишланади»,—деган ёзув ва унинг Тифлис цензурасининг рухсати билан чоп этилиши шуни кўр-

¹ Қаранг. А. А. Пясковский, Революция 1905—1907 годов в Туркестане, М., 1958, 559-бет. 1905 йилда Русия мусулмонлари сиёсий фаоллашдилар. 1905 йил 15 августда Нижний Новгородда уларнинг I съезди, 1906 й. 13—23 январда Петербургда II съезди чақирилди. «Русия мусулмонлари иттифоқи» тузилди.

² «Ойна» ж., 1914 йил, 31-сон, 598-бет.

сатадики, иш осон кўчмаган. Пьеса босилиб чиққандан кейин ҳам, уни саҳнага қўйиш учун яқин бир йил вақт кетди. Муаллиф бу ҳақдаги хатларга жавобан: «Уйнатургон одам йўқ. Азбаски, Туркистонда бекор одам йўқки, халқ учун ишласа. Бекор киши йўқки, театру саҳнасига чиқиб, “масхарабозлик” қилса»¹,— деб ёзади.

«Падаркуш» — ўзбек драмачилигининг ҳамма яқдил эътироф этган биринчи намунасидир. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунига кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган бир асар сифатида баҳолайдилар. Муаллиф «Миллий фожиа» атаган 3 парда 4 манзарали бу драма ҳажман жуда ихчам, мазмунан ниҳоятда содда ва жўн. У жаҳолат ва нодонлик ҳақида, ўқимаган боланинг бузуқ йўлларга кириб, ўз отасини ўлдиргани ҳақида ҳикоя қилади. Орқа-олдини ўйламаган бойнинг Тошмурад исмли ўғли бор. Угли ўқимаган. Бой атрофидагиларнинг гапига кирмайди. ўглини ўқитмайди, оқибатда у кўча безориларига қўшилади. Ресторанда маишатга пули етмай, шерикларини тунда уйига бошлаб келади. Бой уйғониб, уларни сезиб қолади, лекин уни ўлдириб, пулини олиб кетдилар. Хулоса: жаҳолат ва нодонлик отанинг ҳам, боланинг ҳам бошига етади. Агар бутун миллат шу аҳволга тушса-чи?!

«Падаркуш» дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 январида саҳнага қўйилди. «Халқ ниҳоят кўп келиб, белат етмагани ва жойни йўқлиги учун уч-тўрт юз киши қайтиб кетди»²,—деб ёзади маҳаллий матбуот.

Яна ўша ерда ўқиймиз: «Белатлар бир-икки кун аввал ёшларни ғайрати илан сотилиб тамом бўлуб эди. Баъзи кишилар белатларини икки баҳога фойдаси илан бошқага сотдилар. Соат еттидан минглаб халқ ибратхонага ҳужум қилган. Аммо белат йўқ. Уч сўм³ бериб, тикка турмоқга ҳам рози, яна ер йўқ...»

Спектакль ўз маишатида ўралиб дунёни унутган миллатдошларга чақмоқдек таъсир этди. Унда бой ролини Абдусалом Абдураҳим ўғли ўйнаган эди. «Бойни ҳамбоза (хуррак) ва уйқуси ҳамда ҳаракатидан аҳоли ихтиёрсиз ва фосиласиз куларди»,—ёзади тақризчи. «Домла (Мардонқул Шомаҳмуд ўғли) ва зиёли

¹ «Ойна» ж., 1913 йил, 5-сон.

² «Ойна» ж., 1914 йил, 14-сон.

³ Муқояса учун: 1914 йилда 2 сўмга ўртача бир қўй келган.

(Мирза Нўъмон Мулла Фозил муфти ўғли)ни насиҳати халойиқни кўнглига таъсир этарди, ҳатто, ваъзу пандга йиғлаганлар бор эди»—ўқиймиз тақризда. Айниқса, бойнинг ўз ўғли ёрдамида ўлдирилиб, мол-дунёсининг фаҳшу ишрат учун олиб кетилиши воқеалари кишиларни ларзага солган. «Бу фаже ва аламлик манзарани парда ёпар. Халқга ҳаддан зиёда таъсир. Баъзи кишилар фожиадан кўз юмарлар...»

Чамаси, асарнинг ижроси ҳам баланд савияда бўлган. Тақриздаги: «Рус, яҳудий ва мусулмонлар таҳсин этарди. Ҳатто, 20 йилдан бери театр маъмуриятиндаги одамлар таъриф қилурди... Аҳолидаги олқиш ибратхонани гумбирлатур...»—деган жумлалар шунга ишора қилади.

Тошкентда 1914 йилнинг 27 февралда қўйилди. Авлониининг «Турон» гурӯпаси Қолизей (ҳозирги Савдо биржаси биноси)да ўз фаолиятини мана шу «Падаркуш» билан бошлаган эди. Спектакль олдидан машҳур Мунавварқори театрининг жамият ҳаётидаги роли ва ўрни ҳақида нутқ сўзлайди. Бой ролни Абдулла Авлониининг ўзи ижро этади. Маҳаллий матбуот, бу кунни «тарихий кун»¹ деб ёзади.

«Турон» гурӯпаси 1914—16 йилларда бу спектакль билан бутун Фарғона водийсини айланиб чиқди. «Падаркуш» Туркистонни жунбушга келтирган қирғинбарот инқилоб йилларида ҳам саҳнадан тушмади. Бир томондан, миллатни маърифат ва тараққиёт сари ундашда буюк роль ўйнаган бўлса, иккинчи ёқдан, профессионал ўзбек театри ва драмачилигининг майдонга келиши ҳамда тараққиётида муҳим хизмат қилди.

Бу асарнинг ўз даврида адабий ҳаракатчиликка етказган таъсири ҳақида қайдлар кўп. Бунинг шоҳиди сифатида Абдулла Қодирийнинг машҳур: «1913 йилларда чиққан “Падаркуш” пьесаси таъсирида “Бахтсиз куёв” деган театр китобини ёзиб юборгонимни ўзим ҳам пайқамай қолдим», — деган эътирофини эслаш кифоя. 1916 йилда Тошкентга келиб Қолизейда «Турон»нинг қатор спектакллари кўрган А. Н. Самойлович ёзади: «Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун қутилган ҳол эди... Янги адабиётнинг маркази — Самарқанд... Еш қаламкашларнинг бош илҳом-

¹ Қаранг. Туркистон вилоятининг газети (ТВГ), 1914 й., 18-сон, 2 март.

чиси самарқандлик муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий-дир»¹.

Драманинг биргина ўзбек эмас, татар, озарбайжон театрчилигига ҳам таъсири ҳақида гапириш мумкин. Туркистонда шу йиллари Заки Боязидский, Алиасқар Асқаров, Сидқий Руҳилло, Илёсбек Ошқозорский каби кўплаб қардош режиссёрлар фаолият кўрсатганини хотирга олайлик.

1913 йилдан Беҳбудий матбуот ишлари билан шуғулланади. Апрельдан «Самарқанд» газетасини чиқаради. Газета туркий ва форсий тилларда, ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. 45 та сонидан кейин моддий танқислик туфайли чиқиши тўхтаган. Уша йилнинг 20 августидан у «Ойна» журналинини чиқара бошлайди. Бу суратли ҳафталик мажалла, асосан, ўзбек тилида бўлиб, унда ихчам форсий шеър, мақолалар, русча эълонлар ҳам бериб бориладди... «Бошда ҳафтада бир марта ва иккинчи йилдан эътиборан 15 кунда бир қатла чиқиб, йигирма ой чамаси давом қилди... Қафказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркиягача тарқалар эди... Жаҳидларнинг севиқли журналлари эди. Шунинг учун улар томонидан ҳурматланди, севилиб ўқилди»²,— деб ёзган эди Зиё Саид. Журнал редакцияси муҳаррирнинг Янги шаҳардаги уйида (Решетников, 3; ҳозир Мирсаид Барака, 1, алоқа ходимлари касаба уюшмасининг вилоят ташкилоти биноси) жойлашган.

Беҳбудий шу йиллари нашр ишлари билан қизғин шуғулланди. «Нашриёти Беҳбудия» номи билан ўз хусусий нашриётини очди. Фитратнинг «Баёноти сайёҳи ҳинди» асарини 1913 йилда русчага таржима қилдириб, нашр этди³. Туркистон харитасини тўзиб босмадан чиқарди. Кутубхонани йўлга қўйди. Уша давр

¹ Самойлович А. Драматическая литература сартов, Вестник, «Имп. об-ва вост.», № 5, Петроград, 1917, 4-бет.

² Зиё Саид, Тапланган асарлар, Т., 1974; 44—45-бетлар.

³ Қаранг. Пясковский А. А., Революция 1905—1907 гг. в Туркестане, М., 1958, 546-бет. Дарвоқе, бундан икки йил олдин Фитратнинг «Мунозара» асари ҳам рус тилига таржима қилинган экан. Бироқ у чор маъмуриятининг махсус хизмати учун мўлжалланган бўлиб, алоҳида кишиларгина фойдаланганлар. Таржима полковник Ягелло томонидан амалга оширилган (қаранг: Пясковский А. А. ... ўша бет).

вақтли матбуотида «Беҳбудий кутубхонаси» ҳақидаги хабарларга тез-тез дуч келасиз.

1914 йилнинг 29 майида Беҳбудий иккинчи бор араб мамлакатларига саёҳатга отланади.

Муаллиф саёҳати арафасидаги кайфиятини шундай ифодалайди. «7 санадан бери икки дафъа Бухоро ва бир дафъа Фарғонани зиёратидан бошқа сафарга чиққаним йўқ эди. Азбаски, тириклик касалига мубталолик, рўзгор қайдиға гирифторлик саёҳат неъматидан маҳрум этар. Етти йиллик хонанишинлик, дигар тарафдан алойиқи рўзгор, тижорат ва 7—8 рисолалар таҳрир ва нашри, дорулқазо ишлари, хусусан, бир санадан бери собиқ “Самарқанд” жаридаси ва ҳозирги “Ойна” идорасининг ишлари руҳан ва жисман заиф этди. Аъзоу ҳавосларға касолат пайдо бўлди. Сингир (асаб)... ғайри мунтазам ишлайдур. Атиббо нетироҳат ва саёҳатға машварат берарлар. Табиат у қадар ноқобил ва бузуқки, саёҳатдан ҳам нафрат этар, истамаз».

Шунга қарамасдан, сафарга чиқмаса, бўлмайди. Аввало, «Кутубхонаи Беҳбудия» учун Истанбул, Миср, Қрим, Кафкоз, Қозон, Русия ва хорижиянинг манзаралари, иморатлари, кишиларининг суратлари, турлитуман қолип (клише)лар ва яна бошқа жуда кўп нарсалар керак. Хуллас, бормаса бўлмайди. Маршрут: Кавказ, Қрим, Истанбул, Юнонистон, Байрут, Миср Қоҳираси ва яна орқага — Истанбулга қайтиб, темир йўл билан Булғористон, Австрия ва Берлин орқали Русияга, ундан Туркистонга келиш. Муддати икки ой. Биринчи июнга қолмай йўлга тушиш керак. Беҳбудий Петербургда бўладиган Миллий мажлис маслаҳатига таклиф қилинган эди. Саволларга жавобини ёзиб юборди, узрини айтади. Хуллас, 29 майда йўлга тушади. Поездга ўтириб Байрамали орқали Ашхободга ўтади. Красноводскдан пароход билан Боқуга боради. 2 июнда Минералние Води — Кисловодск — Пятигорск, Железноводск — Ростов—Одессани кезиб, 8 июнда Истанбулга кириб келади. Ундан Адирнага саёҳат қилади. Яна Истанбулга қайтиб, 21 июнда сув йўли билан Қуддусга йўл олади, Байрут, Ефа, Халил ар-Раҳмон, Порт Саид, Шом шаҳарларини томоша қилади. Саёҳат июлнинг бошларида ҳам давом этади...

Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан гоят муҳим бўлиб, Беҳбудий уларни ўз журнали «Ойна»нинг 1914 йил

сонларида мазкур ном остида пешма-пеш бериб боради (ҳозирча 18 сонда учратдик)¹.

«Саёҳат хотиралари»нинг биринчи қисми журналнинг 14 июнь 34-сонида чоп этилган. Муаллиф унга «31 май, Баҳри Ҳазар. Маҳмудхўжа» деб имзо чекади. Рақамлаш ва сана ҳамда ёзилган жойини кўрсатишга биринчи олти сонидагина риоя қилинган. Бу «Хотиралар» ҳам маърифий, ҳам адабий-эстетик жиҳатдан ниҳоятда муҳим. Улар адабиётимиздаги анъанавий тарихий-мемуар жанрининг XX аср бошидаги ўзига хос намунасидир. Муаллиф бу мемуарларда йўл таассуротларига, машҳур ёхуд оддий кишилар билан учрашувларининг ибратли томонларига кенг ўрин беради. Қайси шаҳарга бормасин, унинг тарихи, обидалари, у ердан чиққан буюк зотлар ҳақида маълумотлар тўплайди, турли-туман миллатлар, уларнинг урф-удумлари, турмуш маданияти билан қизиқади. Қишлоқлардаги деҳқончиликдан тортиб, шаҳарлардаги эскалатор («осонсур») гача унинг эътиборидан четда қолмайди. Айниқса, дин, эътиқод масалаларига катта аҳамият беради. Қадимий муқаддас обидалар, Расулulloҳ пойқадами теккан қутлуғ даргоҳлар, хусусан, Қуддуси шарифдаги машҳур Масжид ал-Ақсо зиёратидан ниҳоясиз завқ-шавққа тўлади. Саждага бош қўяркан, дилининг туб-тубидан Оллоҳ иштиёқи қалқиб чиқади. «Оҳ, на руҳоний ҳолатлар, на лазиз важдангиз убудиятлар, на ашкрез ноз-ниёзлар... Нуроний, фусункор, порлоқ мозийким, анинг асари қудсият самари минг бу қадар сана сўнгра бизни маҳвият даражасинда келтурар», — деб ёзади у.

Муаллиф Оллоҳга нидо қилади: «Илоҳо, у азиз ва фаоқ бандаларинг ҳурматиға бизга басират бер. Эшиттар қулоқ, англар ақл бер...

Эй Оллоҳи азим уш-шон. Бу магар сенинг ғазабинг-мидур. Авф эт. биз инсонларни. Ҳидоят эт. Ер юзинда сулҳ ва силоҳи умумий ато айла. Инсонларға инсоният бер. Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм. Яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...»

«ЎзАС» ҳафталиги Ингеборг Балдауфнинг мазкур

¹ Афсуски, журналнинг 1913 йил 20 августдан 1915 йил июнгача чиққан 1720 саҳифалик 68 сонининг тўла, муқаммал комплектини топиш анча қийин. Олмон олимаси проф. И. Балдауф ҳам Москва, Ленинград, Хельсинки кутубхоналаридаги «Ойна» саҳифаларининг сукутди эканлигидак зорланган эди (қараг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 й., 21 май, 21-сон).

хотираларнинг олмонча таржимаси муносабати билан ёзилган «Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда» (1933, № 21) мақоласини эълон қилди. Муаллиф унда Беҳбудий кузатишларининг ўзига хослиги ҳақида ёзган, адиб қалбини ўртаган энг катта дард — эрк ва маърифат эканлигини айтган.

Беҳбудийнинг ушбу сафари билан бугунги кун орасида 80 йилдан ортиқроқ тарих турибди. Саксон йилда муболағасиз саккиз юз йиллик воқеалар бўлиб ўтди. Шуларга қарамай, «Хотиралар»даги маърифий руҳ, изтироб тўла фикр-мулоҳазалар, муаллифнинг ташна нигоҳи сизни бефарқ қолдирмайди. Хусусан, Ватан туйғуси бугун сиз билан биз учун айтилгандек, туюлади. У Қуддуси шарифдаги Ҳазрати Довуд мақбарасини, Биби Марям ва Ҳазрати Исо Ҳалисоларини зиёрат қилар экан, тошкентлик ёш бир атторга дуч келади. «Дўкониға бир оз ўлтурдик,—ёзади Беҳбудий,—мамлакатдан сўради. Қўлиға бир неча нусха «Ойна» ва Туркистон харитасини бердим. Аҳли савод экан. Тошканд шаҳрини кўрсатдим. Беихтиёр харита устиндаги Тошкандни ўпиб, кўзиға суртди. «Хуббул ватани мин ал-иймон».) Хусусан, ватан ва аҳли диёрни қадри мусофиратга маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак».

«Ойна» журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқига, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Айниқса, тил масалалари муҳаррирининг ҳамиша диққат марказида бўлган. Беҳбудий миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Масалан, журналнинг 1913 йил 20 август, биринчи — нишона сонидеёқ, «Икки эмас, тўрт тил лозим» деган мақола билан чиққан эди.

Фитратнинг журналда босилган мақолаларидан бири «Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдур» деб номланган. «Тушундигим замон кўнглум ёнар, йиғламоқ истарман, кўзёшларим келмайдур», деб бошланар эди мақола. Адиб тараққиёт ва турмушда Овруподан ер ва осмон қадар узилиб қолган Туркистоннинг фожиали аҳволидан сўз очган эди (1915 й., 7-сон). «С. А.» имзоли кишининг «Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар» (1914 й., 35-сон) мақоласида бошқа тилларни ўрганиш қаторида ҳар бир миллат ўз тилининг муҳофазаси билан шуғулланиши шарт, деган

фикр жуда кўп далиллар билан исбот қилиб берилди. «Агарда тил ва адабиётимизни муҳофаза қилмай, анга ажнабий луғат ва сўзларни қўша берсак, бир оз замонда тил ва миллиятимизни йўқотурмиз. Миллиятимизни йўқотганда диёнатимиз ўз-ўзи ила албатта, йўқолур», — деб ёзади муаллиф ва «Бас, бизга тилимизни ажнабий сўзлардан муҳофаза қилмоқлик энг биринчи муҳим бир вазифадур», — деб хулоса чиқаради.

Журналнинг 1915 йил 11—12-сонларида босилган Беҳбудийнинг «Тил масаласи» мақоласида тилларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги баҳс давом этади. Улуғ маърифатчи тилларнинг бир-биридан ўринли луғат олишини табиий жараён деб қарайди. Энг бой тиллардан бўлган инглизчанинг ҳам «ўн минглар ила бегона луғатларни мажбуран олганлигини» далил қилиб кўрсатади ва масаланинг бошқа жиҳатига — ягона адабий тил, тил бирлигига диққатни қаратади.

Беҳбудий адабий танқидга катта эътибор берди. Навоийдан кейинги бир неча асрлик сукунатдан сўнг бу соҳанинг хос хусусиятларини тайин этиб, адабиётда унинг тенг ҳуқуқлиги масаласини ўртага қўйди. «Танқид сараламоқдур» (1914 й., 27-сон) деб номланган эди унинг ушбу мавзуга бағишланган жиддий мақоаларидан бири.

Туркистон забт этилгач, руслар маҳаллий халққа «сартлар» деб ном бердилар. Н. Остроумовнинг бир китоби худди шундай номланганлиги ҳаммага маълум. Бу сўз, аслида турли вақтда турли этник қатламга, гоҳо социал қатламга нисбатан айтилган. 10-йилларда бу сўз атрофида яна баҳс кетди. Чунончи, Бухоро амирининг русчага таржимони Баҳромбек 1911 йилда «Шўро» журналига: «Биз, Туркистон ва Бухоро халқининг турклиги маълум бўлиб туруб... на учун сарт атайдурлар?» — деган савол билан мурожаат қилади. Журналнинг 19-сонига Беҳбудийнинг: «Сарт сўзи мажҳулдур», — деган жавоби босилади. 24-сонига эса самарқандлик Бақоҳўжа «Сарт сўзи аслсиздур» деган мақола билан чиқади. Бу билан баҳс босилгандай бўлади. Бироқ орадан 2—3 йил ўтиб, «Садоий Фарғона»нинг 1914 йил 30-сонига Мулла Абдуллабек деган кишининг «Сарт сўзи маълумдур» деган мақоласи босилади. Табиийки, Беҳбудий ундан қаноатланмайди, чунки унда мавзуга доир бирор янги гап айтилмагани ҳолда, «маълум» деб даъво қилинган эди. Шу сабабли Беҳбудий «Сарт сўзи маълум бўлмади» деган мақола

ёзиб, «Садойи Фарғона»га юборади. Бироқ газета мақолани босмайди. Шундан сўнг муаллиф мақолани ўз журналида (1914 й., 39-сон) беришга мажбур бўлади.

Журналда Беҳбудийнинг «Сарт сўзи мажҳулдур» мақоласи ҳам қайта босилган. Мақола ҳажман салмоқли, журналнинг бир неча сонида давом этган. Адиб ушбу калиманинг халқона этимологиясидан тортиб, Алишер Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Абулғози Баҳодирхоннинг асарларигача, Н. Остроумов китобидан Д. Г. Логофетнинг «Бухоро хонлиги»ю Л. М. Будагов луғатларигача, И. И. Гейер «Саёҳатнома»ларидан А. Вамбери «Кундаликлари»гача, жадидчилик ҳаракатининг Аҳмад Заки Валидийдан Исмоилбек Гаспринскийгача бўлган намояндаларининг бу тоҳадаги кузатишларини тўплаб, хулосалайди.

Адибнинг барча тарихий-илмий мавзудаги мақолалари сингари бу ҳам ўтмишга камоли эҳтиром ва эътиқод билан ёзилган. «Қабиласни (нг) исмини ва етти отасининг отини билмайдургонларни “қул” — “марқуқ” дерлар», — деб ёзади у (1914 йил, 23-сон, 340-бет). Бу сўз Ч. Айтматов туфайли «манқурт» бўлиб, янги умрини бошлади.

Беҳбудий, миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларга бошқалар билан тенг аралаша олади, деган фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам тарихга алоҳида эътибор берди.

«Ҳаёт ва мамот масалалари қадар муҳим бўлган неча масалалар кўзимиз олдиға турган ҳолда аларни эҳмол этуб, фақат сарт сўзи ила шуғулланиб, фурсатларни бўшқа ўткармоқлик яхши эмас», — деб ёзади у. «Лекин, — давом этади, — ёвруполилар қошида миллият масаласи муҳим ва муқаддас тутилган бир замонда бизлар ҳам миллият масаласидан саналган “сарт” ҳақида гоҳ-гоҳ этуб, миллиятимизни хотирлаб турганда, зарар кўрмасмиз».

Умуман, Беҳбудийнинг публицист сифатидаги фаолияти адиб истеъдодининг жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг Миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди. Баъзилар унинг мақолалари ададини 200, бошқалар 500 деб белгилайдилар. Унинг барча ёзганлари ҳисоблаб чиқилмаган, ҳатто, аниқланмаганлари қанча. Муаллифлар ўзларининг исми шарифларини ўз

газета-журналларида кўп-да қўявермаганлар. Ҳар қандай ҳолда ҳам Беҳбудий ғоят сермахсул қаламкаш эди. Муҳими шундаки, у XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик сиёсий арбоби эди. Унинг Миллат ва Ватан тақдири ҳақидаги барча қарашлари, аввало, мана шу мақолаларида акс этган эди. Бу жиҳатдан унинг 1906 йил 10 октябрда «Хуршид» газетасида (6-сон) босилган «Хайрул умури авсатуҳо» («Ишларнинг яхши-си ўртачасидур») мақоласи характерли. Бу мақола узоқ йиллар шўро тарих фани нуқтаи назаридан баҳоланиб, Беҳбудийни қоралаш учун нишон бўлиб келди. Гап шундаки, Беҳбудий ўша 1906 йилдаёқ социалистик таълимотни ва уни Россияда амалга оширишга бел боғлаган Ленин партиясини кескин рад этган эди. Муаллиф мақолада Русиядаги мавжуд сиёсий партиялар ҳақида тўхталганда қуйидагиларни тилга олади:

1. Мустабид фирқаси (ҳукумат партияси).
2. Машрутаи авомия (кадетлар партияси).
3. Иштирокиюни оммавиюни (социал-демократлар партияси).
4. Русия мусулмонлари иттифоқи¹.

Беҳбудий «иштирокиюни оммавиюни»нинг «шариатга зид» томонларига диққатни қаратади ва уни «хаёлий», ҳатто, «зарарли» («бу тонфага қўшилмоқ биз, мусулмонлар учун ниҳоятда зарарликдир») ҳисоблайди. Кадетлар партиясини қўллайди. «Русия мусулмонлари иттифоқи»нинг ҳам позицияси кадетларга яқин эканлигини таъкидлайди². Табиийки, бу фикрда у яқка эмасди. Унинг бу хусусдаги фикрлари устозни Исмонлбек Гаспринскийнинг «мазҳаби иштирокиюн»ни қаттиқ танқид қилган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» рисоласи ва «Дор ур-роҳат мусулмонлари» ҳамда «Юз йилдан сўнг 2000-сана» романларидаги

¹ «Русия мусулмонлари иттифоқи» Русия мусулмонларининг 1906 йил 13—23 январда Петербургдаги II съездида тузилганини юқорида айтган эдик. Тарихчи А. А. Пясковскийга ушбу ташкилот Беҳбудий томонидаги партия сифатида тилга олиниши ва умуман, муаллифнинг сиёсий қарашлари ёқмайди, шекилли, уни «гирт саводсиз»га чиқариб қўяди (қarang: А. А. Пясковский, Революция 1905—1907 годов в Туркестане, М., 1958, 559-бет).

² Русия мусулмонларининг 1905 й. Нижний Новгородда бўлган I съезди кадетлар партиясига қўшилиш таклифи билан чиққан, II съездда эса бу қарор билан тасдиқланган (қarang: юқоридаги асар, 544-бет). 1917 йилда Беҳбудий, Мунавварқори кўплаб Бухоро жадиidlари қаторида кадетлар қарашидан ҳам қайтганлар (қarang: Заки Валиди Туган, Воспоминания, Уфа, 1994, 186-бет).

мулоҳазаларга таянар эди. Беҳбудий ҳам ўз устози каби социализмни зўравонлик ҳисоблади, ижтимоий тенгликни адолатсизлик деб билди. Шахс манфаатдорлигида, миллат равнақида тараққиётнинг буюк омилини кўрди. Худди шу эътиқод уни Туркистоннинг мустақиллиги учун курашга етаклади.

Беҳбудий бир қатор дарсликлар ёзди. ЎзСЭ даги «Беҳбудий» мақоласи муаллифи марҳум С. Қосимов адибнинг 6 та дарслигини қайд этади: «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий география»), «Китобат ул-атфол» («Болалар мактублари»), «Мухтасари тарихи ислом» («Исломнинг қисқача тарихи»), «Мадхали жуғрофияи умроний» («Аҳоли географиясига кириш»), «Мухтасар жуғрофияи Русий» («Русиянинг қисқача географияси»)¹.

Шулардан биттасига — «Мунтахаби жуғрофияи умумий»га тўхтаймиз. Асарнинг тўла номи «Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия». 1905 йил 24 августда Санкт-Петербург цензурасидан рухсат олиниб, 1906 йил Самарқандда Г. И. Демуров матбаасида чоп этилган. 106 саҳифадан ташкил топган. Муаллиф бу «қадим фан»га тааллуқли «туркий, арабий, форсий, русий луғатларга тасниф бўлган ўттуз қадар қадим ва жадид кутуб ва рисоли жуғрофия, ҳайъати риёзий, тарихий, табиий»лардан ва яна жуда кўп турли-туман маълумот — манбалардан фойдаланиб ёзганини қайд қилади (1-бет).

«Жуғрофия деган сўз юноний, луғати арабийга таърифи ард маъносига, яъни ер ва туфроқни баён қилатурғон илмни айтилар», — изоҳ беради муаллиф. Сўнг Беҳбудий унинг турларига тўхтайти. «Чунончи, — ёзади у, — Ерни шаклдан, осмон ила Ер аросидаги хосияти ва осмондаги нимарсалар ила нисбати ва ҳаракатидан баён қилатурғон илмни “жуғрофияи риёзий”, Ерни хосияти, туфроқ пасту баландлиги, ҳар хил гиёҳу конлари, тоғ-дарё, кўл, мижозу ҳавосидин баҳс қилатурғон илмни “жуғрофияи табиий” аталадур».

Муаллиф хулоса қилади: «Ер устига бўлган воқеалар тўғрисида ҳар бир навъ ишни ушбу илмга баён

¹ Қаранг. ЎзСЭ, 2-жилд, 202—204-бетлар. С. Қосимов «Беҳбудий ва жадидчилик» (ЎзАС, 1990, 3—4-сонлар) мақоласида қомусдаги мазкур мақоланинг қандай курашлар билан дунё кўрганлигини ҳимоя қилар экан, «қайта ишлаш»лар натижасида «афандининг қуши»га айлантириб нашр этилганини айтади (ушбу газета, 1990, 3-сон).

қилиб, жуғрофия калимасини охирига ўшал ишга та- аллуқ илм ва фанни оти қўшуладур. Чунончи, “жуғ- рофияи тарихий”, “жуғрофияи снэсий”, “жуғрофияи умроний” ва бошқаларидек. Хулоса, бу замонга жуғ- рофия илми дунёни ва андаги халойиқ, ҳайвонот, ум- ронот (ободлик) ва ҳарнаки дунёга бордур, билдира- тургон кераклик бир илми жаҳоннамодур».

Китобнинг дастлабки саҳифаларида жуғрофиянинг фан сифатида майдонга келиш тарихи, қадим Туркист- он олимларининг бу соҳадаги хизматлари ёритилади, асарлари келтирилади. Муаллиф Шамсиддинбек Со- мийнинг (1850—1904) 6 жилдлик машҳур «Қомус ул- аълум» ва Исмоилбек Гаспринскийнинг «Туркистон уламоси» китобларидаги ҳужжат ва далилларга суяниб фикр юритган.

Бобларнинг бири «Жуғрофияни ўқумоқ мусулмон- ларга лозимдур» деб аталган. Унда Ер ҳақидаги хуро- фий тушунчалар танқид қилинган. Чунончи:

«Аммо ҳозирги жуғрофия илми, тажриба ва рўяти бошлариндан билинадурки, Ер курравий—юмалоқ, ост- тиға ҳўкўз, балиғ йўқ, атрофига девори йўқ ва Ер айланадур, ҳавоға муаллақ турадур. Бизни назармиз- га сокин ва аммо ҳақиқатда айланадур» (14-бет).

«Эски ва янги донишмандлар» фаслида қадим Бат- лимус (Птоломей)дан қолган геоцентризм ва унга қа- рама-қарши гелиоцентризм ҳақида гап кетади. Илми ҳайъатдаги «сабъайи сайёр», «тўққуз осмон» ибора- лари изоҳланади.

«Аҳли ҳайъати жадида, яъни янги ҳукамолар айта- дурки, Офтоб дунёни ўртасиға халқ бўлубдурки, Ато- руддан бошлаб қадима беш сайёра ва янги топилган икки сайёра ва кўз ила кўрилмай, янгидан дурбин ила топилган уч юзга яқин сайёралар ва буларни ичи- га биз устида тургон Ермиз Офтобни атрофига ҳар бири ўзиға тегишли доира айланасиға айланиб юра- дурлар. Ермиз Офтобға нисбатан учланчи сайёра — юргувчи юлдуздур! Югурувчи юлдузларни ҳаммаси бенур ва ёруғликни офтобдан оладур» (22-бет), — ўқиймиз китобда.

Муаллиф, шу тариқа, жуда содда қилиб осмон жисм- ларининг жойлашиш ва ҳаракатини тушунтириб бера- ди. Буларнинг айримлари Қуръон ва Ҳадис хабарига рост келмаслигини ҳам айтади. Шунга қарамасдан «Янги ҳукамолар осмондаги юлдузларни аҳволидин эскилардин кўра яхшироқ огоҳ бўлубтурлар», — деб

ёзади. Чунончи, Ой, Миррих (Марс) ҳақидаги замондошлари маълумотларини жамлаб ва уларнинг қадим ҳукамога насиб этмаган аниқ ва пухта замонавий асбоблар ёрдамида тўпланганини таъкидлаб, «...ҳукм қиладурларки, албатта, Миррихда одам бор ва илми бизлардан зиёдадур!» деган фикрни илгари суради.

«Бизни Еримиздек бошқа юлдузларда одам бўлса, бизни Еримизни ҳам юлдуздек ёруғ кўрмоқлари тайиндур», — ўқиймиз яна бир ўринда. «Олами шамсия жадвали»да Аторуд, Зуҳра, Ер, Ой, Миррих, Муштарий, Зуҳал, Уран, Нептун сайёраларининг Қуёшга нисбатан жойлашган ўрни, масофаси, ҳаракати ва ҳоказо ҳақида муҳим маълумотлар берилган. «Ерни шакллари», «Ҳукамо қавлича, Ерни (нг) юмалоқлиги аломатлари» фаслларида муаллифнинг ўз кузатишлари кўпроқ сезилади. Ушбу фаслларга Петербург, Тошкент вақти дунёнинг бошқа шаҳарларига қиёсан берилган 2 жадвал илова қилинган.

Ернинг тузилиши, тоғлар, дарёлар, кўллар, қуруқлик, Ой тугилиши, қуйруқлик юлдузлар, ҳаво, атмосфера, кун-тун, ёз, қиш, тупроқ, сув ҳолатлари ҳақидаги фасллар ҳам анча мароқли ёзилган. Китобнинг маълум қисми дунё кишиларининг маиший ҳаётларига — ижтимоий, иқтисодий, сиёсий масалаларга бағишланган.

«Мартабаи инсониятга ноил ўлмакга, ҳар бир инсонни жамияти инсониятга ва дини илоҳияга эҳтиёжи бор, — ёзади муаллиф. — Ушбу сабабдандурки, инсонлар комил инсонларни қўл остига жамияти башарияни барпо қиладурлар. Олло таоло анбиё воситаси ила қонуни шарият, хавфу қалбу рижо юборибдурки, анго дохил ва солиқ бўлмоқ лозим ва вожибдур. Динсиз дунёда яшамоқ инсоният ва маданиятдан эмас, ҳайвонийликдур. Динсиз мутамаддун (маданиятли) бўлмоқ муҳол (қийин)дур. Жамияти башарияни барқарор турмоқиға дин, шаръ (шарият), низом ва буларни бошқарувчиларга биринчи сабабдур. Бас, жамият илм, инсоф ва ҳунар сабаблари ила уч хил бўлинадурки, ваҳшоният, бадавият, маданият аталган. Ва буларни (нг) ҳар бирини яна бир неча синфга тақсим қилмоқ одамларни аҳволиға қараб мумкин бўладур».

Беҳбудий уларни шундай фарқлайди:

«Ваҳшоният мартабаси фақат одамни ҳоли ҳайвониятга истиқоматидурки, на ақл-комил ва на илм-маърифат, дин-диёнат, инсоф-сиёнат—ҳеч-ҳеч бир инсонга

ёқимлик ҳолати, ҳаракати, феъли бўлмайду. Бу навъ одамлардан Африқо чўлларига, Америкo тоғларига, Австралия жазираларига борду. Илм, ҳунар, дин, диёнатдин бутун бебаҳра, умрлари ҳайвониятга ўтиб кетаду. Маҳали истиқоматлари бошқа ҳайвонотдек дарахтлар устида, ичида ённки ин-уя чуқурларда ўтхашаклар ила паноҳ бўлган казолардаду. Емоқлари хом ўт-гиёҳ, мурдорлар. Хулоса, ҳар на топилса, удур. Сайду шикор, яна топилса, одам емоқ ила машғулдулар. Шақллари инсон ва барча ҳаракатдаги ит-кўппакдан бадтардуки, инсонларни бидоят ҳоли ённки илму адабсизлик мартабасиду.

Ҳозирги замонамизда ҳам бу синф одамлар мавжуд ва ададлари кўпду.

Бадавият одамлари. Иккинчи хили бадавийлардуки, ваҳшониятдан тараққий ённки маданиятдан таназзул қилиб, бир ҳолга келгон ваҳший ила маданий аросида воситадуки, бадавий ва саҳройи маҳз аталадулар. Буларни маконлари саҳро ва чўлларда, тоғу тошлар аросида чодир ичида ё туфроқ тўла ичларинда ва аксар кўчуб юргувчи илму ҳунардин бебаҳра халқду. Бу тоифани умрлари мол боқмоқ, емоқ, ётмоқ ила сарф бўлуб, жамияти башарияга керагича ёрдамлари етмайду. Чунки илмлари камду. “Кўчманчи”, “бадавий”, “саҳройи”, “бодиянишин” аталадуларки, ҳар бирининг аросида яна фарқ кўпду. Маданийларга ёқмайтургон феъллар буларда камиллик ва тарбиятсизликларидан кўброқ воқеъ бўладу. Аларни ичида маданийларни(нг) истиқомати қарийб мумкин йўқду. Ушбулар “эл”, “уруғ”, “қабилла”, “ашират”ларга тақсим бўлуб, бек, бий, шайх, раис, сардорларни қўл остида чўлларда, шаҳарлардан узоқ жойларда юрадулар. Аларни(нг) баъзиси ўз ишларини, расмларини маъқул ва одамиятга муносиб билиб, шаҳарий ва маданийларни уят ва ҳатто, нафрат қиладу. Ушбуларни тамаддун доирасига киргизмоқ мавруду замон ила бўладу. Маданият. Шаҳарларда ва катта жамиятлик, илму ҳунарлик, маҳаллаларда туратурун, илм, фазл ва ҳунарлик халқни ва ё алар ила бирга тургувчи инсонларни “маданий” аталадуки, бошқа исм ила “шаҳарий” аталадулар. Буларни аксар ишлари тартиб ва тажриба, илм ва фан ва қоида бўйича бўладу. Мактаб, мадраса, масжид, маҳкама, руҳоний-уламо, ибодатхона, амир, ҳукмрон, подшоҳлари борду. Бовужуд шул маданийлар ичида ваҳший ё бадавийга ўхшаш инсон-

лар, феълү одатлар кўпдур. Ҳануз ер юзида бир шаҳар йўқки, барча одамлари инсони комил ҳисоблансин, бу уч хилни ҳар бири яна ним маданий, ним ваҳший деган қисмларга бўлинадурлар».

«Ер юзидаги бадавий ва маданий халқларни ҳукмдор ва сардорлари бўладурки, — деб бошланади “Ҳукумат ва ҳукмронлар” фасли, — бек, амир, шоҳ ва бошқа исму луғатлар ила аталадурлар. Ҳар бир тилда ҳукмдорларни луғати бошқадур. Оврупо халқи императўр, қирол, дўқа, принс, президент, княз, тсар ва бошқа луғатлар ила аталган ҳар бир ҳукмдорни мартаба ва ҳукумати бошқа навъдур».

Беҳбудий замонасидаги мавжуд идора усуллари ҳақида фикр юритиб, уларни учга бўлади.

1. Идораи мустақалла (идораи мутлақа—монархия).

2. Идораи маршрута (конституцияли парламентли ҳокимият).

3. Идораи жумҳурият (Республика).

Беҳбудий бу идора усулларини шундай изоҳлаган:

1. «Ани устидан қарагувчи подшоҳ соҳиби ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри зақун ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи нофиз (қонун)дур. Қўл остидаги барча масжидлар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам қилиш имзосига мавкуфдур. Шундай императўрларни янгидан мансуб бўлиши ҳар бир давлат ва ҳукуматда муқаррарий қонун ва одатлар бўйича мерос ёнки валиаҳдлик қойдалари ва ўшал ҳукуматни қўйган «тартиб ва тадбирға мувофиқ бўладур».

2. Идораи маршрута — «... бу ҳукуматға тобеъ одамлар аксар аҳли илм ва ҳунардурлар. Элу уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсонлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзлариға катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар ва шул тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларға мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилинмоқиға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни (нг) мажлис ва маҳкамаларини “Миллат мажлиси”, “маслаҳатхона”, “парламентў”, “Гўсударски Дум”, “Мажлиси синодий” (сенат мажлиси), “Эл мажлиси” деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукмдорларни (подшоҳнинг) ўзи тайин қиладур.

Ушбу миллат мажлисини (нг) чилон (аъзо) лари машварат ила мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишлариға аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур. Мажлис маъбусон (депутатлар) ни (нг) ройи бўлмагунча катта ишларни бошланмоқиға амр ва ҳукм қилолмайду. Хулоса, императўр соҳиб ихтиёр бўлмай, дурустроқ ишларға қонун ва низомларни чиқарилмоқиға бутун эл мажлисға тобеъ бўлуб тураду».

3. «Идоран жумҳурият... аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолинч сайлаган вакиллари, яъни ҳукуматға етти йилгача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишмайд одамни бошлиқ сайлайдуларки, “раис жумҳурият”, “садрнишини миллат”, “президент” аталаду. Бу раис гўё бир оризий (вақтинча), омонат подшоҳду. Ҳар бир ҳукм ва амру тартибни, мамлакат ва кўйга тааллуқ ишни, Миллат мажлисини (нг) қилиб берган дастуруламал, яъни қонун ва низом номалариға мувофиқ қилиб, бутун элға тобеъ бир кишиду. Ҳар бир ишға Миллат мажлиси ҳукмиға тобеъ, аларни (нг) ҳукму талабларини ўрниға келтирувчидур.

Бу икки тоифани (нг) подшоҳи баъзи мамлакатда “элға тобеъ бўлуб турарман” деб қасам ичиб, баъд (кейин) мансабға чиқадур. Катта вазирлар ва мамлакатдорлик мутасаддиларини тафтиш қилмоқға, терговға бермоқға, ҳатто, ўшал соатда бирдан бекор қилдуromoқға баъзи Миллат мажлисларини (нг) ихтиёри борду. Ҳозирги Оврупо ҳукуматларини (нг) рафтори, одати шу уч усулни (нг) бирига дохил, тобеъ ва мувофиқду.

Мустақил ҳукмдорларни (нг) қўл остида ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари борду. Илмсиз ҳукуматлардек неча миллиўн халқни (нг) маишати, рафтори, ихтиёри бир нафар одам (подшо) ни (нг) ихтиёр ё ройи ва ҳукмиға йўқду. Бир нафарни (нг) ақли, фикри ила ўн нафар аросида на қадар фарқ борду? Ушбу сабаблардандурки, озгина Оврупо халқи бутун курраи арзга ҳоким ва мутасарриф (эга) дурлар. Сабаб: ҳукумат, илм ва дароят, қонун, мусовот (тенглик), машварат (масалаҳат) ва тадбирду».

Китобда муҳим ўринлардан бирини «Дин ва одат» фасли ташкил қилади. «Бани одамни ҳама фирқа ва тоифаси ушбу олам барча одам ва ҳайвонларнинг хо-

лиқи борлиғига иқрор. Аммо сонёи оламу илм, худо-шунослик, яъни эътиқод тўғрисида ҳар тоифа ва ҳар миллат ва мазҳаб аҳлини эътиқоди бошқадур. Илму ҳидоят топган фирқалар Оллоҳ таолони бемисл ва бешерик ва бир биладурки, шундай фирқани “муваҳҳид” (бир худолик) атабдурлар. Оллоҳ таолони бир билмай, адад таъйин қилатурғонларни “мушрик” (кўп худолик) ёинки маъжус аталадур. Муваҳҳид ва мушрик фирқаларни (нг) ҳар бири яна бир неча дин ва ҳар бир дин бир неча мазҳабга бўлунуб кетгандур. Ҳатто, ҳар бир дин ва мазҳабларга бир неча одат, расмлар қўшилуб, агарчи ҳақиқатда муҳолиф мазҳаблари бўлса ҳам одат бўлгани учун айни мазҳаб саналиб амал қилинадур».

«Ирқи башар — одамларни (нг) жинси» бобида оқ, қора, қизил, сариқ танлилар, уларнинг ўзаро фарқлари, ижтимоий-маиший турмушлари, ҳозирги мавқеъ-мартабалари ҳақида гап кетади.

Шунингдек, китобда ўлчов-миқёс тушунчалари, метрнинг келиб чиқиши, аршин, саржин, вершок, дюйм, фунт, десятиналарнинг ўзаро фарқлари, мамлакатларнинг пул бирликлари ҳам кенг ёритилган.

«Ёрни ҳаракатига ихтилофи уламо ва аҳли дин» фаслида дунёнинг қурилиши ҳақидаги гелиоцентрик тузилма ва унинг Европа илмидаги вакиллари Николай Коперник, Кеплер, Галилейлар фаолияти ҳақида гап кетади. Черков ва улар ўртасидаги кураш ҳикоя қилинади. Бундай ҳол аҳли ислом орасида ҳам бўлганлигига тўхтаб, замонидан икки юздан ортиқ китоб ёзиб «кофир» деб эълон қилинган, ўлганидан кейин мазори жоҳил ва беҳирадлар томонидан топталган Муҳйиддин Арабий тақдирини мисол келтирилади.

Муаллиф кўҳна Шарқда ҳам илм ғоят қийинчилик билан ўзига йўл очганини қайд қилади ва шайх ур-раис Абу Али ибн Синонинг мутаассиблар томонидан «кофир» деб эълон қилингани воқеасига тўхтади ва унинг:

Куфри чу ман газоф ва осон набувад,
Маҳкамтар аз имони ман, имон набувад.
Дар даҳр чу ман яке он ҳам кофир,
Пас, дар ҳама даҳр як мусулмон набувад

(Мени кофирликда айблаш осон бўлмас. Чунки дунёда менинг имонимдан маҳкамроқ имон йўқ ва у ҳам кофир бўладиган бўлса, бу дунёда мусулмоннинг ўзи йўқ экан),—деган машҳур рубойисини келтиради. Ҳатто, бундай мисолларни бугун ҳам келтириш мумкинлигини

айтиб, айрим замондошларининг Миср муфтийси Шайх Муҳаммад Абдуллоҳ ва «Миръот» журналининг муҳаррири Абдурашид бин Иброҳимларни бадном қилишга бўлган уринишлари ҳақида ёзади.

Китобда «Амриқони(нг) топилиши» деган фасл бор. Унда Колумб сафари ва янги қитъаннинг кашф этилиши воқеалари баён этилган.

Сўнгги фасл «Тафсил ва танбиҳ»да дунёнинг қурилиши, Ер, Осмон, юлдузлар ҳақидаги икки қарама-қарши фикр — эски ва янги нуқтаи назар махсус мавзу қилиб олинган. Муаллиф «етти қават ер», «етти қават осмон» тушунчаларига тўхтайдди, айниқса, Ернинг ҳўкиз шохи устида туриши ҳақидаги хурофотни танқид қилади. Страбон, Батлимусдан кейинги давр уламоларигача бўлган олимларнинг қарашларига тўхтайдди. Туркистонликларнинг фалакнёт ҳақидаги тасаввури ўрта асрчилик доирасида қолганини айтади. Айни пайтда жуғрофия китобларида бир қатор саҳву хатолар борлигини, бу ҳақда китоб ёзмоқчи эканлигини хабар қилади.

Китобда бир қатор иловалар бор. Масалан, ҳижратдан 4500 йил олдинги Миср воқеаларидан 1324 — 1906 йилдаги Русия Давлат Думаси очилишигача бўлган жаҳон тарихидаги ҳодисалар санаси «Аҳволи тарихиядан намуна» сарлавҳаси билан берилган. Шунингдек, «Европа», «Озиё», «Африқо», «Амриқойи шимолия», «Амриқойи жанубия», «Австралия», «Мамлакати Русия»нинг алоҳида-алоҳида хариталари, курран арз ярим шарлари махсус саҳифаларда келтирилган. Кўрфаз, бўғоз, дарё ва кўлларнинг жуғрофий шакллари, табиат ҳодисаларини, осмон ёритқичлари ҳаракатини тушунтирувчи турли-туман суратлар, ирқларни фарқлаб кўрсатувчи расмлар ҳам бор. Табиийки, бу хил кўргазмалик китобнинг илмий-маърифий аҳамиятини оширган. Мазкур жуғрофия китобини ҳозир ҳам нашр этиш фойдалидир.

1906 йилда «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида Беҳбудийнинг жуғрофия китоблари муносабати билан қатор тақризлар чиқади. Уни мақтайдилар, рад этадилар. Газета ходими Мулла Олим муаллиф китобларининг тили огирлигидан шикоят қилади. Беҳбудий изоҳ беради¹. Иш булар билан чекланмайди, секин-аста уни мусулмонлар манфаатига хиёнат қи-

¹ Қаранг. ТВГ, 1906 йил, 15 март, 12-сон.

лишда, ўриспарастликда айблай бошлайдилар. Ва бу анча давом этади. Гап расмий доираларга бориб етади. 1914 йил 3 январда Мирзо Улуғбек мадрасаси жомеида бир неча минг киши ҳузурда «усули жадидачилар», «русча ўқутмоққа ташвиқ қилатурғонлар» «кофир», «ҳар ким боласини усули жадида мактабига берса, ўзи кофир, хотини талоқ»¹ деб эълон қилинади. Йиғинда Беҳбудийнинг бир қатор маслакдошлари (Сиддиқий-Ажзий, Шакурый) тилга олинган эдилар. Беҳбудийнинг ўғли Масъудхўжа гимназияда ўқир эди. Беҳбудий бир муносабат билан ёзади: «Самарқандни катта уламо ва қозилардан муҳтарам бир киши катта мажлисларга ва ҳукуматга сўйлаганлари учун тубандаги сўзларни юз биринчи дафъа ёзармиз: “Ойна” муҳаррирининг маслаки ўн санадан зиёда бир муддатдан бери жариди ва рисоаларга ёзган мақолалари илан ҳукуматга ва бутун халойиқга маълумдир. Қозини ҳазратлари “Ойна” муҳарририга икки нимарсани нисбат берурларки, кайфияти юқорига ёзилди. Аммо иккисида ваҳмий сўзлардир. Биз халқни рус ва насоро қилмоқчи эмас (миз) ва дини мубини исломни хароб қилдурмоқчи эмас (миз), балки муҳтарам аҳли динимизни моддатан тараққий этдурмоқчи ва дини шарифимизга маҳкам туруб, Русияда яшамоқчимиз. Русиянинг граждани, илм ва ҳуқуқлик чин табааси бўлуб ва руслардан қочмай, балки (қўл)ни қўлга бериб, Русия ватанига болфеъл шерик бўлуб, тараққий қилмоқ ва Русия давлатининг мансабларига мустаҳиқ қилатурғон Русиянинг илму фани замоний ўқутатурғон мактабларига ружуъ қилмоқга муҳтарам ҳамватанларимизни даъват ва ташвиқ этгувчи бир кишимиз»².

Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди. Бу Беҳбудий келган биринчи хулосалардан эди. Унинг «Вақт» газетасида чоп этилган мақолаларидан бирида шундай мулоҳазаларни учратамиз:

«Бир мадрасага 20 талаба гапи ила бир ноаҳл мударрис сайланур. Бир волостда 40 нафар эл бошлариндан 21 нафарни садоси ила бир жоҳил қозини сайланур ва Русия маъмурларина-да маъқул ўлур. Бир минг фақирнинг радду мудохаласи мўътабар ўлмаз ва сўзлар эшитилмас. Ишта бизим Туркистон шаҳарлари-

¹ «Ойна» ж., 1914 йил, 12-сон, 295-бет.

² «Ойна» ж., 1914 йил, 44-сон, 1057-бет.

нинг бу кунги қози, муфти ва мударрис ҳам имом ва ўзга руҳонийларининг юздан саксони, саҳро ва қарияларда ўланларининг ўндан тўққизи шўйла номуносиб кишилардан иборатдир»¹. Шу газетанинг ўша йили 4 ноябрда босилган «Дума ва Туркистон мусулмонлари» мақоласида эса чор мустамлакачилик сиёсати, хусусан, ўлкадан етмиш минг русдан олти депутат бўлгани ҳолда етти миллион мусулмонга беш ўрин ажратилгани ошкора танқид қилинади. Шуларга қарамасдан, Беҳбудий, истиқлол ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай зўравонликни рад этади. Унингча, зўравонлик ғайри-ахлоқий, бинобарин, ғайриинсонийдир. Умуман олганда эса, мустақиллик учун кураш олиб борган боболаримиз, жумладан, жадидлар келажак ҳақида фикр юритар эканлар, истиқлолга эришиш борасида бир-бирларидан фарқ қилувчи уч йўлдан бордилар:

1. Русияга тобеликдан зўрлик йўли билан қутулиш, куч билан истиқлол олиш (Дукчи эшон қўзғолони, 1916 йил воқеалари, «босмачилик»).

2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларини тиклаш (Исмоилбей Гаспирли, Маҳмудхўжа Беҳбудий).

3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг программаларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунаввар қори, Ҳамза, Авлоний).

Беҳбудий ҳаминша халқ билан бирга бўлди.

Ватан тақдири кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16—23 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган ўлка қурултойида ҳаяжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди.

Худди шу ихтилофимиз сабабли «мустамлакат қондаси ила бизни идора этурлар» деб очиқ айтди.

У ҳақ эди. Мустамлакачилар «50 йил илм-маърифатдан четда сақлаб келган»лари (Куропаткин) Туркистонни осонлик билан қўлдан чиқармас эдилар. Фитна ва ифво тинимсиз давом этар эди. Шундайлардан бири 1917 йилнинг баҳорида Бухорода юз берган эди. Амир февраль ўзгаришларини ҳисобга олиб, рус элчи-

¹ «Вақт» газетаси, 1907 йил, 3 февраль.

хонасининг маслаҳати билан ислоҳот эълон қиладиган бўлади. Ва бу фармонни ушбу элчихонанинг бошлиғи жаноб Миллер тайёрлайди. Ҳар хил англашилмовчиликларнинг олдини олиш мақсадида собиқ генерал-губернатор, эндиликда Русия Муваққат ҳукуматининг Туркистон комиссари Куропаткин топшириғига кўра Самарқанд Ижроия қўмитаси Бухорога бир неча кишилик ҳайъат юбордилар. Улар орасида Беҳбудий ҳам бор эди. 7 апрель ислоҳот эълони олдиндан мўлжалланганидек тантанага, тантана эса фожиага айланади. Амир ва ёшлар, муллалар ва жадидлар ўртасида ўтиб бўлмас чоҳ пайдо бўлади. Миллер бунинг айбини Беҳбудийга қўяди. Фақат Миллер эмас, Тошкентда 9 апрель бошланган Туркистон Ишчи ва солдат депутатлари советларининг биринчи ўлка съездида айрим рус депутатлари Бухоро фожиасининг сабабини Самарқанддан «ўз ихтиёрлари илан» борган депутатларга тўнкайдилар. Миллатни ич-ичидан қайраш ва низо чиқариш изчил давом этади. Беҳбудий мазкур съездда минбарга чиқиб бор воқеани тушунтириб берган ва бу ҳақда «Бухоро воқеалари ва дафъи тухмат» («Хуррият» газетаси, 1917 йил, 1 май) деган махсус мақола ёзган эди¹.

Шу йил ноябрнинг 26 сида Қўқонда Ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи иш бошлади. 27 ноябрга ўтар кечаси «Туркистон мухторияти» эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Унинг маънавий отаси, шубҳасиз, Беҳбудий эди. «27 ноябрда Қўқонда Туркистон мухторияти умумий мусулмон съездида эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсун! Камина ҳам мажлисда бўлушдан ифтихор этаман. Яшасун Туркистон мухторияти!»² — деб ёзган эди Беҳбудий. Фитрат мухторият эълон қилинган тунни «Миллий лайлатул қадримиз» деб атади. Шоирлар шеърлар бағишладилар. Большевиизм эса тубжой миллатнинг «қадим» ва «жадид»га бўлинганидан устамонлик билан фойдаланиб маҳаллий халқ орасига ҳам секин-аста кириб борди. Айни пайтда миллатлар орасига қутқу солиб ажратиш ва жамиятни синфий асосга қуриш ҳаракати кучайди.

«Мухтарам Самарқандийларга холисона арз» деб

¹ Бу ҳақда батафсилроқ маълумот учун қаранг: Иброҳим Ғафур. «Амир нега Беҳбудийга қўл бермади?», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1994 йил, 6 май, 16—17-сонлар.

² «Хуррият» газетаси, 1917 йил, 19 ноябрь.

номланган мақолаларидан бирида Беҳбудий ёшларни «оғир, хушсўз»¹ бўлишга ундаган эди. Мухторият ишларининг эса «сулҳ ила ҳал қилинур»ига, «муҳораба ва муқотала эҳтимоли йўқ»лигига астойдил ишонади². Бу қадим оталар юртини унда яшаб турган барча қонқардош миллатларнинг бирлиги, ҳамкорлиги билангина сақлаб қолиш мумкинлигини теран англайди. Бутун вужуди билан Туркистонни бирликка чорлайди.

«Бовурлар! — деб ёзади қозоқ биродарларига очиқ хатида, — Билинги, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билинги, ҳақ олинур, лекин берилмас. Инчунин, мухторият-да олинур, лекин берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб, ғайрат ила олурлар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар. Бул, албатта, шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким иштилоф қилолмайдур... Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондаги, Қозғистондаги ва Туркманистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яҳудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалга келишига саъй ва эҳтимом этмоғимиз лозимдур...

Чироғларим! Бошқа халқлар, масалан, серблар, италянлар, арманлар, славянлар, поляклар ва бошқалар, ҳатто, дунёнинг у бир учигаги қариндошлари ила бирлашур эканлар, бошқа қатта ва қувватли давлатларга тобеъ бўлуб, ютилуб, ҳатто, тилини йўқотган ўз жинсдошларини ажратиб олиб, бирлашмоқға жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрилсак, уятдур, аҳмоқликдур. Турк томуриға болта урмоқликдур»³.

Дарҳақиқат, мухторият бой берилди. Уни оталаримиз сақлаб қололмадилар. У Шўролар томонидан хониона бостирилди. 19—20 февраль кунлари шаҳар тўпга тутилди. 10 мингга туркистонлик ўлдирилди. 180 та қишлоққа ўт қўйилди.

Беҳбудий изтироб билан майнинг бошида Самарқанд-

¹ «Хуррият» газетаси, 1917 йил, 13 май.

² Шу газета, 1917 йил, 19 декабрь.

³ «Хуррият» газетаси, 1918 йил, 26 январь.

га қайтади. У ерда тура олмай, Тошкентга келади. Туркистон рус совет ҳукумати раҳбарлари билан музокара олиб боришга уринади. Табиийки, музокаралар натижа бермайди.

Мутафаккир адиб Туркистон фожиасининг навбатдаги силсиласи бошланганлигини бутун вужуди билан ҳис этади. Беҳбудий ўлими билан боғлиқ айрим ҳужжатлар ва бу фожиа муносабати билан ўртага қалқиб чиққан айрим материалларнинг сўнги йилларда эълон қилиниши унинг 1918—19 йиллардаги изтиробларга тўла ҳаётини бир қадар тасаввур қилишга имкон беради. Чунончи, Беҳбудий «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1918 йил 27 август сонидан шундай ёзади:

«Каминани Самарқанд Маориф комиссарлигига Самарқанд мусулмон шўроси сайлаб эди. Баёни узра эдим. Қабул қилинмади. Бир неча вақт қўлимдан келганича ишладим. Мактаблар тўғрисида баъзи лойиҳалар ёзиб топшурдим. Охири безгак ва оёқ оғруши ва ҳам йилнинг қимматчилиги вазҳидан рўзгор ва деҳқончилик ишларим кўблиги ва бошқа бир неча сабаблардан комиссарликдан истеъфо бердим. Яна қабул қилинмади. Муниг устинда Тошканддин телеграф билан муҳтарам Мусулмон маориф қурултойи Бутунтуркистон Маориф комиссарлигини қабул этишимга таклиф этибдурларки, манга этган эътиمود ва чин занлариға қат-қат ташаккур ва қурултойға арзи эҳтиром этгандим, сўнгра касал ва нохушлигимни узра мақоминда ожизона баён этиб тилигром бердим. Яна ушбунинг ила баёни узра ва тарзи ташаккур этиб, маърузатимизнинг қабул этилмаганини рижо этаман». «Меҳнаткашлар товуши»нинг Беҳбудийга бағишланган 1920 йил 8 апрель сониданги материаллар, жумладан, унинг ҳаёти ва меросини ўрганиш учун тузилган 7 кишилик комиссиянинг «Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли» деб номланган хулосаси муаллифнинг юқоридаги «арзи эътирози»ни тушунишга ёрдам беради:

«1918 йил “Иттифоқ” жамияти¹ Маҳмудхўжани Мусулмон маориф шўъбасига мудар тайин қилди². Лекин

¹ 1917 йил февралдан кейин Самарқандда тузилган мусулмонлар жамияти. Октябрь воқеаларидан кейин аста-секин большевиклашиб борган. 1918 йил 8 майдан Шўрога айлаптирилган. 9 май куни Беҳбудий Маориф комиссари этиб сайланган.

² Сиддиқий-Ажзий бу ҳақда «Самарқандда мусулмон комиссар» (Хуррият» г., 1917 й., 23-сон) деган хабар ҳам эълон қилган.

у вақтдаги тор, миллатчи руслар бул ишга истеҳзо билан жавоб бердилар. Маҳмудхўжани ёлғуз комиссия аъзоси, деб қабул қилдилар, лекин маориф коллегиясида, мусулмон маорифи учун воқеъ бўладургон ҳар бир масалани Маҳмудхўжага англатмасдан ўзларича ҳал қила бердилар. Ночор Маҳмудхўжа истеъфо берди».

Яна: «Осипов воқеасидан сўнгра Самарқандда кўб талон-торожлар бошланди. Ноҳақ ҳибслар жўпайди, Катта тазминотларга халқ таҳмил қила олмасдан ер ва юртларини ташлаб қочдилар. Маориф иши ниҳоят даражада тазйиққа тушди. Халқнинг ҳиссиёти динияси таҳқир қилинди. «Бу ишларга бирор чора топа олурманми»,—деб февраль ойинда Тошкентга борди. Лекин бу сафардан ҳеч бир натижани қўлга киргуза олмади»¹.

Дарҳақиқат, истеъфо учун Беҳбудийнинг соғлиги ва тирикчилиги билан боғлиқ муаммолардан ташқари ҳам жиддий гаплар бўлиши керак. Миллатни, миллий тафракқиётни инкор этган шўролар йўли алдов ва зўравонликка асосланганлигини Беҳбудий биларди. Шунинг учун ҳам уни 1906 йилдаёқ, ақл ва шариятга зид деб эълон қилган эди.

Орзулари чил-чил бўлган Беҳбудий 1919 йилнинг баҳорида — 25 мартда паришон бир ҳолда йўлга чиқади ва Шаҳрисабзда қўлга олинади.

Қаёққа кетмоқда эди у? Кўнглида қандай туғёнлар кечаётган эди?

Саволларнинг бир қисми ҳали ҳам очиқ турибди. Тўғри, айрим тахминлар бор. Масалан, ёш истеъдодли тадқиқотчи Ҳалим Сайид бир мақоласида «Беҳбудийни қатл этган ким?» (ЎзАС, 1995 йил, 6 январь, № 1) саволини қўйиб, бир қатор далиллар асосида қотил большевизм ва унинг қизил империячилик сиёсати эканлигини исботлашга ҳаракат қилади. Иккинчи бир мақоласида («Мажбурий ҳаж тафсилотлари», ЎзАС, 1995 йил, 14 апрель, № 15) эса, мазкур воқеанинг тафсилотларида оид теран кузатишларини ҳукмингизга ҳавола этади. Шу ҳақда қисқача тўхтаб ўтамиз.

Беҳбудийнинг сўнги кунларига бағишланган барча мақолаларда унинг 1919 йил 25 мартда Самарқанддан

¹ 1917—18 йилларда Тошкентда қаҳатчилик авж олиб, Русиядан озиқ-овқат ёрдами келганида эсерлар уни фақат рус аҳолисига тарқатиш керак, деган бошқа рус партияларини қувватлаб чиқардилар. Заки Валидий шу сабабли эсерлар партиясини тарк этган эди (қаранг. Кўрсатилган асар, 181-бет).

чиққанлиги, «асрорангиз» (сирли равнишда) ғойиб бўлганлиги айтилади. Садриддин Айний у билан сўнги учрашувини шундай хотирлайди: «1919 йил февраль ойида Тошкентга бориб қайтди. Мактаб прўграми ва Тошкентдаги илмий ҳоллар билан Самарқанд муаллимларини таништирмоқ учун муаллимлар мажлисини чақиршига буюрди. Шундан кейин кўчада кўрушуб, мазкур мажлисга нима сабадан келмаганини, иккинчи мажлис учун қайси кун тайинланса, кела олишини сўрадим. — Ҳозир бир оз хастаман, кайфим ва фурсатим бўлса, хабар берарман, — деди»¹.

Беҳбудийдек батартиб бир зиёлининг ўзи мажлис белгилаб, келмаслиги ва бунга бирор изоҳ бермаслиги, унинг устига кейинги учрашувни ҳам мужмал қилиб қўйиши, чиндан ҳам у билан «асрорангиз» бир ишлар рўй бераётганига ишора қилади. У нимадандир қаттиқ ларзада эканлиги аниқ.

Ҳалим Сайиднинг аниқлашича, Беҳбудийнинг «ғойиб бўлиши» ҳақида дастлабки хабар воқеадан бир ой ўтар-ўтмас, яъни 1919 йилнинг 23 апрелида «Меҳнаткашлар товуши» газетасида босилиб чиққан. Сўнг у «Иштирокиюн»га кўчириб босилган. Мақола муаллифи Ҳожи Муин бўлиб, у халқ орасида тарқаган мишмишларни йиғади ва уларнинг тагига етишга уринмаётган ёшлардан зорланади. Унда келтирилишича, шу йил март ойининг охирларида самарқандлик ёшлардан 4 киши «Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мардонқул Шоҳмуҳаммадзода, Муҳаммадқул Уроқбой ўғли ва турк муаллим Наим афанди) «Москвага ёки бир ерга бормоқ қасди-ла йўлга чиқғон»лар, «от билан Бухоро тупроғидан ўтаётганларида Қарши шаҳрида» қўлга олинганлар, айрим маълумотларга қараганда ваҳшиёна ўлдирилганлар. Чамаси, бу миш-мишлар яна кўпайиб боради ва ушбу «Меҳнаткашлар товуши» 1919 йил 30 ноябрь сонидан Истанбулда ўқиётган самарқандлик Темурхон деган кишининг маълумотларини ва унга Ҳожи Муин шарҳини эълон қилади.

«Темурхон афандининг маълумотига кўра, — деб ёзади Ҳожи Муин, — Беҳбудий афанди Самарқанддан чиқиб Бухоро музофотида ҳибс қилинғони ҳамон бу хабар Бокуда шойеъ бўлғон. Бокуда тургувчи Туркистонли Сайид Носир исмли бир зот бир восита топиб, Бухородан Беҳбудий ҳақида маълумот сўраб, тахлиси

¹ «Зарафшон» газетаси, 1922 йил, 25 март.

ун кўшиш қилғон. Лекин бу ҳақда Бухородан ҳеч бир хабар ола олмағон.

Бу мансуқ хабардан маълум бўлурки, мундин бурунроқ Москвадан келиб, “Иштирокиюн” газетаси идорасида “Беҳбудий афанди Қофқозда экан”, — деб хабар берган И. М. афандининг сўзи ҳам хорижия комиссариати воситаси-ла мусулмон ўлка бюросининг Беҳбудий ҳақида сўрагон саволига Бухоро ҳукуматининг: “Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳибсдан чиқориб узатиб эдик”, — деб берган жавоби шубҳали хабарлар қисминдандур»¹.

Кўриняптики, Ҳ. Сайид қайд қилганидек, Беҳбудийни орадан кўтариш масаласига унча-мунча ташкилотлар, расмий идоралар аралашганлар.

Унинг биографиясида муҳим ўрин тутувчи 1919 йилнинг 25 март санаси айрим манбаларда Беҳбудийнинг Самарқанд сарҳадидан чиққан куни, баъзиларида эса қатл куни сифатида берилади. Ҳ. Сайид унинг қаёққа кетаётганлиги ҳақида тахминларни ўзаро солиштириб² Парижга, Антанта давлатлари йиғилишига бораётганини тасдиқ этади. Проф. Н. Каримов факт ва материалларни қиёслар экан, буни янада конкретроқ кўрсатишга ҳаракат қилади. Унингча, Беҳбудий Шўролар Россиясида большевизмга қарши кураш олиб бораётган мухолиф гуруҳларнинг раҳбарлари қаторида Шаҳзода оролида АҚШ президенти Вильсоннинг таклифи билан уюштириладиган кенгашига бормоқда эди. Режага кўра Беҳбудий, Бокуда Саидносир Миржалолов билан учрашиши ва Истанбул орқали Шаҳзода ороллариغا етиб бориши лозим эди³. Улар бахтга қарши учраша олмадилар. Тўғрироғи, собиқ «Туркистон мухторияти» ҳукумати вакилларининг жаҳон афкор оммаси олдига чиқиб, Русия большевизмининг ғайрирус мусулмонлар-

¹ Кўчирма Ҳ. Сайиднинг «Мажбурий ҳаёқ тафсилотлари» мақоласидан (ЎзАС, 1995, 15-сон) олинди.

² Булар асосан учта эди: Ҳаж (Ҳожки Муни), Париж, Антанта давлатлари раҳбарлари билан учрашиши ва шартнома тузиши (А. З. Валидий), Москвага шикоят қилиш (Садриддин Айбий).

³ Наим Каримов, Беҳбудийнинг сўнги сафари, кўлөзма, 34-бет. Мунавварқори 1929 йил 21 декабрь хотирасида 1917 йилда «Иттиҳоди тараққий» партиясига аъзо бўлган Беҳбудий ва Мардонқулларни бир гуруҳ, Ўбайдулла Хўжаев ва Саидносир Миржалоловлар яна бир гуруҳ бўлиб Туркияга бориш учун йўлга чиққанини ёзади (қараңг. ДХК архиви, 670-дело, асров № 554395). Бу фактни бир оз бошқачароқ талқин билан архивлардан яхши хабардор тарихчи М. Ғ. Ваҳобов ҳам тасдиқлайди (қараңг. Ўзбек социалистик миллати, Т., 1960, 323-бет).

ни қатли ом қилиб, миллат сифатида йўқ қилишга қаратилган ваҳшиёна сиёсатини ошкор этишга имкон берилмади. Шўролар ҳукумати амир қўли билан миллатнинг фидойи фарзандини қатл қилди¹. Сўнг эса ёшлар ёнида туриб, Беҳбудийга кўз ёш тўкди. Ва ўз мақсадига эришди. Биринчидан, Амир ва унинг салтанатига ёшларда ғазаб, нафрат уйғотишга муваффақ бўлди. Бу эса, ўз навбатида, Бухоронинг шўролашувини тезлаштирди. Иккинчидан, Шўролар ҳукумати ўзининг ақлли, жасур ва ғоят эътиборли душманидан қутулди. Хуллас, бизга ҳозирча барча тахминларимизга асос бўлиб келаётган Ҳожи Муин Шукрулло ўғлининг «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1921 йил 29 март сонидан босилган ва сўнгроқ «Инқилоб» журналининг 1922 йил 7 январь сонидан қайта эълон этилган «Муфти Маҳмудхўжа ҳазратларининг қандай шаҳид бўлгонлиғи ва онинг томонидан ёзилгон васиятнома»²да қайд қилинишича, Шаҳрисабзда қўлга олинган адиб тахминан икки ой ўтгач, шериклари Муҳаммадқул ва Мардонқул билан биргаликда Қаршига келтирилиб зиндонга ташланади. У ерда ҳам бир неча кун ётиб, сўнг Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан зиндон яқинидаги «подшолик» чорбоғида ўлдирилган. Бу тахминан ёз ойларига тўғри келади.

Унинг қатли ҳақидаги хабар ўша пайтдаги пойтахтимиз Самарқандга роса бир йилдан кейин маълум бўлади. 1920 йилнинг апрелида бутун Туркистон мотам тутади. Ўнлаб марсиялар ёзилади. «Беҳбудийнинг сағанасини изладим» деб аталар эди Фитратнинг бир шеъри.

Айнийда бир эмас, уч шеър бор.

¹ Н. Каримов бу борада «Миллий Туркистон» журналининг 1950 йил 66-сонидан босилган Беҳбудий ҳақидаги мақоладан қуйидаги характерли бир фактни келтирган: «Ул Қарши шаҳринда ўз олдига қўйган вазифаларини ўринлов ҳаракатида экан, қизил Русиянинг Бухоро элчихона хизматчиси Уткин воситаси-ла амир томонидан тугилди. Беҳбудий амирнинг Қарши шаҳриндаги волийси Нуриддин Оғалиқ томонидан 25 март 1919 йилда ваҳшиёна ўлдирилди» (Н. Каримов, Беҳбудийнинг сўнги сафари, қўлёзма, 24-бет).

² «Васиятнома» ушбу китобда эълон қилинмоқда. Ҳ. Сайпид ва Н. Каримов «Васиятнома»нинг асл мазмунига, уш етказувчи Ҳожимурод Худойберди ўғлининг самимиятига асосли равишда шубҳа билдирадидлар. Беҳбудий ўлимига бағишланган «Маориф қурбонлари» драмасини Шўро ташвиқотчилиги маҳсули ҳисоблайдилар.

Сани мундин буён Турон. кўролурму, кўролмасму?
Санинг мислингни Туркистон тополурму, тополмасму?—
деб бошланарди унинг шеърларидан бири.

Машҳур Чўлпон ҳам Беҳбудийнинг фожиали ўлдирилганига бағишлаб шеърлар ёзди.

Қайғурингиз, кишанларни ясовчи усталар,
Бошқаларни тубанлар деб атовчи хўжалар!

Сизлар учун ёз бошининг қоридек

Эрур кунлар келадур!

Сизлар учун алвастининг зоридек

Йиғлар кунлар келадур! —

деб ёзган эди у.

Қарши шаҳри 1926—37 йилларда 11 йил Беҳбудий номи билан юритилди. Бироқ унинг асл қиёфаси халқдан сир сақланди. Адиб номининг абадийлаштирилиши шунчаки бир ниқоб эди. Қарши шаҳрига унинг номи қўйилган ўша 1926 йилдаёқ, у мансуб бўлган жадидчиликни аксилинқилобний, аксишўравий ҳаракат сифатида қоралаш кампанияси бошлаб юборилган эди. Аслида ҳам шундоқ бўлган. Жадидлар зулм ва зўравонликни, синфий курашни, миллатни қоқ иккига ажратиб, орасига нифоқ ва душманлик солишни рад этдилар ва ҳақ бўлиб чиқдилар. Бугун улар муқаддас тутган юрт озод ва мустақил бўлди. Улар жон фидо этган истиқлол авлодларига насиб этди. Миллат ва Ватан мустақиллиги йўлида фидо бўлганлар эса шу Миллат ва Ватан умри қадар боқийдурлар.

Гап сўнгида яна театрчи Беҳбудийга қайтамыз, чунки унинг бу соҳадаги хизмати энг буюк хизматларидан бўлиб, миллий онг ва маданиятимиз тарихида гоят катта роль ўйнади. Буни фақат диндошлари, миллатдошлари эмас, бошқалар ҳам эътироф этганлар. Машҳур турколог А. Н. Самойлович 1916 йилда, «Падаркуш»ни Тошкентнинг «Колизей»ида Авлоний труппаси ижросида томоша қилар экан, Тошмураднинг ўз уйига ўғирликка кириб отасини ўлдиришидан халқнинг жунбушга келганини ёзади¹.

Б. А. Пестовский 1922 йилдаги «Инқилоб» журнали саҳифаларида эълон қилган «Ўзбек театри тарихи» мақоласида унинг майдонга келиш тарихи ҳақида фикр юритар экан, «Ўзбек театрининг асосини қўйиб берув-

¹ Қаранг. А. Самойлович, *Драматическая литература сартов*, Петроград, 1917, 3—6-бетлар.

чи самарқандлик Маҳмудхўжа Беҳбудийдир», деб ёзди. Таниқли археолог Вяткиннинг далолатига суяниб, «Падаркуш»ни ёзишда Фонвизиннинг «Фаҳмсиз» («Недоросль»)идан таъсирланганини қайд этади. Адиб номида Тошкентда маориф клуби, Самарқандда кутубхона ва драмтруппа, Туркистоннинг деярли ҳамма шаҳарларида унинг номига очилган мактаблар, Бухорода эса марказий босмахона борлигини таъкидлайди.

1929 йилда Қозонда босилиб чиққан «Ўзбек адабиёти» китобида эса: «Ўзбек миллий адабиётининг негиз тошини Беҳбудий билан Фитрат қўйиб берди». (8-бет), — деган эътирофга дуч келамиз.

Беҳбудийдан уч ўғил ва бир қиз қолган эди. «Саёҳат хотиралари»да номи тилга олинган 1897—1898 йилларда туғилган Масъудхўжа гимназияда ўқиган, рус тили мутахассиси бўлган. Таржимонлик билан шугулланган. 1953 йилда вафот этган. Унинг фарзандлари Шавкат (1919—1990), Мидҳат (1922 й. туг., Душанбеда яшайди), Надимхон (1929—1995, СамДУ профессори эди). Назирхон (тижоратчи) ва уларнинг авлодлари турли соҳаларда хизмат қиладилар. Мидҳат Беҳбудийнинг Тошкентда 1945 йилда туғилган ўғли Сарват Беҳбудий — машҳур цирк артисти.

Қолган икки ўғилнинг бири Мақсудхон (1910—1931) география илмига иқтидорли ва қобилиятли бўлиб, эрта вафот этган. 1914—16 йилларда туғилган Матлубхон урушда бедарак кетган. Қизи Парвин (Сурайё) 82 ёшда 1984 йилда вафот этди.

Беҳбудийнинг ушбу сайланмаси 1997 йилда чоп этилган эди, қисқа муддатда тарқаб кетди. Эҳтиёжни кўзда тутиб, тузатиш ва тўлдирилган мазкур нашрини ҳозирладик. Адиб асарларини тўплаш, саралаш, нашрга тайёрлаш энди бошланмоқда. Олдинда иш кўп.

1997 йилги нашрда уни мукаммаллаштириш борасида ёрдам беришларини сўраб ҳамкасабаларимизга мурожаат қилган эдик. Мусиқашунос ва тарихчи олимиз Д. Рашидова («Хайрул умури авсатуҳо»), ёш беҳбудийшунослар Ҳалим Сайид («Миллатлар қандай тараққий этарлар?», «Муҳтарам самарқандийларга холисоа арз», «Ғалла, аскарлик, ер ва танзимоти ҳарбия», «Қозоқ қариндошларимизга очиқ хат»), Н. Очилов («Эҳтиёжи миллат») акс-садо бериб, адибнинг олти мақоласини нашриётга тайёрлаб етказдилар. Имкондан фойдаланиб, уларга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

БАДИИЙ АСАРЛАР

ПАДАРКУШ

Ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли

(Туркистон маишатидан олинган ибратнома)

3 парда 4 манзарали, миллий биринчи фожиа

Қ а т н а ш у в ч и л а р

Б о й — 50 яшар.

Т о ш м у р о д — бойнинг ўғли, 15—17 яшар.

Д о м у л л о — янги фикрлик бир мулла, 30—40 яшар.

З и ё л и — (оврўпо либосида), ўрусча ўқуғон, миллатчи мусулмон.

Х а й р у л л о — бойнинг мирза ва маҳрами, 18—20 яшар.

Т а н г р и қ у л — бойнинг қотили.

Д а в л а т и л а Н о р (бўз болалар) — киссаларига 4 сўм қадар майда керак.

Л и з а — рус хотини, қабиҳа шаклида.

А р т у н — армани майхоначи.

П р и с т у ф — 2 политсейский, 2 қоровул, бойнинг 3 нафар эркак ҳамсоysi.

Б о й б у ч ч а — бойнинг хотини, 35—40 яшар.

К е р а к н и м а р с а л а р

Бир лаъли ширатор, нон, дастурхон, чойнак, пийёла, чилим.

Масҳмонхонага кераклик гилам, кўрпа, ёстиқ.

Бойни(нг) ётоқ асбоби ва каравот.

Бир калтак.

Ун шиша сув ва кивас.

Беш-олти истакон.

Бир сандуқ.

Бир ҳамён ичида пулға ўкшаган нимарса.

Бир катта пичоқ.

Бир таппонча.

Сандуқни очатурғон «емур» асбоб.

Мукаммал пристуф либоси.

2 политсейский мукаммал либоси.

2 қоровул калтаги.

1 ҳуштак.

1 шоҳсақа.

1 каноб.

1 қўл кишани.

БИРИНЧИ ПАРДА

Бой меҳмонхонада ўтирар, Хайрулло ила домулла кирар:

— Ассалому алайкум.

БОЙ. Ваалайкум ассалом, марҳамат қилсинлар (туриб мулоқот қилуб, домуллага жой кўрсатиб, ўлтирур).

ДОМУЛЛА. Бой давлатини Оллоҳи таоло мундан ҳам зиёда қилгай (фотиҳа қилур).

БОЙ. Нафас(лари)и муборак, иншооллоҳ, дуолари қабулдир.

ДОМУЛЛА. Балли, жумъа оқшоми дуони қабул вақтидир.

БОЙ. Хуш келдилар, тақсир.

ДОМУЛЛА. Саломат, саломат (қўлини кўксига қилиб).

БОЙ. Хайрулло! Чой ва лаъли келтур.

ХАЙРУЛЛО. Хўш! (Чой ва лаъли келтирар, чой сузар, алар танавул айлар, Тошмурод кирар, саломсиз, беадабона).

ТОШМУРОД. Ота, томошаға бораман, пул беринг.

БОЙ. Уғлим, ким ила борасан?

ТОШМУРОД. Турсун акам ила.

БОЙ (киссасидан пул бериб). Албатта, вақтли келинлар ва ёмон ерларга борманглар.

ТОШМУРОД. Хайр, хайр, ҳов кўп гапура(р)сиз-да (чиқиб кетар. Домулла бой ва Тошмуродға бадбинона боқиб, бошини солар).

БОЙ. Сўзлашиб ўлтуринг, тақсир.

ДОМУЛЛА. Хўб, хўб, бойвачча катта бўлубдур, Худо умр берсин, усули жадида мактабигами ўқийдур, ённки эски мактабга?

БОЙ. Иккисига ҳам бормайдур.

ДОМУЛЛА. Ўз ҳовлингизда ўқутатурғонсиз?

БОЙ. Йўқ, йўқ. Мен ўғлумни ўқутмоқға ўйлаганим йўқ.

ДОМУЛЛА. Ажойиб, сабаб недурки, ўқутмайсуз? Ваҳоланки, ўқумоқ қарз ва илм сабаби иззати дунё ва шарофати охиратдур.

БОЙ. Мани хаёлимға дунёнинг сабаби, иззати — бойлик. Охиратга бўлса, Худонинг қилган тақдири бўлур. Чунончи, биз кўрамизки, одамлар бойни муллодан зиёда иззат қиладурлар. Хусусан, мана, банклар кўпайди. Катта бойлар чилен бўлуб, ҳар ким чиленларни

иззат қилур, ҳатто, иши тушатурғонлар чилен молини қиммат олур, азбаски, чилен илтифотига олмаган одамларга банклар пул бермайдурки, сўнгра муомиладорлар сениб, майда-майда бўлур, билдингизми?

ДОМУЛЛА. Бу сўзларингиз ҳозирги замонга маъқул, лекин чилен ва бойларни иззатлари вақтинча ва халқни кўзи очилгунчадир. Ҳолбуки, аларни иши тушганлар иззат қилур, муллони бўлса, барча халқ иззат қилур, яъни муллони илми иззат қилинадур.

БОЙ. Бизни ҳам бойлигимиз иззат қилинадур, ҳатто, мусулмонлар нари турсун, ўрус ва арманлар-да иззат қилур.

ДОМУЛЛА. Иззатни нари қўйдук, агарда ўғлингизни ўқутсангиз, дафтарингизни ёзар, намозингизни ва мусулмончилигини яхши билур ва ҳам сизга савоб бўлур.

БОЙ. Мирзалик осон, мана, Хайруллога ойинда етти сўм бераман, кундўзлари мирзалик ва оқшомлари меҳмонхона ишини қилар ва ҳатто, уйқум келгунча ходими қилар, китоб ҳам ўқуб берар.

ДОМУЛЛА. Шариат илми ва зарурияти динияни билмоқ учун бойваччани ўқутмоқ, албатта, сизга лозимдир.

БОЙ. Шариат илмини ўқитмоқни лозим билмайман, чунки ани муфти-ё имом ва муаззин қилмоқчи эмасман, азбаски давлатим анга етар.

ДОМУЛЛА. Зарурати динияга не дерсиз?

БОЙ. Мен ўзим беш вақт намозни кераклик дуолари ила билурман. Ўзим ўргатурман.

ДОМУЛЛА. Хат ва саводга не дерсиз? Ҳолбуки, саводи йўқ одам ҳеч нимага ярамайдур.

БОЙ. Бу фикрингиз ғалат, чунки мани саводим йўқ, бовужуд, бу шаҳримизнинг катта бойларидандурман ва ҳар ишни билурман.

ДОМУЛЛА. Сиз илгари замонда бир нави ила бой бўлубсиз, аммо энди бой бўлмоқ нари турсун, фақат рўзғор ўткармоқ учун (ҳам) илм керак. Кўрамизки, йигирма-ўттиз йилдан бери барча савдо ишлари армани, яҳудий ва бошқа ажнабийлар қўлига ўтди, муни сабаби бизларнинг ўқумағонимиздур. Ўқумаган бойваччаларни кўрамизки, ота молини барбод этар ва охири хор ва зор бўлур, бинобарин, ўғлунгизни ўқутмоқни сизга таклиф қилурман.

БОЙ. Ай, домулло! Сиз манга таҳқиқчими? Уғул маники, давлат маники, сизга нима? Ўқуганни бири

сиз, емоқга нонингиз йўқ, бу ҳолингиз ила манга насихат қилурсиз. Хайрулло! Меҳмонхонани қулфла, уйқум келди (*Хайрулло лаъли ва асбобларни жамлаб, мунтазир турар*).

ДОМУЛЛА (*одамларга қараб*). Уқумоқ ва мулла бўлмоқ учун пул керак, бадавлатларимизни ҳоли бул, бас, бу кетиш ила наузамбиллоҳ, дунё ва охиратга расво бўлурмиз, ўқумоқ барча мусулмонга, эркак ва ё хотин бўлсун, фарз эди. У қайда қолди? Оҳ, вой бизни ҳолимизга! (*Бойга қараб*). Бой, ман сизга амри маъруф этдим ва менга шарнат бўйича лозим бўлган ишни бўйинумдан соқит қилдим. Иншооллоҳ, мўйлаб чиқариб, алифни таёқ демайтурган ўғлунгиз ҳолини кўрармиз ва ўқутмаганингиз учун гуноҳкор бўлурсиз (*домулла нос чекар*).

БОЙ. Ай, домулло! Манга насихатчи кераги йўқ, безор қилдингиз, (*одамларга қараб*) ишимдан, уйқумдан бу одам мани қолдирди. Хайрулло, меҳмонхонани қулфла (*домулла аразлаб чиқиб кетар, бойни димоғи куйиб йлтурар. Зиёли мусулмон кирар, пальто ва асосини миҳга қўяр, бой ола-ола қарар, хушламас*).

ЗИЕЛИ. Ассалому алайкум.

БОЙ (*карахтлик ила*). Ваалайкум ассалом, Хайрулло, курси келтур. Бу киши ерга ўлтуролмайдур (*келтурар, зиёли йлтуруб, папирус чекар*).

ЗИЕЛИ. Жаноб бой, сизни кайфсиз кўраман, мумкинми сабабини билсам?

БОЙ. Бир мулло келиб эди, ўғлингни ўқутмайсан деб жуда жонимни олди, қувлагандек қилиб зўрға қутулдим, фақат муштлашмадик.

ЗИЕЛИ. Аҳ-ҳа, қизиқ ва интересний ҳодиса эмиш (*одамларга қараб*), бу шаҳарда бойларга амри маъруф қилатурғон мулла бор экан, Худога шукур. Ул жаноби ҳаққоний домуллани топиб, зиёрат қилмоқ керак. Бой афанди, сизга малол келмасун, ушбу тўғридан мен ҳам сизга қачонлардир бир неча сўз айтмоқчи эдим. Ва аммо соати ушбу дақиқага мавқуф экан, энди сиздан илтимос қиламанки, бир неча дақиқа менга қулоқ берсангизки, илм нафи тўғрисида сўзлайин.

БОЙ (*ола-ола қараб*). Энди билдим, сиз ҳам ўғлунгнни ўқут деб мани қисар экансиз (*одамларга қараб*), бугун чап ёним ила турганман, ўйламаган ишлар олдимдан чиқар, мазмуни — қордан қутулиб, ёмғурга учраймиз. Хайрулло! Чилим келтур! (*Тарафайн сукуи, чилим келар. Бой чекар, йўталар*).

БОИ. Хайрулло!

ХАЙРУЛЛО. Лаббай, тақсир!

БОИ. Жойимни ташла, уйқум келди (*ҳомуза тортар*), эртага иш кўп, вақтлик ётмоқ керак (*яна ҳомуза*).

ХАЙРУЛЛО. Хўш, ҳозир.

ЗИЕЛИ (*жиддият ила*). Бой афанди! Мен сизга дедимки, миллатга кераклик илмлар тўғрисида сўзламоқчиман, аммо сиз мени (нг) сўзимни эшитмоқга хоҳламайтурғонга ўхшайсиз. Иккинчи дафъа айтаманки, қулоқ беринг ва бу сўзлар сизни (нг) ва миллатни (нг) нафъидур.

БОИ. Сўзингизни жабр ва зўр ила эшиттирасизми? Ва ё мени азоб бермакками келдингиз?

ЗИЕЛИ. Йўқ, мен асли бошқа иш учун келиб эдим ва лекин илм баҳсининг устидан чиқиб қолдим. Ушбу сабабли муддаони табдил қилиб, илм тўғрисидан сизга баён қилмоқни қасд этдим. Шоядки, жанобингиздек бойлар миллат болаларини ўқутмоқга саъй қилсалар.

БОИ (*халққа қараб*). Кошки, домулло ҳикоялари етмаса эди. Хўб, модомики қўймайсиз, эртароқ сўйлаб тамом қилинг, уйқум келган (*ҳомуза тортади*), одамлар боласини ўқут, дейдур-а.

ЗИЕЛИ. Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, ахлоқ ва обрўи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто, дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқга саъй қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешикдан мазоригача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм — ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олими диний; дигари олими замоний. Олими диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, халойиқни диний ва ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истанбулга бориб, улуми динияни хатм қилсалар керак, ёки комил мулло бўлсунлар (*бой мудрайдур*), англадингизми бой?

БОИ (*бошини кўтариб*). Ҳа, ҳа, айтаберинг, қулоғим сизга.

ЗИЕЛИ. Олими замоний бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмоний хат ва саводини чиқаруб, зарури-

яти диния ва ўз миллатимиз тилини билатурғондан сўнгра ҳукуматимизни (нг) низомли мактабларига бермоқ керакдур, яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқуб тамом қилгонларидан сўнг, Петербург, Масков дорилфунунларига юбориб, доктурлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ лозимдир. Русия ватанина ва давлатинна билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмоқ лозим. Токи маишати эҳтиёжи замонимиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса ва ҳам давлати Русия подшоҳлик мансабларига кириб, мусулмонларга наф еткурулса ва ҳам давлати Русияга шерик бўлунса, ҳаттоки, шул тариқа ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Америка ва Истанбул дорилфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур. Ҳазрат пайғамбаримиз: илм Хитойга ҳам бўлса, талаб қилингиз, демадиларми? (*Бой уйқуда*). Бул ишлар бўлмас, магар пул ила, сиздек катта бойларни ҳиммати ила, чунончи, Қафказ, Оренбург ва Қозон мусулмонларини бой ва аҳли гайрати илм йўлига кўп пуллар сарф этарлар ва камбағал болаларини ўқутдирарлар (*бойга қараб*), албатта сўзларимга тушунгансиз, жаноби бой. Бой бова, ҳой!

БОЙ (*мудрайди, бош кўтариб, эснаб*). Ҳа, ҳа...

ЗИЁЛИ. Ал-он биз Туркистон халқига бир ёмон одат борки, бир киши русча ўқуб, подшоҳлик ишига кириб, расмий формасида юрса, масхара қиладурлар, агар извошчилик ва ё қора меҳнаткаш бўлуб, оврўпалиларни эски либосини кийса ва ё ўйинчиларнинг либосини кийса, ҳеч ким бир нима демайдирки, бу камоли нодонлик ва дунёдан хабарсизликдир. Шундай эмасми, бой амаки.

БОЙ (*ўлтуриш еридан бир тарафга оғиб ётиб*). Хур, хур, хурра, хурра, хурра...

ЗИЁЛИ. Илоҳи худоё! Уммати исломияга, хусусан, биз Туркистонликларга раҳминг келсун!.. (*рўмоли ила кўз ёшини артиб, чиқиб кетар*).

Парда инар

ИККИНЧИ ПАРДА

Нивахона манзараси: бойвачча ила уч нафар ўлтурарлар.—

ТАНГРИҚУЛ. Бу оқшом, билмайман, нима учун ичкилик мени тишламайдур. Намози дигардан бери бир дюжина шишани бўшатдим. Даюсни пивоси қулоғимни қизитмади. Тўлдир, ичайлик (*Нор қадаҳларни тўлдирад*).

ҲАММАСИ. Тошмурод бойваччани саломатлигига ура! Ура! Ура! (*ичарлар*).

ДАВЛАТ. Жўралар. Манувни ичдим, энди ёдимга Лизажон тушди. О, Лизажон!

ҲАММАСИ. Оҳ, Лизажон, воҳ, Лизажон, қайда-сан?

НОР. Золим фалак-фироқига куйдирди мани; биллоҳки, келмаса, бўмийди.

ДАВЛАТ. Бу доду бедод ила ҳеч нима бўлмас. Хўжайинни чақирармиз, отам ўлди базми қилармиз.

НОР. Қўлингни бер, эй, номард, топдинг (*қўлини сиқар*). Бўлди.

ДАВЛАТ. Эй, тўтабурут Тангриқул. Даминг чиқмайду. Шунча одам сўзини ўғирлаб ўлтурасан. Эрга навбат, шерга навбат. Гап бериб ўлтур. Е бу одамларни писанд қилмайсанми? Бизларни ҳам ёнимизга беш тангалик ақчамиз бор. Жўра! Бу мастлик ростликдир. Қовоғингни очиб ўлтур.

ТАНГРИҚУЛ. Жўралар. Сизлардан яширатурғон сўзимиз йўқ. Тўғрисини десам, мануни ичдим, қулоғим қизиган, сен Лиза дединг, энди ўзим шунда бўлсамда; ҳушим Лизага, то Лизани келтурмасанг, мани гапиртуролмайсан. Аммо гап келтурганинга, Давлат зўр!

ДАВЛАТ. Ғам ема, муддаонг Лиза бўлса, шул замон ёнингга кўрарсан, келмасами? Бошини оларман.

НОР. Бойвачча! Баришнага тобингиз борми?

ТОШМУРОД. Майли, одам юборинглар, базм қилсун.

ТАНГРИҚУЛ. Гап, гап ила вақтни ўткарарсизлар, буюратурғон бўлсанглар, буюринглар, эртароқ келсун, кайф қилайлук (*Давлат қўнғироқ чалар. Артун армани майхоначи кирар*).

АРУН. Нима дейсан?

ДАВЛАТ. Лизага бировни юбор, келсун.

АРУН. Бунда?

ДАВЛАТ. Ҳа, мунда келтурмасдан мозоргами кетураднинг?

АРТУН. Извинит сурушдим-да.

ДАВЛАТ. Бўл. Бўл. Бировни юбор.

АРТУН. Баҳ, не вор, билурсин, Лиза банга демишки, ўн беш манатсиз банга киши кўндарма. Ҳа, ўн беш манат-да ва файтун пулини-да вер, гейин Николайин кўндарайум. Лиза ўлмаса, бошқасини гетирсин, кайфинг нечик?

ДАВЛАТ. Аввал келтуруб, сўнгра пулни олсанг бўлмасми?

АРТУН. Давлат зўр! Бан сана демишимки, Лиза ақча олмайинча гелмаз, бана не? Сен ўзинг билирсанки, у гавур қизи, баним дегил.

ТАНГРИҚУЛ. Артун. Бир оз тўхта, пул берамиз.

АРТУН. Бош устина, ҳозирам (*чиқар. Жўралари кайфлари учуб, сукут этарлар*).

ДАВЛАТ. Суз, ичайлик! (*Нор сузиб қуяр.*)

ТАНГРИҚУЛ. Пулни пешаки талаб қилгани ишни белини синдурди.

ДАВЛАТ. Иш аксига олса, шундай бўлур. Пулларинг борми? Ҳаммаларинг чиқаринг (*ҳаммаси чиқаради, Давлат санар, беш сўм етмас*). Бу минан ҳеч нима бўлмас. Бир иложини топмоқ керак.

НОР. (*тамағирлик ила*). Эй, бойвачча, бизлар-ку, камбағал. Сизга нима, киссангиздан пул чиқмайду? Ана бойбаччанинг ҳоли (*қўли ила кўрсатур*).

ДАВЛАТ. Парво қилма. Нор. Мен бир нимарса ўйладим, агар бойвачча кўнса.

ТАНГРИҚУЛ. Нима экан? Нима?

ДАВЛАТ. Тўхта, нима эканлигини биларсан. Аввал бойбаччанинг саломатлигига ичайлик (*Тангриқул сузар, ичарлар бойбаччанинг саломатлигига*).

ДАВЛАТ. Бойбачча. Бу кечадек чаҳоршанба сайри ойда-йилда бир бўлур ва (ё) йўқ, бир кеча минг кеча бўлмас, агар қабул қилсангиз, Тангриқулни сизга қўшарман. Бирга бориб, отангизни сандуғини кўрсатур-сиз. Бошқа ишни Тангриқул бажараду.

ТОШМУРОД. Тангриқул ака, борасизми?

ТАНГРИҚУЛ. Улфатлар буюрса, у дунёга бораман. У-ку сизнинг ҳовлингиз.

ДАВЛАТ. Сен нима дерсан, Нор?

НОР. Мен ҳам кўпни бири, бор десанг, борарман.

ДАВЛАТ. Йўқ, икков бас. Кўрганлар бадгумон бўлмасин. Букунни эртаси бор.

НОР. Бойбачча! Отангиз сандигини жойини била-
сизми?

ТОШМУРОД. Отамнинг ётатургон уйинда.

ДАВЛАТ. Ётатургон уйни неча эшиги бор?

ТОШМУРОД. Уч.

ДАВЛАТ. Қайси эшикдан кирасизлар?

ТОШМУРОД. Эшикнинг бири онамнинг уйиндаё
очилур, мен кириб, ҳовли тарафидаги эшикни очарман,
сўнгра Тангриқул акам кирар.

ДАВЛАТ. Баракалла! Илгари ҳам ўғирлик қилган-
га ўхшайсиз. Нор! Тўлдур, ичайлик! (*Нор тўлдурар,
ичарлар. Тангриқул ва Тошмуродга қараб*) Энди бора-
дургансизлар?

ТАНГРИҚУЛ. Албатта. Бормай нима бўлубдур
(*Давлат тўппончасини бойваччага берар. Нор этик
соғидан пичоқни олиб, Тангриқулга берар. Алар эҳ-
тиёт қилиб турарлар*).

ДАВЛАТ. (*иккисига қараб*). Йўл бўлсин, ботир-
лар?

ТАНГРИҚУЛ. Олгани (*Давлат Тангриқулни бир
четга олиб, ишорат ва хуфия маълумот ва амр берар*).

НОР. Омин, оллоҳ... (*Ҳаммаси*) Оллоҳу акбар.
(*Давлат фотиҳа берар*).

Парда инар

УЧИНЧИ ПАРДА

Одат бўйича бой ётар каравот устига уйқуда, уйни бир тара-
фига сандуқ. Тошмурод бир эшикдан оҳисталик ила кирар, бу
тараф, у тарафга қараб, бошқа бир эшикни очар ва бир четга
турар. Тангриқул кирар, қўлида калид ва темир асбоб, белига
пичоқ, сандиқ тарафига бориб, калид солар, сандиқ очилмас. Тош-
муродга қарайдур. Ишорат ила маслаҳат сўрайдур. Тошмурод
сандуқни темир асбоб ила синдирмоқга амр берар. Тангриқул
темир асбоб ила сандуқни синдирар. Сандуқни овози ила бой
уйғонур. Бой чўчиб турар, калтакни олиб, вой, вой деб Тангри-
қулга югурар. Тошмурод калтакни келиб ушлар. Тангриқул пичоқ
ила бойни қўлтигига урар.

БОЙ (*тарақлаб йиқилар*). Воҳ, жоним (*жон узар
типирлар, хириллар. Тангриқул сандиқдан танга хал-
тасини кўтарар, пичоқ ва темир асбобни ўзига берки-
тар, ташқаридан бир неча одам товуши эшитилур*).

ОДАМЛАР. Нима гап, биров дод деди? (*Бир неча*

эркак ила бой хотуни кирарлар, Тангриқул ила Тошмуродни кўрарлар).

ТАНГРИҚУЛ. Тошмурод, от! (Тошмурод ҳавога тўппонча отар ва ҳозир кишиларга силоҳ кўрсатиб қочарлар).

БОЙВУЧЧА. Вой, золим дастидан! Бу қандай кун эди, вой дод! (Чапак чалар, бой устига ўзини ташлар, юз ва сочини юлар). Ҳе, жувонмарг Тошмурод! Қон қус! Кошки чечакда кетсайдинг! Вой, падаркуш! Тошмурод! Вой, дод-ей!

ДОМУЛЛА (кирар). Онажон, сизга сабрдан бошқа чора йўқ. Бу бадбахтлик ва мусибатга сабаб жаҳолат ва нодонликдир, бемаънилик ва тарбиясизликдир. Уйингизни нодонлик бузди. Уғлингизни беилмлики Сибирга юборди. Жонингиздан азиз фарзандингизни тарбиясизлик балоси сиздан умри айриладур. Болангизни отаси тарбия этмади, ўқутмади. Охири балога учради, ёмон рафиқлар йўлдан чиқардиларки, қурбони жаҳолат бўлдингиз.

БОЙВУЧЧА (тўлғониб). Ой, вой-вой болам! Вой бойим, оҳ, вой у-у-у!

ДОМУЛЛА. Бойингиз-да насиҳатга қулоқ солмади ва охири ушбу ёмон ҳодиса пайдо бўлди. Энди сизга, очиги, сабрдан бошқа илож йўқдир, онажон. Оллоҳ сизга сабр берсун.

БОЙВУЧЧА (камали бетоқатлик илан оҳ-вовайло этар). Дод, вой болам! Вой бойим! Иккисидан ҳам айрилдим, эримни мозорга, боламни Сибирга юборарлар! Вой, вой, вой у-у-у!...

ТҶРТИНЧИ МАНЗАРА

(Иккинчининг айни, майхона)

Нор, Давлат ичиб, ашула айтиб ўлтурар. Тангриқул ва Тошмурод писиб бориб кирар, тўппонча ва қонлик пичоқни бир четга яширар, ҳамённи чиқариб, стол устига отар; ўлтурарлар.

ТАНГРИҚУЛ. Чилим келтур-ей!

Артун чилим келтурур, чекарлар. Артун кетар. Тангриқул Давлатни бир тарафга олиб, хуфия бўлган ишларни сўйлар, ишоратлар қилар. Давлат «бечора» деб хуфпя сўйлаб, ишорат пла хотиржам қиладир.

ТАНГРИҚУЛ (*ҳамённи очиб кўриб, суюнар, Тангриқул ва Тошмуродни елкасига қоқар*). Баракалла, баракалла (*Давлат занг чалар, Аргун кирар*).

АРУН. На буюрарсиз?

ДАВЛАТ. Ма, пулни ол, тезлик илақ Лизани келтур!

АРУН. Бош устина. Ҳозир келур (*пулни олар, ичарлар. Лиза кирар*).

ЛИЗА. Добрий вечерим! (*ҳаммаси-ла кўришар*).

ДАВЛАТ. Исприздим, испасибо, испасибо, прихал...

ЛИЗА. Мерси (*ўлтурар*).

ДАВЛАТ. Суз, Лизанинг саломатлигига.

НОР (*сузар, чўқиштириб*). Лизанинг саломатлиги га ура, ура (*ичарлар*).

Нор ашула ўқур, ташқаридан ҳуштак садоси келар, оёқ товушлари эшитилар. Мажлисдагилар саросима, ҳайрон бўлар. Силоҳлик политсейскилар, пристуф, қоровуллар бостириб кирарлар. Лиза қочар.

Полятсия тўрт нафарни ушлар, баъзиси буюмларини ва ҳар тарафин ахтарур, қонлик личоқ ва тўппончани топар. Тўппончани пристуфга топширар. Исаб кўрар, ўқини бўшатар.

Тангриқул ва Тошмурод қочар, қоровуллар ушлар.

Тошмурод ҳўнгири-ҳўнгири йиғлар, бетоқат бўлур.

Пристуф ишорат қилур. Қўлкишани келтириб, Тангриқул ва Тошмуродга урарлар. Бошқа иккиснинг қўли боғланур.

Пристуф гуноҳкор ва қоровулларни саф қилдирур.

ЗИЁЛИ. (*кирар, гуноҳкорларга қараб афсус қилур. Одамларга қараб*). Илм ва тарбиясиз болаларни (нг) оқибати шулдир. Агарда буларни отаси ўқутса эди, бу жиноят ва падаркушлик алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла ичмасди, хун бегайри ҳаққин қидмас эди. Умри борича Сибир ва бандға ва қиёматға жаҳаннамға қолмас эди. Агарда булар ичкилик ичмаса эди, дунё ва охиратда илалабад азоб ва меҳнатда қолмас эди. Оҳ, ҳақиқатда бойни ўлдирган ва бу йигитларни азоби абадийға гирифтор қилган беилмлиқдур. Бизларни хонавайрон, бачагирён ва беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдур: беваганлик, дарбадарлик, асорат, фақру зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидур. Дунёга тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий қилади. Асир ва забун бўлганлар-да беилмлиқдан. Модомики, бизлар тарбиясиз ва болаларимизни ўқутмаймиз, бул тариқа ёмон

ҳодисалар ва бадбахтликлар орамизда доимо ҳукм-фармо бўлса керак. Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқу-моқ ва ўқутмоқдан бошқа илож йўқдур. Оллоҳу таоло бошқаларга ҳамиша ибрат ва сизларга сабр бергай.

ПРИСТУФ (амирона). Ҳайда, турма, марш (*йўналадур*).

Парда инар

ОҚ ЕЛПОҒИЧЛИ ЧИНЛИ ХОТУН

(*ҳикоя*)

Сунғий мамлакати аҳолисидан Чунғичин ном зот бир адиб бор эди. Бу олами фанога инонмас ва ҳар замон андин пиროвоз ва риҳлат этмоққа толиблик қўлидан келмас эди. Они учун жонини овунтирмоқ учун хаёлилар фикр ва бефикрға хотур эткувчи ишларға ружуъ этмоқла ўзига тасалли берарди. Вафотидан сўнгра дунёни некбахт ва маҳсудларидан ҳисобланди.

Чунғичин Хитой музофотларидан биринда номи Ҳаво тоғининг этакларинда кезар экан, бирдан ўзини бир мозористонда кўрди. Оҳ, мозористон — минг-минг номунтазам тепачалар садо ва нидодин холи маҳсус замини маъволар (бошпана, макон). У тепалар остинда чор ва ночор инсон ётарлар эди. Уфқи жадид сари тамоман муштағил (банд) қабрларни кўрар-кўрмаз сайёҳ шу фикрға ботди. Афсус, бутун тириклик ҳаёт йўлини охири келиб етган жойи будур. Бу иқоматга мавт ва манзилга хомушона бир карра кирилдими яна қайтмоқ мумкин йўқ. Боқ хотиман ҳаёт на ўлди? Чин аҳли фақат бир тириклик билар. У ҳаётки шуълаи шамс ила мунаввар, ҳавои соф ила иҳотадур. Чин файласуфи бу фикрларға сирона қабрға-да юрар экан, либоси моғам киймиш ёш бир хотунға рост келди. Бу хотун янгидан тепаланган бир қабр каноринда ўлтуруб қўлинда елпоғичи лукурни елпийур ва ҳам доимий елпийур.

Бу қадар ажиб бир ҳаракат сабабини англамоқ шавқина тушуб, сайёҳ ёш бонуға одоб-ла салом берди.

— Хоним, о, бу мозорға ётган кимдур, на учун шу туфроқни муттасил елпимак заҳматига гирифторсиз, сўрамоғим мумкинми?

Мани файласуфим ҳар иш сабабини билмоқчи, аммо сизнинг бу амалингиз асло иҳота тафаккуримга кирмайдур, деди. Бечора хотун елпоғични елинмоқда мутасил ло-йан қатъи давом этарди. Хотун қизарди, бўзарди, бошини олдинга энгкди. Файласуф беҳуда ерға саволини такрор айтди. Мотамкаш хотундан жавоб эшитмади ва асло қулоқ бермай жонининг бор қуввати-ла елпоғични ҳаракатга келтуруб турар эди.

Чунғичин у маҳалдин мутаассуфона айрилди. Хотуннинг иллат ва сабаб ҳаракатини билмай орзусидин ҳамда шиддатлик орзусидин ўзини сахлаб билмоқ эди. Шабпаррак қаноти каби мутавалли ҳаракатланиб турмиш елпоғичга ҳар замон дўнуб энг чуқур ва мутаҳаййирона бир фикр ила боқиб бечора файласуф асло бир шай англамайур эди. Аснон таҳаййурда муқобилинда бир ожиза чиқиб файласуфни бир қабр канориға имлаб, шу сўзларни сўйлади: «Эшитдимки, хонумдин савол сўрдингиз, аммо жавоб ололмадингиз. Ман орзунгизни дафъ этарман. Аммо муқобили умид айларманки, сиз ҳам манга бир неча пул берсангизки, бориб, умрумни узун бўлиши учун дуохонлардин бир тумори сеҳрангиз олайин». Чунғичин киссасидин оқча чиқарди ва аъжуза хотун ҳам бу можарони сўйлади:

«Қабр каноринда кўрганингиз шу хотун Лу исмлик хонимдур. Узун бир беморликдин ўлмиш Тоъу номинда бир адибни беваси ва у қабр ўлган эрининг қабридур. Эр ва хотун яки дигарини шиддатлик бир ишқ ва муҳаббат ила севарларди. Ҳатто, охирги нафасинда Тоъу хотунидин айрилмоқ кулфатидин шикоят этар, гўзал бу хотинини ҳануз баҳор ҳаёт ва ҳуснини ситоратлик замонда ташлаб кетмоқ дарди фикриға сўзан урарди. Лекин на чора, муқтасиъ қадрга тобев бўлди, бошқа илож йўқ.

Беморлик ҳолида Лу хоним хаста Тоъунинг бошиндин ҳеч айрилмас, эрдин сўнгра дунёга тирик қолмасликни ва болин ҳаётга иштирокидек қарорға, мамотға ҳам шерик бўлушини аҳд ила баён айлади. Лекин Тоъу мунга жавобан: “Зинҳор хоним буйла аҳд ва ямин айтмангиз”, — жер эди. Хотун: “Агарда сиздин сўнгра шериклик балосига гирифтор бўлиб, кўзларингиз юмулганидан сўнгра шу зиён офғобни кўрмоқға мажбур бўлсам, яхши билингки, бошқа бировнинг хотини бўлмоқға асло рўйи ризо кўрсатмайман”, — деб жавобини берди.

Тоъу: “Хоним бону, зинҳор бу фикрдан воз кечинг,— дерди. Тоъу хоним: “Эй Тоъу, қўйингиз

асрор этмангиз, бори беш санагача уйланмасликга аҳд этойинг”.

Лекин бу сафар дея Тоъу: “Бону, бундай аҳд этманг, фақат мозорим устидаки туфроқ қуригунча қадар мани унутмасликка аҳд этсангиз кифоя...”

Лу хоним мунн учун маҳкам аҳд этди. Тоъу иккинчи очмаслик учун кўзини юмди. Бону кадаридин девона каби бўлди. Хумор ва хитойи кўзларидин думуъ (кўз ёшлари) оташин шашқатор жорий, хумои (иситма, касаллик) шадид (шиддатли) маҳдумлари каби ўзини шаш жиҳата этарди бедард-бедаво.

Дунё одати узра ҳар шай кечар. Бу сил ғамум ва барои ҳужумда кечди-кетди. Оҳ-нолалар кечмас, фақат келмасун — Тоъунинг вафотидин уч кун сўнгра Лу хонимнинг кўзи бир маъқул сифатга кирди. Шуйлаки эрини шогирдларидин бир жавон (ёш йигит) таъзиятга келди. Қадрдон шогирдни оҳ ва оҳ ила қабул этди. Бу жавон ниҳоят музайян (безанган) бир чеҳра соҳиби эди. Аснои муколамада бир оз Тоъудин ва кўброқ бонудин баҳс этди. Беканинг латофат андомидин, гўзаллигидин ва зиёдаси-ла хушлаганидин баён этди. Хоним ҳам андин мамнун ва рози қолди. Жавон шогирд яна келишини ваъда ила видоъ этди.

Бир видоъи умидворий...

Содиқ ул-ваъда Лу хонум у ваъдаларга интизоран, кўрганингиз, қабр устига келди. Кунларни елпоғич шамоли-ла эри қабрининг туфроғини қурутуб аҳд этмоқга вақф этар...» Кампир ҳикояни битирар-битирмас файласуфингиз шу фикрга ботди. Умр қисқа, ёшлик ширин, ёш хотун ва эрларни завқ ҳаволарга учирар. Ҳар ҳолда Лу хоним солиҳа бир хотун эмишки, аҳдини паймол этмак истамаз.

Интиҳо

Эй қори, ҳикоянинг ҳосили мундин иборатдур. Адабиёт жадидаи мустақбала (келажак замон) мизга рақамидин ёдкори хайр илтифотиға етса, хўжанди шоир муҳтарам Сайрий афандиға бир туҳфадур. Мутолаасиға танзил буюрсалар, шоядки, риштаи назма чекилса, бизу сиздин бир хотираи мустақбала қолурди. Бу даҳми шеър билмам қалбимдин чиқди. Муқаддам шоир эмас эдим:

Бу олами ҳама ҳайҳот беҳуда,
Нақши зар об паймуда (омонат)...¹

1909 йил, далви девона, Самарқанд, Маҳмудхўжа ибн
Беҳбудхўжа.

БИР АЪМО БОЛАНИНГ ҲАСРАТИ

Эшитарманки, кун (офтоб) кўб гўзал... Наҳр бўйинда, сувнинг устида узайиб осилган гулларнинг кўруниши кўб латиф эмиш... Нозик-нозик сайраган қушларнинг ...ҳавойи қўш қанотларининг учушинда кўрулатургон нимарсалардан эмиш!.. Эшитарманки, кечалари кўк юзинда ёшурунгон ёруқлар кўрунар эмиш... Мавж ва гирдобларидек ҳазин бўлган денгиз ичинда оқ чотирлик кемалар оқуб кетарлар эмиш!.. Эшитарманки, гулларнинг ранглари ислариндан, сувликда яна зиёда эмиш. Даралар... Тоғлар... Майдонлар... Сувлар, бешалар, хусусан, тонг замонлари у қадар латиф... у қадар тотли эмишларки, бу қадар буюклик ва эҳтишомга қарши инсон ҳайратиндан саждага кетармиш. Лекин, ман ана ул гулдурлагани эшитилатургон денгизни... на у ранглик гулларни... на кўк юзини... на кунни... на бешаларни... на у яхши меваларни... на қушларни... на ойдишликни... кўролмаслигимдан таассуф этмайман. Хайр, Оллоҳим! Хайр! Шу фоний оламнинг яхшилигиндан ҳеч бирини орзу этмайман, магар... Ҳайҳот!.. Онажонимни кўрсайдим!

Муҳаррири: француз қизи Соррун (?)

Мутаржими: Рижонзода марҳум Маҳмуд Акрам².

Усмонличадан тадбир этгони: Маҳмудхўжа.

«Ойна» ж., 1914 й., 27-сон, 505-бет.

¹ Ҳикоя «Тасодиф» деб номланган дебоҳа билан бошланиб, унда ушбу ёзилыш тарихи берилган. Муаллиф 1909 йил қиш (далв — 20 январь — 19 февраль) кунларида гоҳ ўғли Масъудхўжа билан турли дарсликлар мутолаа қилар, гоҳ сиҳҳат, мантиққа оид китобларни, гоҳ эса турли бадиий асарларни кўздап кечирар экан, бир кунни ногоҳ мазкур ҳикояга дуч келиб қолади. У буни олдин ҳам кўрган эди. Беҳбудий асли хитой адабиётидан олинган ушбу ҳикояни ўз қалби ва қалами билан ўзбек ўқувчисига тақдим этмоқчи бўлади. Ҳикоя «Туркистон вилоятининг газети»да 1909 йилги 12-сонда эълон қилинган. 1995 йил «Ватан» газетасининг 28-сонига ёш тадқиқотчи Ҳалим Сайид кичик сўзбоши билан қайта чоп этди. Ҳикоя Ҳ. Сайид нашри асосида тайёрланди.

² Рижонзода Акрам (1847—1914) — машҳур турк адби.

ҚАСДИ САФАР

1318¹ санан ҳижрияси тавофи Байтуллоҳға Қафказ йўли ила Истанбул ва Миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим, муддати сафарим саккиз ойдан сўзуб² эди. 1325³ санан ҳижриясида Русия мусулмонларнинг муҳтарам зиёли ва ақибирларининг Нижний ёрминкасида миллий ишлар тўғрисида машварат қилнатурган мажлисга мушарраф бўлмоқ учун Урунбург йўли ила Маскўв, Петербург, Қазон воситаси-ла Нижний Новағўрўд бориб эдим. Сафар 25 кун сўзулуб, 7 санадан бери икки дафъа Бухоро ва бир дафъа Фарғонани зиёратидан бошқа сафарга чиқганим йўқ эди. Азбаски, «тириклик» касалига мубталолик, рўзгор қайдиға гирифторлик саёҳат неъматидан маҳрум этар. Етти йиллик хонанишнинг, дигар тарафдан алоийқи рўзгор*, тижорат ва 7—8 рисолалар таҳрир ва нашри, дорулқазо* ишлари, хусусан, бир санадан бери собиқ «Самарқанд» жаридаси ва ҳозирги «Ойна» идорасининг ишлари руҳан ва жисман заиф этди. Аъзо ва ҳавас*ларга касолат* пайдо бўлди. Сингир (асаб)... ғайри мунтазам ишлайдур. Атиббо* истироҳат ва сайёҳатга машварат берарлар. Табиат у қадар ноқобил ва бузуққи, саёҳатдан ҳам нафрат этар. Истамаз. Дигар тарафдан, «Кутубхонаи Беҳбудия» исмида «Ойна» идорасинда китоб савдоси очмоқ учун руҳсат олинган. Истанбул, Миср, Қирим, Қафказ, Қозон, Урунбург, Ҳиндистон китобларидан келтурмоқ керак. «Ойна»да қўймоқ учун Русия ва хорижийнинг машҳур иморат ва манзара ақибирларининг расм ва суратлари, илмий ва фанний мақолалар учун фанний ва тарихий нақшларни қолиби-клишеси лозим яна... керак. Оқибат қарор берилдики, Қафказ ва Қирим воситаси-ла Истанбулға, андин Юнонистонға кириб, сўнгра Байрут тарийқи-ла

¹ 1899/1900 милодий.

² Чўзилиб.

³ 1906/1907 милодий.

* белгиси қўйилган сўзлар лугати китоб охирда алифбо тартибда берилган.

Миср ал-Қоҳирагача бориб, яна қайтишга Истанбулга кириб, Рум эли темур йўли ила Булғористон, Австрия ва Берлин тарийқи-ла ватани азизимиз Русия ва Туркистонга авдат этилса, икки-уч ойдан бери ушбу сафарнинг таҳийя*сида эдук. Бул аснода Петербургда бўлгучи Миллий мажлис машваратиға бормоқ учун Дума вакили жаноби Тафкилуфдан таклиф тилигрофи ва саволномалар келди. Саволномалариға кераклик жавоблар юборилиб, маатаассуф, боришға сафар монё бўлди. Энди сафарға азм этдук. Биринчи нюнғача чиқса керак. Афсуски, рафиқимиз йўқ. Уғлум Масъудхўжани бирга олмоқчи эдим. Аммо гимназиянинг учунчи синфиға ўтмоқи учун ҳисоб, жуғрофия, тарих, илми ашё, расм, ахлоқ, немисча, франсузча дарслари дуруст ва кофий даражада бўлур. Фақат русчани ёз ўқуб, кузга яна имтиҳон бермоқлиги лозим бўлган учун бирга ололмадук. Ва бизча ушбу узун ва машаққатлик сафарға якка ва танҳо чиқмоқ лозим бўлди. Бир санадан бери идора ишиға ошино бўлган Саййид Ризо афанди Ализода¹ жанобларининг «Ойна»ға масъул мудирлиги учун ҳукуматдан рухсат олинди. Муваққат муҳаррирлиги муаллим Ҳожи Муин² жанобларига ҳавола қилинди. Қитобат ва тартибиға Мулло Фахриддин Рожий³ жаноблари мутасаддидур. Оллоҳ таолонинг инояти ва қориларнинг таважжуҳлари ила камина бўлмаса-да, «Ойна» эскича чиқиб турар ва саёҳатимиздан мухтасар суратда ҳар ҳафта ёзиб турармиз. Агарда саёҳатдан эсон қайтсак, саёҳатномамиз муттасил ва мусаввар* босилиб чиқса керак. Муддати саёҳат тахминан икки ой сўзар. Бир санадан бери ҳар на ёздук, ҳар на дедук. Кўб сўйлаган кўб хато этар. «Ойна»нинг хато ва номулойим сўзлари тикон ва дилгир бўлган муҳтарам кишиларға узр айтиб, афуларини тилаймиз. Бизға маънан ва моддатан ёрдам этканларға ва барча хонандаларға чин кўнгулдан ташаккур айтиб, хайр дуоларини истаб видоё этармиз. Боқий салом ва эҳтиром.

*«Ойна» ж., 1914 йил,
31-сон, 598—600-бетлар.*

¹, ², ³ Беҳбудий замондошлари, самарқандлик таниқли зиёлилар: С. Ализода (1887—1945) — педагог, таржимон, публицист; Ҳожи Муин (1883—1942) — шоир, драматург; Ф. Рожий — шоир.

29 май 1914 сана 17 ражабул муражжаб¹ 1332 санаи ҳижрия панжшанба куни кеч соат 7, қатори*миз маҳбуб ватаним Самарқанддан ҳаракат этди. Уғлум Масъудхўжа манглайдан шафқат бўсаси олиб айрилдук. Оҳ, видои оила, Ватандан чиқмоқ нақадар мушкул! Бу мушкулотдан қутулмоқ учун инсонни ўлуб ватандан чиқмоғи келур.

«Дили аз санги бояд бар сард оҳ видоъ
То таҳаммул кунад он рўзки, маҳмил беравад».

(Айрилиш вақтинда тошдан кўнгул керак, токи қофила* кетсун).

Вагонда бир уйчага² бир ўзум. Сафарнинг аввали ҳам танҳолик таваҳхуш* келтурар. Абёт ўқуйман, фонда этмас. Қуръони карим ўқумоқға шуруъ* этдим, фараҳ* келтурди. Оқшомни ним уйқу ҳолиға ўткарилди. Кун чиқар. Байрамали мухтасиға* яқинлашармиз. Ҳар тараф қум денгизи. Байрамали шаҳри обод эди. Бухоро амирларидан Шоҳмурод оталиқ (ҳозирги Бухоро амирлари силсилаи манғитиянинг муассиси) замонида Бухоро ва Самарқанд ўзбеклари келиб, Марв ҳам Байрамалини сувбандини бузуб, истило этиб, халқидан қандға нақл* қиладурлар. Бу муҳожирлардан бир қисмини Самарқанд шаҳарини шарқига, дигар қисмини ғарбиға ўтқузадурлар. Шаҳрни атроф ўзбекларини босқунидан сақламоқ учун (ва) алар бугунгача мазкур ўрунларидадурлар.

Бухоро амирлари боргоҳ ва сарой ишларини ва таҳсиллик ва хазина ишларини муҳожирларға топшурарлар. Азбаски, булар муҳожир ва амирларға молан ва жонан тобедурлар. Ҳатто, амирлар буларни ўзлариға асир билур эдилар. Ва буларни ордтурғон моли гўё амирларники эди. Бошқа ерни халқи ўзлариға ўзларини хожа биларди ва бу қондани асари бугунгача Бухоро ҳукуматиға жорийдур. Бу муҳожирлар шнъа мазҳабиға бўлуб, Самарқандда ўн минг қадар бордур. Ва алар ўзларини эроний атайдурлар. Ҳолбуки, аларни аксари турк қабилаларидан бўлуб, ичларинда бал-

¹ Ардоқлик ражаб ойн.

² Муаллиф Самарқанд шевасида ёзади ва ўрин-пайт келишиги қўшимчаси ўрнига жўналиш келишиги қўшимчасини ишлатади.

ки юзда бир эрон форси ва эронлашган араб ва сай-
идлар бордур.

Марв тарафини истило этган бухорийларни сар-
дори сариг ва кўк кўзли бир киши эканки, шоир деюр:

Бубрид сари мурғ беҳишти сак зард

(жаннат қуши бошини сариг ит кесди). Мурғни
боши ташланилса¹, «PF» қолиб 1200 сана учун таърих
чиқар, яъни Байрамалини бухорийлар ҳалок этганла-
рига 132 сана бўлур. Ғолиблар шоири ҳам «Сари Бай-
рамали шуд халқани дор...»² шеър айтганлар. Ал-он
Русия ҳукумати эски бандни тузатиб, Байрамали ва
Марв тарафларини обод этиб турубдур. Байрамали
ерлари ҳазрат императўрға мансуб бўлуб, халқға ижо-
раға берилур. Бевосита Байрамали Марв шаҳри бў-
луб, қадимда «Марви Шоҳжаҳон» аталарди.

Марвда аҳоли аксарият ила рус, арман ва эрон
табъаларидур. Атроф халқи туркман бўлуб, шаҳарий
(шаҳарли) бўлганлари йўқ. Хануз қора уй-чодирлариға
тирикчилик қиладурлар. Марвда узоқдан рус калисо-
сининг қуббаси кўрулур. Атрофдаги юз минглар ила
«мусулмон» (!) ни масжиди кўринмайдур. Аҳоли шар-
атдан зиёда одатға тобеъ ва асири жаҳолатдур. Марв-
да тижорат аксарият ила Эрон табъалари³ қўлигадур.
Русия ҳукумати буларға ер олмоқға изн бермаса-да,
ҳавли ва дўкон олмоқға рухсат берар. Мундаги эро-
нийлар уч қисм бўлуб, бири шнъа, дигари баҳойи,
бобий⁴, бошқаси Эрон яҳудийсидан мусулмон бўлган
жадидийлардур. Бир эронийни сўзиға қараганда, ял-
ғуз баҳойиларни мактаби бўлуб, бошқалари учун ва
ерли туркманлар учун мунда мактаб йўқ. Иссиқ биё-
бонларни наъраси-ла тўлдуруб, қаторимиз илгари кет-
моқдадур. Ҳаво иссиғ, вагон ичинда 33 даража ҳаро-
рат бор. Энди Самарқандни ҳаво ва латофати ёдга
келур. Вагондаги руслар: «Оҳ, Самарқанд. Вой, бе-
ҳишт», — дер.

Том 24 соатда Ишқободға етдурки, Самарқанддан
895 чақиримдур. Бу шаҳар кундан-кун ободлашиюр.

¹ Муаллиф муаммо қондасини тушунтиряпти. «Мурғ» (қуш)
сўзи араб имлосида уч ҳарф («мим», «ре», «ғайн») дап иборат.
Унинг боши (бош ҳарфи — «мим») кетса, «ре», «ғайн» қолади
ва иккаласи абжад ҳисоби билан қўшилганда 1200 сана чиқади.

² Байрамалининг боши дор халқаси бўлди.

³ Фуқаролари.

⁴ Шнъа, баҳойи, бобий — Эронда XIX асрда кенг тарқалган
мазҳаблар.

Рус ва арманлар жамъияти орта борадур. Бироз эроний-да бор. Фақат атрофдаги бечора туркман қариндошларимиз ҳануз нимваҳший ҳолатда кулфат ила умр сурарлар. Дунёдан, ҳатто, ўзларидан хабарлари йўқ. Шу қадари борки, шаҳарга муттасил ерларда боғу токистонлар этиб, туфроқ иморатларга ўлтургонлари-да кўрулур. Яна бир оз туруб машҳур Кўктепага етдук. Туркман — рус уруши ёдгорисиға мунда кичкина бир муза² бино этилган ва ичинда туркман-рус мухораболарини ясалган суратлари ва қўлларинда милтиқ ва шамширлари бўлуб, ҳамда туркман ва рус тўпу уруш асбоблари намунаси бордур. Муза мухта муқобилиға 40—50 қадам бўлуб, кечау кундуз халқ учун очуқ ва туркман шижоатини далилидур.

Йўл устиндаги туркманларни бошиндаги узунлиги уч ярим қариш, эни икки қаришдан зиёда телпагидан бошқа кўргу ери йўқ, фақат ҳануз белида аксарият ила ханжари бордур. Аммо алар ханжар ўрниға қалам тутуш замони келганини билмайдурлар. Кўз олдидаги маданият асарни бўлган шаҳар ва оташ аробадан ибрат олмайдурлар.

31 май эрта бирлан Қизил Арвотдан нари қазоқлар жавлонгоҳидамиз. Мундаги бечора қазоқ қариндошларимизни фақру зарурати* шаклларидан билиниб турубдурки, туркманлардан кўра буларни яна йўқсуликларидан билгуликдур. Ер-қум. Бир тараф ўтсиз тоғ, беш-ўн тева, бир-икки эски олачиқ ҳар ерда оз-оз кўрунур. Мунинг муқобилинда ғурурлиқ маданият аждаҳоси ва устинда маданий инсонлар. Бу қазоқларға лозим эдики, ўзлариға яқин шаҳарлар атрофинда йиғилиб турғун бўлинсалар, валлоҳ, бу кетишни охири йўқ бўлмоқдур. Муҳтарам қазоқ талабалари, қазоқ уламо ва зиёлилари муни талқин этсалар керакдур.

Энди Жабал мухтасиғамиз. Мунда шимолдаги тоғдан келатурғон сув ҳам ҳаво бор. Мухтанинг жануби тарафида тўрт чақирим масофатда аъзо оғруғи учун киратурғон туз кони борки, конғача бошқа темур йўл ила борилур. Дўқтур, уй, нўмра ва қара уй, хулоса, ҳар шай мавжуддур. Дўқтурсиз ва уйсиз кирмоқ-да мумкиндур. Самарқанддан чиқгон киши 2-кунда соати 12(да) келиб конға тушар. Мавсуми — биринчи саратондан асад охириғичадур.

¹ Токзор демоқчи.

² Музей.

Билик мухтасиғамиз. Баҳри Ҳазар ҳайбат ва виқори ила намоён ўлур. Насим ила бизларға руҳ берар. Ис-сиглигидан қутулдук. Кундуз соат бир яримға Красно-водскиға етдук. Тотор ва эроний биродарлар масжиди-ни зиёрат этдим. Шул кун парахўдға кирдук. Кеч соат 6 ға ҳаракат этар. Эрта — биринчи июн. Иншооллоҳ, бодғўяға* чиқармиз.

31 май. Баҳри Ҳазар.

«Ойна» ж., 1914 йил,
34-сон, 809—813-бетлар.

2

Денгиз тинч бўлганда Красноводскдан Бокуғача 14 соатлик йўлдуз. Аммо төлеъда бор эканким, пара-хўд юрганидан бир соат сўнгра қаттиғ бир фўртана бошланди. 2-даражадаги қирқ қадар кишидан ялғуз тўрт-бешиға таъсир этмасдан, бошқа ҳамма аёлу эркак ва болалар Бокуға икки соатлик йўл қолгунча оху нола ила ўткардилар. Ман ҳам аларнинг энг кулфат кўрганларидан бўлиб, 9 сўм 20 тийин бериб, эни уч, бўйи етти қаришлик осилган ва ўлтурганда шифғиға бош тегадургон бир қути ичида 16 соат комил қимир-лолмай ва тушолмай қолдим. Мунинг устида бош ай-ланиб, қон қусмоқ ортуқча кулфат эди. Парахўддаги 3-даража йўлчиларнинг устиға 16 соат муттасил денгиз сув отарди. «Ё Олло!», «Ё Ҳусайн!» фарёдлари осмон-ға юксалирди. Минбаъд Баҳри Ҳазар ила юрмасға аҳд этдим.

2-июнда якшанба куни Бокуға чиқдик. Шаҳарнинг рус ва мусулмон қисмидаги мусулмон дўконлари, кат-та корхона ва мағозалари, матбаалари тамоман очуқ, чунки мусулмонлар жўмъа куни дўкон ва корхоналарни беркитиб, ийд қилар эканларким, бул жой ибрат ва таҳсиндур.

Боку(ни) кўргонимға 15 сана бўлур. Ондан бери хийла вусъат топиб, иморатлари беш-олти табақағача юксалибдур. Денгиз канорида янги беш табақалик кат-та бир иморат бор экан. Сўрадимки, бу мусулмон бой ўзи ўлтурмоқ учун бино этиб, 2—3 юз минг сўм харж қўйган экан. Муҳтарам бир кишидан сўрадим: «Охи-рат учун ҳам бирон уй ва буқъа* бино этдими?»

«Хайр¹, дунёу охирати ҳоло ушбудур», — жавоби-ни берди.

Боку шаҳри Русиянинг ободонлик жиҳатидан бешинчи шаҳри бўлиб, аммо мусулмон давлатлигининг кўплиги ила Русияда иккинчи шаҳардур. Чунончи, мунда юз милйўн сўмлик мулку сармояга доро* бир неча мусулмонлар бўлиб, милйўн соҳиби мусулмонлар юздан зиёда, ярим милйўнлик мусулмон яна ортуқроқ, юз минг сарватлик мусулмон минглар ила бордур. 20—30 минг сўмлик сармоядор мусулмон эса, ўн минглар ила бўлиб, шаҳарнинг аксари мулки мусулмонлар қўлидадур. Оллоҳ зиёда этсун!..

Бул шаҳарнинг еридан нафт (керосин), бошқа тил ила, олтун чиқар. Бу кун меҳнаткаш бир кишининг еридан нафт чиқса, эртага милйўнчи оға бўлур. Бу бойлардан дин ва миллат йўлида, қўлларидаги сармояга нисбатан эҳсон қилатурғонлардан жаридаларда тўрт-беш исм ёзилиб, бошқалари ҳануз майдони саховатга зоҳир бўлғонлари жаридаларда кўрулмайдур. Мўътабар «Садо» ва «Иқбол» жаридалари идораларини ҳамда мудирини муҳтарамлари Ҳошимбек Вазируф ила Содиқийни зиёрат этдим. Идораларининг аҳволи зоҳириясини ниҳоятда танг ва машаққатда кўрдим. Боку аҳли хайроти армани, рус ва бошқа ҳамшаҳарларининг матбуотидан ибрат олиб, моддатан* бу жаридаларнинг тараққий этмоқиға ва «мусулмон жаридасининг идораси» демоқға лойиқ бир манзара ташкил этмоқиға ҳаракат қилмоқлари керак эди. Бечора мудир ва муҳаррирларнинг бири қоронғу бир ертўлада, дигари тор ва иссиғ бир дўконда мураттаблари ила умр ўткарурлар эканким, манга кўб таъсир этди.

Бу нимадан? Йўқликдан ва миллатнинг эътиносизлигидан*, муҳарриру мудирларнинг чорасизлигидан бўлиб, айби мусулмонларга тушар.

Боку гўғрисида яна бошқа вақт ёзармиз. Эмди йўлимизга давом этайлук. 2 июнда Бокудан чиқиб, Минерални вўда (Маъдан сувлари) мухтасиға мутаважжих бўлдикким, ораси 755 чақирим бўлуб, бир кечакундуз юрулди. Мунинг олти юз чақирими комила мусулмон ерлари ҳам ниҳоятда манбит* ва аъло ерлардурким, арпадан шолиғача экилган ва аксариятан баҳорикори ва ерлари қарағасадур*. Дарахтлари у қадар кўпким, Самарқанднинг Қарадарахту Миёнколи анга

¹ Йўқ.

нисбатан ҳечдур. Халқи бизнинг пирсиён, лазги, доғистоний деган халқлар бўлиб, яна дохилан чечен, қумуқ ва бошқа исмлар ила аталадур. Таажжуби шулки, мавқуфлар (истансалар) атрофида алардан савдо қилатургон эркак, аёл ва бола кўрунмайдур. Қишлоқлари йўлдан узоқдур. Шу қадар узоқ йўлда ялғуз иккигина масжид кўринди. Аммо рус муҳожирларининг қишлоқ ва калисолари йўлга яқиндур. Мусулмонларнинг ерлари ҳосилхиз*, қўй, пода ва илқилари-да кўп ва аларнинг жунидан яхши матоълар -тўқуйдурлар. Заргарлик, мисгарлик ва чармгарлик ва бошқа ишларда аёлу эркакларнинг маҳорати кўп, фақат замонча илмлари йўқдур.

Биз, туркистонийлар топганимизни тўй, ўлук ва кўп-кариға сарф қилгандек, бу мусулмон қариндошларимизнинг аксари ўз молини қиз олиб қочиб, жанжолиға сарф этмоқ, бир-бировларини ўлдуруб, яна қасоси номашруъ тариқида тарафайндан бир нечалаб ўлдуруб, сўнгра бор пулларини суду синод йўлиға ва умрларини Сибириё чўлларига сарф қилиб, нобуд бўлар эканлар. Ароларида мадраса номида бир шай* йўқ эмиш. Аммо ўзлари ниҳоятда имонлик ва амалсиз мусулмонлардур!..

Бокудан Маъдан суйи мухаттасиғача* тарафайн бутун кўклик ва аксариятан кўз олганиғача экинжой бўлиб, бўш ер йўқдур. Ҳавонинг мухталифлиги важҳидан бир тарафининг бугдойи ўрулур экан, дигар тарафи ҳануз майса ва баъзан янги бош тортгандур. Хусусан, Маъдан суйи тарафи ҳануз бизнинг охир ҳамал кунларидек салқиндур.

Букун 3 июн Минерални вўда (Маъдансуйи) мухаттасидан маъдан сувлари тарафиға азимат этдим. Қаторларға тўла Русиянинг ҳар тарафидан аҳли давлат ва шавқ ҳужум эткандурлар. Зотан, ҳар сана ўн бир ой кечау кундуз ишлаб, биргина ойни мумкин бўлса шунда ўткармоқ керак экан.

4 июн. Қисловодск.

«Ойна» ж., 1914 й., 35-сон,
833—836-бетлар.

Бокудан ёинки Туркистоннинг ҳар бир шаҳридан тўғри «Минерални вода»¹ маъдан сувлари мухаттасига ёинки маъдан сувини энг охиргиси Қисловодскигача белат берилур. Минерални водадан Қисловодскигача 61 чақирим бўлуб, Эсинтуки ва Петигўрскидаги маъдан сувлари шул ародадур. Масалан, Минерални водадан биринчи мухатта Бештоғ, андан Петигорски шаҳри, андан Эсинтуки шаҳри, андан Қисловодски шаҳрига борилур. Бештоғдан Темурсуйи (Жализнувудски) шаҳри 7 чақирим бўлуб, бошқа бир бутуқ ила кетиладур. Мавсум замонида бу шаҳарларнинг ҳар биридан 1,2 ва 3 синфлик қаторлар ҳар ярим соатда ҳар тарафга юриб турарлар. Бу шаҳарлар орасидаги темур йўллар тамоман икки хатлиқдур. Мазкур шаҳарлар кичик бўлса-да, ниҳоятда катта ва олий вағзаллар бино қилинибдур. Биз Минерални водадан тўғри Нарзан суйи Қисловодски маъданига кетдук. Икки тараф ям-яшил, вағунимиз соядор ва ери кўрунмас ёввойи беша* орасидан кетар.

Бештоғнинг катта тоғ тепалари доимо бошига оқ абрдан салла ва чодир* ўраган. Бу тоғларнинг тепасидан охиригача тамоман ўрмон (беша) қоплаган ва булутнинг акси-ла ажойиб ва кўргон ила манзарасидан тўйёлмайдургон бир шакли назарфириб* ташкил этар.

Тоғ этақларидаги қишлоқларни бутун қудратнинг ажойиб, ранго-ранг гул ва чаманлари табиий зийнат берилган. Шаҳарлари бўлса, фавқулодда чаҳорбоғ ва сунъий гулистонлар ила ўхшатилиб, дилрабо ва манзарфириб хосият пайдо этгандур. Бул масофат тамоман ўрмон, чаманзор, гулистон ва ҳар ерда ажойиб кўшку иморатлар бино этилгандур.

Баъзан икки тараф буюк тоғ, баъзан бир тараф туби йўқ зов, баъзан мусаттаҳ*. Ва бир замон кўрарсан, оризали*, хулоса, ҳар лаҳза ва ҳар замоннинг манзараси бошқа ва ажойибдур.

Вожиби таоло ҳазратларининг қудрати комиласи ҳузурида инсон сари фарр* ва бурдан убудият* бўлур.

3-июн. Қисловодскига етдук. Бу шаҳар, тахминан, 20—30 минг халқликдур. Тўр-беш ошиёналик меҳмонхона ва ҳар бири биздаги «қулуб» ёинки мадрасалардан катта бир неча мусулмон ҳаммомлари, ости ҳам-

¹ Муаллиф гоҳ «вўда», гоҳ «вода» ишлатади. Ўзгаришсиз қолдирилди.

мом, усти мағозин, онинг усти меҳмонхоналар ва буларга чиқмоқ учун «осонсур»¹ мошиналари бино қилинибдур. Темур йўл идораси, 50—60 зина ила чиқилатургон катта ва мусаттаҳ бир тепа устида бир неча таноб ерлик бир чаҳорбоғ ила энг катта бир неча табақалик бир иморат ясабдурким, кечау кундуз мусиқи, рақс ва таом мавжуддур. Бу чаҳорбоғдан бир неча юз зина ила баланд тепалар устига чиқилур. Ал-он биз Қисловодскининг энг баланд тепаси устида ва денгиз юзасидан 3000 фут юқорида! Бул тепадан ҳар тарафдаги ажойиб манзаралару шаҳарнинг ҳар тарафга сочилган қитъаларини тамошо қилмоқдамиз. Мундан бошқа яна бир катта чаҳорбоғ борким, ичинда энг катта «Голриях», юз-икки юз олчин узунликдаги равоқ ва қулублар мавжуд бўлуб, маъдан суйидан мил* ила келтуруб, шишадан мусаддас* ҳавзлар бино этиб, устида рус қизларини қўюбдурларким, ҳар кимга лоянқать* мажоний* сув берарлар. (Боғга кирган киши 20 тийин пул берур.) Дигар тарафда бир неча ерда мусиқилар, фавворалар, ҳар ерда гулистон ва сунъий гулхона, жавоҳирфурушлик, мева ва таомфурушликлардур.

Чаҳорбоғ ичинда минглар ила халқ учун чой ва таом сарф этмоқга очиқ ҳаво ва ҳам бир неча табақалик кўшкларда жой тайёр қилингандур. Чаҳорбоғ хорижида яна маъдан суйидан келтурулган худойи миллар бордур. Маъданнинг сунъий ҳаммомлариға ҳар бир кирмоқ учун 75 тийин олинур. Ҳар бир киши учун. Эркак ва аёл учун бошқа-бошқа уй ва ҳам «ванна»лар бордур. Қасал кишилар учун маъдан суйининг ҳарорати ва қанча турушликни табиблар (дўхтурлар) тайинлаб хат берарлар. Мен икки дафъа кирдим, 20 дақиқадан... Туруш ер ҳар кун ярим сўмдан 15 сўмгача мавжуд бўлур. Таомға ҳар кун бир сўмдан ўн сўмгача сарф бўлур (маскаротсиз*)...

4 июнда Эсинтуки шаҳариға келдим. Шаҳар вағзалға муттасилдур. Ашёмни вағзалға қўюб, шаҳарни кездим. Эсинтуки маъдан суйи чашмасининг атрофида узунлиги 2 чақиримдан зиёда пасту баланд катта бир чаҳорбоғ бино қилинибдурким, ичида Қисловодскидагидек бир неча ҳаммом ва қулуб ва ҳар ерда кўшк ва қуббалар ва шишадан ҳавзлар, ажойиб гулистон ва толорлар* ва мусиқахоналар бино қилиниб, ичи сайёҳлар ила тўп-тўладур.

¹ Эскалатор.

Мунда турмасдан Петигўрски шаҳрига келдим. Бу шаҳар каттароқ ва элиқтрик трамвайлар ишлайдур. Мунда ҳам неча чаҳорбоғлар ва юзлар ила олчин узунлигида рангоранг шишадан бино қилинган катта кўшқлар ва маъдан ҳаммомлари ва бу шаҳар уфқини манзарани ажибаси ила музайян қилган забаржад ранглик тоғлар бордур. Бу шаҳар чаҳорбоғларини юриб, кўча манзараларини ароба ва трамвай ила кезиб, кечроқ Железноводск (Темирсуи) шаҳрига азимат этдим.

Темирсуи шаҳрининг манзараси ҳар биридан ажиброқдур. Шаҳар тор бир водийнинг икки тарафида бино бўлиниб, ҳар тарафидаги забаржадлик тоғлар осмонга юксалур. Мунда энг дилрабо табиий бир чаҳорбоғ ичида ажойиб манзаралик рангоранг гулистон ва алар орасида юз олчинлар ила узилғон шишалик кўшқлар ва анинг ичида китобхона, шатранжхона ҳам рақс ва мусиқи учун ажаб бинолар, таомхона, чойхона ва майхоналар бино қилинубдур. Чаҳорбоғ бир неча чақиримлар ила узайиб ва анинг бир тарафи 1722 сажинлик баланд бир тоғга марбут* бўлиб, бу тоғга бир морпеч* йўл ила чиқилур. Бу тоғдан мил ила Темирсу маъданидан сув келтирилубдурким, темур қубурдан шиддатлик суратда отилиб оқмоқда ва қўлни куйдуратурғон даражада иссиғдур. Муни совитиб, шишалик бир ҳавзда сақлаб, миллар воситаси ила рус дилбар қизлари ҳар кимга икром қилмоқдадурлар.

Ики пиёла бу сувдан ичдим, ўзимни қизитиб, бошимни оғритди. Бул сув инсоннинг қонини кўпайтурар экан.

Темирсуи шаҳри боғининг тоғ тарафида оташ ароба учун араб усулида ва муаззинхоналик бино қилинган сутдек оқ бир қасри олийни узоқдан кўриб минорасидан масжид гумон қилиб эдим. Боғга кириб энг яқиниға бордимки, қаср атрофини алоҳида бир тоғ иҳота этиб, мунга махсус боғни темур панжаралар ила иҳота қилинибдур. Яна араб усулида дарвозалар қурулиб, барнда кошин ила «Ассалому алайкум ва алҳамдулиллоҳ, омин» ёзилгандур. Устида русча «Қирмоқ мумкин йўқ» деб ёзибдурлар. Қоровулни топиб сўраддим.

Деди: «Бу қасрни Бухоро амири бино этиб эди. Ўзи баъзан мунда келарди. Вафотидан сўнгра ҳозирги амр бизни императўрға туҳфа этди». Ва ал-он, табиблар ва баъзи касаллар турадур. Утайлук, мунда тўймоқ қиммат, икки парча балиқ ила бир парча нон бирор бир

сўм. Бир пиёла обжўш ёинки чой 10—15 тийин. Хизматчиға ҳам берарсан. Кўп турғучи касаллар, албатта, хусусий хоналар ижара олиб, машина қазонида ўзларни таом пиширадурлар. Ёинки нўмраға эмас, хусусий рус хоналариға тушаларким, арзонроқдур. Ажала шайтондур*. Эртароқ ақсойи сафарға* етмоқ учун букун уч шаҳарни кездим. Аммо бир вақт қарасам, белим, оёғим ва бутун аъзом оғрийдур. На ўтурмоқ ва на ётмоқға тоқат йўқ. Минг кулфат ила мавқифға* етиб темур йўл ила оқшом яна Маъдан суйиға етдим. Мунда уч-тўрт соат қаторға интизор этдук.

Шуни-да ёзайин, Эсинтукида қолинфуруш эроний мусулмон мағозаси бор. Шарқнинг ҳар навъ матоиданда мавжуддур. Бир неча кундурким, жариди ўқуганим йўқ. Эрон Қафқаз жаридаларидан сўрадим. Йўқ! Ана, сизға мусулмоннинг катта саводхонаси. Ватандан ва бутун олами исломдан хабарсиз яшайдур, оҳ...

Бу маъдан сувлариға ҳар навъ касаллар келур. Қартайган, бир мушт ила охиратға кўчатургон мўйсафид бойлар, боши қалтирайтургон чоллар, ҳолсиз генераллар, бинисидан* тутсанг, жони чиқатургон сил ва қонсизлар, кўб ўқугон, мияси ачиган талабалар ва муаллимлар... Хулоса, ҳар навъ касаллар кўринадур. Табий, юролмайтургон қаттиғ касаллардўқтурхоналарда бўлиб, чиқмайтурлар. Аммо касалдан знеда шавқу шаторат* ила келиб, ичкулик этиб, фаҳш ва бузуқликлар ила касал бўлиб кетадургонлар кўп кўринур. Петигўрскнинг мавсуми биринчи мойдан 5 сентябрғача бўлуб, ушбу касалликларға нафъ этар: оёқ оғруқи, сингир¹ хасталиги ва бир неча тери (жалд) хасталикларига... Эсинтуки мавсуми 10 мойдан 10 сентябрғача: меъда хасталиги, йўтал (сулфа); жигар хасталиги, сингир ва бошқаларға... Қисловодскининг мавсуми биринчи июндан биринчи ўктабрғача: юрак, сийна ва бошқа маразларға фойда этар... Железноводскининг мавсуми 15 майдан биринчи сентябрғача: қонсизлик, бош айланиб, кўз тинмоқ ҳам сингир ва асаб хасталикларига нафъ қилур.

Ростўф, 5 июн,
«Ойна» ж., 1914 йил,
37-сон, 880—886-бетлар.

¹ Асаб.

5 июн. Ростўф шаҳрига кирдим. Шаҳар ниҳоятда обод. Ҳар тараф қўша эликтрикли трамвайлар. Шаҳар ўртасида кичкина бир чаҳорбоғ бор. Беш-олти қатлик иморат ва зийнатлик калисолар мавжуддур. Ҳар нимарса русларнинг ғайрати ва маданиятини забони ҳол ила баён этмоқдадур. Бу шаҳарда беш мингдан зиёда мусулмон бўлуб, мунинг 300 қадари Туркиялик мусулмонлар ва бу шаҳарнинг нонвойлиги тамоман алар қўлида эмиш. Аммо ўзларидан мактаблари йўқ. Мунда Туркия давлатининг қўнсулхонаси ва имоми бордур. Та-содифан имом афанди ила мулоқот этдук. Ерли мусулмонлардан фақат 20 қадар онланинг мулки бўлуб, бошқаси тамоман ижоранишин эмишлар. Оллоҳ бу ижоранишинликни биз, Туркистонийларга насиб этмасун! (Ер қиммат бўлди сотайлук айта тургонларга, ёинки ерларини сотиб тўй қилатургонларга ибрат!). Мусулмонлар икки маҳалла бўлуб, бири ижора олинган уйда намоз қилур, на чора, мискинлик!.. Дигарининг янги солинган масжиди бор. Аммо биз мусулмонларни, на дин ва на дунёга аҳамият бермаганимиз учун шувоқсиз ва усти томатургон ҳолида қолиб, бир тарафида намоз қилурлар. Масжиднинг саҳни бир таноб қадар ва шаҳарнинг яхши еринда! Уч тарафи йўл, аммо дўкон солиб ижорага бермоқ йўқ. Мунинг бу қадар катта жойи бор экан, ҳар ердагидек мусулмонлар икки тараф ихтилоф қилиб, хорижда икки мактабни ижора олиб, ҳар сана 3000 сўм қадар оқча берар эканлар. На қадар девоналикдур! Биринчи имом Мулло Вафо жаноблари ва ўзга муҳтарам кишиларнинг ғайрати ила 15 минг сўмдан зиёда оқча тўпланиб, икки ошиёналик масжид солинибдур. Узоқдан минорасидаги олтун ой шакли забони ҳол ила: «Бу муқаддас мақом ибодатгоҳи муслимин ва байти ҳазрати раббил оламиндур!» — дейдур. Аммо на чора, ҳануз нотамом ва шувоқсиз, атрофида мактаб йўқ ва касифдур. Иккинчи имом Мулло Бекошув жаноблари ила мулоқот этдук. Мусулмон нашри маориф жамиятининг раиси ёшлардан Билолиддин жаноблари бизга шаҳарнинг ҳар тарафини кўрсатди ҳамда жамъият мактабини зиёрат этдук. Мулло Вафо жанобларини тобмоқга вақт озлик қилди. Мунда мусулмондан пристўф бор эмиш ва ҳукумат мактабларида 15 нафар мусулмон талабаси бўлуб, яна 18 нафар қизларда ҳукумат мактабида ўқур экан. Масжид ишининг

ярим йўлда қолишига ва мусулмонларнинг ихтилофлигига масжид иморати мубоширлигининг ҳар сана ҳисоб бермагани сабаб кўрсатилур. Ожизона тавсия этилдики, ўтган ўтди. Энди иттифоқга келиб, масжидни тамом ва мактабларни бир этмоқга ҳаракат қилмоқ керак деб... Шаҳарнинг ва бошқаларнинг ҳаёт ва тараққийсига нисбатан мундаги мусулмонларнинг борлиги йўқ ҳукмидадур. Йўлларни тилфўн ва трамвай симлари у қадар ишғол этканким, энди тилфўн симларини ер остидан тортмоқ учун ишлаб турубдурлар. Аммо мусулмон масжидининг бир таноб ери бўш ётадур.

Кеч оташаробага ўлтурдим. Одис шаҳрига кетармиз. Сабоҳ Динапр наҳрини ўтдук. Оқшомгача ҳар замон катта ва кичик шаҳарлардан ўтармиз. Тарафайн тамоман ҳеч фосиласиз буғдой, арпа ва маҳаллали қардошларимизнинг сўзича «крошка» ер йўқ. Рус хотун ва қизлари қўлларида кетмон, қатор-қатор ишламоқда ва қаторимизга қўл соллаб, баёни хуш омади этарлар. Бизнинг саҳро хотунларига нисбатан алар жабркаш эканлар. Кеч хотунлар хил-хил ишдан қайтмоқда. Утун, ўт ва асбоб орқаларида кўтарган, баъзан хотунлар аробасини чоптуруб кетмоқда, аммо бизнинг саҳро хотунларини ғийбат сўйламоқдан бошқа иши йўқ.

Инсон баъзан ажойиб ҳолларда қолур.. Бир замон Петербургда эдим. Бир якшанба куни, дўконлар беркирилган. Майда пулим йўқ. Эрта бирлан сут ва нон емоқ керак. Қўлумда бир юз сўмлик қоғаз, майда топилмайдур. Соат 12 гача оч юрдум... Энди мунда ҳам оқшом чоғи, майда топилмайдур. Мухталар кичик, бирор нима емоқ керак. Пулсиз бермайдурлар. На чора, эрта Одисга боргунча сабр лозим. Оқшом рўза тутармиз...

Энди қаторимизда русча эшитилмайдур. Яҳудийча, румча, полак ва немисча, ҳатто, булғорлар-да кўп. Ҳар навъ кишилар ва Булғориедан келиб, бизнинг Русия мактабларида ўқуб, офисар бўлганлар-да ватанимизда бордур...

Эрта бирлан Одисга етдук. 7 июндур. Бокудан Одисгача 2409 чақирим кезибмиз. Нўмирға нарсаларимизни қўуб, тазкира (билет) имзоси учун Туркия қўнсулига бордим. Аммо йўқ! Одисдаги мусулмон масжидига бордим. Имом мулла Собиржон жаноблари ва муҳаррир Усмон афанди ила суҳбат этдук. Бизни икром этдилар. Шул кун Истанбулга парахўд борар экан. Ёлғуз тўрт соат қолибдур. Имом афандининг понати ила парахўдга кирдук. (Одис аҳволидан қайтишда ёзармиз.)

Соат 12, кундуз. Рус ширкатиининг «Чахўвич» паро-хўди йўлга кирди. Денгизни кўпуклантириб Истанбул сари юрмоқдадур. Иншооллоҳ, эртага Истанбулга кирармиз.

7 июн. Қора денгиз,
«Ойна» ж., 1914 йил,
38-сон, 902—905-бетлар.

5

7 июнда Одисга кирилди. Бу шаҳар Русиянинг 3-шаҳри бўлуб, аммо тижоратда Қора денгиз соҳилида бўлгани учун ниҳоятда тараққий этгандур. Русиядан чиқатурғон ғалла ва хом нимарсалар Оврупога шул аскаладан чиқар.

Аҳолиси: рус, яҳудий, рум ва бошқалардур. (Мундаги мусулмонларнинг аҳволи сўнгра ёзилур.)

Нарсаларимни бир ерда қўюб, тазкира (белат)ни қўл қўйдурмоқ учун Туркия қўнсулхонасига бордим. Узунлиги бир газ, эни ондан озроқ, тўлони бир унвон эшигини устида осилган. Унвон, ким билур, неча сана муқаддам ясалгандур. Ал-он ранги ўқулмас даражага келиб, унвоннинг темур ва тунукаси чуруб тешилибдур-ким, мундан қўнсулбекларнинг қайдсиз ва бепарволиги маълум бўлур.

Соат 10. Аммо қўнсулхонада киши йўқ... Андан Одис шаҳри жомеъ шарифига келдим. Имом афанди Собир-жон ҳазратларининг ёрдами ила кундуз соат 12 да парахўдга кирдук. 2-мавқега 16 сўм, 3-сига 5 сўм бериб бир белат олдук. Оқшом икки сўм бериб, 2-даражанинг салўнидан ётар жой олдим. Ана, 9 сўм фойда!

2-даража золига яхши либоссиз киши қўюлмайдур. Парахўдга тезлик ила кирдук. Одисда турушимиз фақат 2 соат, авқот олмаган эдук, 2-даражанинг салўнига 2 дафъа таом ва икки дафъа нон ва сут учун 4 сўм оқча тўладим. Эй, зарари йўқ, яна 5 сўм фойдамиз бордур.

Соат 12 кундуз парахўдимиз денгизни кўпуртуруб ҳаракатга кирди. Ва андак муддатда шаҳар ва ер кўздан ниҳон бўлди. Денгиз ойнадек шаффоф ва сокин, ҳаво латиф, ялғуз остимизда суву устимизда бохаридур*. Денгизнинг барроқлик* ва латофати сўнг фишфиши, парахўднинг гумбир-гумбури табиатга жило берар. Дигар тарафдан мўътадил ва фором бир шамол эсар

ва неча кундан бери сафар машаққати тортган жисмға ниҳоятда ёқишар. Сатҳий бир назар ила боқилса, бутун ер қуруқлик ва дунёлар йўқ. Ҳар кимарса, яъни шаҳарлар, чўл, тоғлар ва мамлакатда қолган оила ва аҳбоблар хаёл оламидадур. Энди денгиз ила парахўд фикрни ўзиға жалб этар...

«Ердагиларни Сизға мусаххар қилдим — Оллоҳнинг амри ила марокиби баҳрия* денгизға жорий бўлур» мазмунидаги оятлар мулоҳаза қилинур. Оҳ! Биз, мусулмонлар на учун Қуръондан, санъат ва ғайратдан узоқ кетдук? Остимиздаги парахўднинг тўли 150 газ зиёда, ичидаги ёлғуз ҳайвон нотиқ* 300 дан зиёда ва ғайри нотиқи-да бордур. Ғалат ва бошқа юки ҳам кўп, Бу жонсиз ҳайвон биздек жонли ҳайвонларнинг асари санъатидур. Утайлук, бу уч юз сўйлағучиларнинг ярмидан зиёдаси 1—2-даражада бўлиб, мусулмондан маним ила фақат уч нафардур. 3-синфдагининг аксари мусулмон бўлиб, фақру заруратдан оёқ остида ва ҳожатхоналар ҳамсоялигида ўлтуруб ва оқшом анда ётарлар.

Парахўдда аксарият яҳудийларгинадур ва бироз рус фуқаросидан ҳам борким, бир неча кашиш(пўп)лари ҳам бордур. Аларнинг аксари 3-синфда ва анбордадурлар. Бу яҳудий ва руслар аввалан Истанбулға кириб, «Аё Суфия» ва «Қаърия» жомеъи ва бошқа азиз калисоларни ва яҳудийлар «Хохом» бошини зиёрат этуб, сўнгра Қуддуси шарифға кетарлар, яъни рус ва яҳудий ҳожиларидурлар. Яҳудий ҳожиларининг аҳволи рус ҳожиларидан яхши ва аммо бизнинг мусулмон ҳожиларининг аҳволи оғирдур. Тил билмаслик, пулсиз ҳажға қасд қилмоқ ва пулликларнинг хайсу* чиркинлиги яна машаққатини зиёда этар.

2-даража золиға оқшом мандан бошқа яна уч-тўрт нафар яҳудий ва рус бор эди. Демокким, алар ҳам 3-даража йўлчилари экан. Азбаски, 1—2-синфнинг ёта-тургон жойи бошқадур. Яҳудий ва руслар ила суҳбат этдук. Яҳудийдан биди дерки, «Туркистон эски дунёнинг Амрикосидур. Пахта, маъдан, ғалла, хулоса, ҳар нимарса бор. Туркистон олтундур. Агарда Русия ҳукумати монё бўлмаса, барча мулкимни сотиб, пулиға Туркистондан ер олиб, деҳқонлик этардим. Олтун бериб, ер олиб, сўнгра олмос кўтарар эдим. Аммо, на чора, Русия қонунни биз, яҳудийларни қисар...»

Мен, ичимда дедим: «Ташаккур Рус ҳукуматиғаким,

сизни қўймайдур, валлоҳ, сиз яҳудийлар, биз аҳмақларни дарбадар ва беватан этарсиз...»

Яна бир яҳудий Турк ҳукуматини таъриф ва анга ташаккур этар. Ман дедим:

— Қуддус атрофидаги янги шаҳарларингиз қандай? Деди:

— Алҳамдулиллоҳ, кундап кун тараққий этмоқдадур. Дўқтур Ҳретсил бу шаҳарни кўп меҳнатлар ила халойиқдан оқча жамлаб бино этди ва биз, яҳудийлар ҳам дунёда бир шаҳарлик бўлдук. Энди анда яҳуд банки ҳам бино қилинди. Дорулмуаллиминлар, гимнозиёлар, ...лар бордур. Дўқтурнинг таклифи ила ҳаммамиз эски яҳуд тили (иброний) ўқуимиз. Ман ўзим русчадан бошқани билмас эдим. Бир йилдан бери ҳафтада икки соат ибронийча ўқудим. Энди ибронийча сўйлайман, ўқуб-ёзаман...

Ушбуларни деб суҳбатимиздаги бир Фаластин яҳудийси ила ибронийча сўйлайдур ва суюнадурким, дунёдаги бутун яҳудийларнинг энди тили бирлашур. (Арабийни тилларидан чиқаратургон мусулмонларга ибрат.)

Бир яҳудий бироз иброний билар экан, русчадан бошқа тилни билмайдургон хотун олгон. Хотунига ибронийдан бошқа сўз демас экан. Хотуни йиғламиш, сихтамиш, чора йўқ. Эри ибронийдан бошқа қас(д)дан сўйламас. Хотун икки йилда ибронийчани яхши билибдур.

Энди мазкур хотун иброний жаридаларга мақола ёзармиш. Аммо биз 20 йил ўқуб, араби сўйлаб, ёзолмаймиз...

Парахўдимиз соатда 18 чақирим юрадур. Оқшом фўртанасиз ўтди. 2-кун ҳам денгиз сокин, бир-икки олчин бўйидаги балиғлар узоқдан парахўдга қараб сакрайдур. Сувдан чиқиб; 3—4 газ ердан отилиб, парахўдга яқин келур. Зоҳирий, парахўд ташландиларидан еб одат қилибдурлар. 2-кун соат иккида Бўсфўр бўғозига кирдук. Бўғоз оғзида парахўд турди. Туркия маъмўрлари кичик парахўд ила келиб, кўруб, бўғозга кирмоқга жавоб берди. Бироз юргандан сўнгра рус қўнсулхонасидан маъмўрлар келиб, почта қоғазлари таоти* қилинди. Бўғозга кирилгандан икки тарафи катта иморатлар ва бўғоз тишида ҳарбий қалъа ва тарафайнда аскархона ва тўплар, катта-кичик ҳарбий парахўдлар бордур.

Бўғознинг оғзидан Истанбулгача 2 соат қадар масофат бўлиб, кичик шаҳардек қишлоқ ва маҳаллалар бино

қилингандур. Давлатлик кишилар, қўнсуллар бўғозни чаҳорбоғ ва иморат ила тўлдурубдурлар. Бир неча сана сўнгра бўғоз бошиғача Истанбул шаҳрининг иморати етишар. Ҳозирда очиқ ер оздур. Денгиз бўйларининг мурабба* сажини* 20 сўмдан 300 сўмғача эмиш. Денгиз лабидан юқорироғи арзонроқ бўлиб, қишлоқ ва экин ҳам обчакорликдур*.

Бироз юругондан кейин Истанбулнинг катта сарой ва боргоҳлари, ҳаммадан аввал жомеълари ва бошқа иморати кўрунди. Урта Барроқ* су(в), тарафайнда катта иморатлар. Ора-сира чаҳорбоғлар, сўнгра тоғу тош ва бутун ер яшиллик ва ул зумрадин* ер устида оқ ва мрамар, муқаддас жомеъ миноралари ва сарв оғочлари осмонға узалгандур. Хулоса, тўёлмас бир манзара ўртасидамиз. Эмди Истанбулға яқинлашурмиз. Атроф бутун парахўд, қайиқ. Бир тарафдан муқаддас жомеъларнинг олтуни ҳилол(ой) қўюлгон ва қубба ва миноралари. Дигар тарафдан мрамар кўшклар, подшоҳлик боргоҳлари бутун назарни ўзиға тортар. Қараган ила тўймайсан. Хулоса, Истанбулда Бўғозичи* латофати фавқуллодда бир манзара бўлиб, Оврупо ва амрикойнлар-да мунинг ошиқидур. Биз, албатта!..

Қайиқчилар парахўдни сориб* олди. Парахўд турмасидан* тирмашиб чиқдилар. Биз 3 киши 24 гуруш (2 сўм)ға савдо этиб, бир қайиқ олдук. 15 дақиқа су(в) юзиға солланиб, Истанбул божхонасиға чиқдук. Денгиз ичида пўлислар ҳар қайиқдаги одамни санаб, қайиқчи нўмрини ёзиб, санад* берадурлар. Ана биз энди Истанбулдамиз.

*Истанбул, 8 июн.
«Ойна» ж.. 1914 йил,
39-сон, 927—932-бетлар.*

6

8-июнда Истанбулда кирганимиз қориларға маълумдур. Ёзилатургон матлаблар ҳар нимарсадан кўп. Қайси ва нимадан бошламоқни билмайман. Бинобарин, Истанбул ҳиссиётимни сўнға қолдуруб, ҳозир бошқаларни ёзарман.

16 июн кеч Истанбулдан оташароба қаториға кирдук. Наманганлик муҳтарам бир мударрис-да рафиқимиздур. Истанбул ила Адрна ароси қатор ила ўн соатлик йўл бўлуб, Австриё насоролари темур йўлнинг

соҳиби ва 2-синф белати ўн сўмдур. Бечора мусулмонлар беш юз йилдан бери Оврупода ўлтуруб, Оврупо одати, либоси ва ямон ишларини одат қилиб, аммо илм ва ҳунаридан керагинча ҳисса олмабдурлар. Бул ҳар ерда шундайдур. Бу кунгача бир чақирим темур йўли бино қилмоқға бутун мусулмонларнинг илм ва иқтидори йўқдур. Аммо попирус, ичкулик ва бузуқлик тарафиға бор кучимиз ила аъло ҳолда тармашармиз.

Темур йўл бир соатдан зиёда шаҳар ичидан ўтар. Андан сўнгра тарафайн боғчалар, обчакорликлар, аскархона, сарбозлар чодиргоҳи, корхона ва фабрикалардур. Баъзан қатор денгиз каноридан ўтар. Эски «Бизанс»ликлар* тарафидан бино қилинган қалъаларнинг хароба деворлари ҳануз боқийдур.

Шаҳардан чиқиб, бир соатда Миср кўйиға* етдук. Мунда Истанбул кибор ва давлатликларининг боғистон ва сайфияси* бўлуб, аъло ва бир неча ошёналик иморатлар бино қилинган ва ҳар тараф кўклик ва хуррам* ва бир тарафи денгиздур. Мунда Турк давлатининг фишанг (ўқ) корхонаси бор. Яна бир неча кўйларни ўтар эдук, офтоб ётиб, ҳар нимарса кўздан ғойиб бўлди. Оврупо қаторлариға ётиб бўлмас. Икки киши ётадургон ўрунға саккиз кишининг ўтурмоғи лозимдур. Ётмоқ йўқ.

Қаторға турк офисарлари кўп. Истанбулдан Адрна ва ондан охир ҳудудгача ҳар тараф аскар чодиргоҳидур. Офисарлардан баъзиси намоз ўқуйдур. Баъзиси юрмоқда. Оқшомни ўлтуруб ўткардук. Ходимкўй ва Чатолчани ўтдук. Тонг отар, ҳар тараф чаманлик. Буғдой, арпа ҳануз пишгани йўқ. Атроф чоқир-чуқур ва оризаликдур. Ҳануз Адрнаға икки соатлик йўл бор. Калисо бўлмоқдан қутулгон машҳури жаҳон Салимия жомеъи шарифининг миноралари кўрунур. Булғорлар тарафидан ёндирилган қишлоқ ва иморатларнинг хок тўдалари ҳар ерда намоёндур.

Мухаттаға етдук. Адрна мавқифи ҳам булғорлар тарафидан ёндирилуб эканким, энди янгидан бино қилинадур. Мухатта атрофидаги кўп иморатларни ёндуруб эканлар ва Адрнани ташлаб қочиш вақтларида булғорлар ҳар тарафға оташ бериб эканларким, турк аскарлари етиб, сўндуруб ва булғорларни, ниҳоят, кўп озуқа ва асбоблари ва йигирмадан зиёда энг катта тўп, ададсиз милтиқ ва асбоби ҳарбияларини ўлжа олиб эканлар. Тўплардан бир нечаси Истанбулдаги Гул-

хона майдонидадур. Мухатта атрофида турклар тарафидан овруповорий янги бир шаҳар бино қилинибдур.

Адрна шаҳри мухаттадан 5 чақирим қадар бўлуб, мармар тош фарш қилингон яхши бир йўл ила марбутдур. Тарафайн боғчалар ва ери ниҳоятда ўтлик ва бир тарафи подшоҳлик катта бир беша (ўрмонлук) дур. Қамов вақтида бу ўрмондан кўп кесилиб ўтун қилинибдур. Йўл канорида, ўрмонни бир тарафида мусулмон қаҳрамон шаҳидлари учун мазор ва оқ тошдан ёдгорий бино қилиб турубдурлар.

Энди Мериц наҳрини ўтармиз, Самарқанднинг Зарафшон наҳридан етти-саккиз дафъа катта ва сокит* бир наҳр. Ва устида юз газдан зиёда бир неча равоқлик турклар бино этган ғиштин, муҳташам ва васиъ бир кўпрук. Ва икки тарафи мармар девор. Ўрта ерида икки тарафга нозир икки кўшк бордур.

Адрнага кирдук. Барча йўллари тош фарш қилинган ва ҳар тараф олий қубба ва минораси булутларга узайган жомеълардур. Ҳар кўча ва ҳар ерда бузулган ва ёнилган ҳавлиларга учралур. Шаҳарнинг энг обод ер (ида) энг харобазорлар учраладурки, муҳорабанинг зараридур. Муҳорабадан аввал бу шаҳарда юз мингдан зиёда киши бор экан. Энди 40 минг қолубдур. Мундаги рум ва яҳудийларга ҳам булғорлар жабр қилибдурлар. Румлардан бир нечасини ўтундек бирга боғлаб, Мериц наҳрига отиб, йўқ қилибдурлар. Мусулмонларни тириклай қудуқга солиб тўлдурубдурлар. Энди бу жойларда мазор ва ёдгорийлар бино қилинур.

Энди Султон Салим жомеъи шарифидамиз. Тўрт тарафи кунгиралик тошлар илан айлантурулгон 8—10 таноблик бир майдон ва ҳар тарафида дарвозалар. Бу майдон ўртасида жомеъи шариф бино қилинган. Чунончи, қиблага муқобил тарафга бир таноб қадар катта бир саҳн, 3 тарафи 21 равоқ ила айлантурулиб, равоқ қуббалари якпора мармар, ранго-ранг устунлар устидадур.

Равоқ ичкарисидан оят ва ҳадис ёзилгандур. Бу саҳннинг кириш дарвозасига садаф ва бошқа тошлар ўтқурилган ўймакорлик ҳалқа ва занжирлари мутталодур*. Дарвозанинг тоқидаги мармар устида олтун ила қабартма (манбит) шу байт ёзилгандур:

«Қад бана ҳаза-л-мақом ул-мужаббати ал амир ул-ҳақ султон ул-аном, аъно султон ус-салотин шоҳ Салим муслиҳу ябна лаҳу дор ус-салома баракаллоҳи таоло хайраҳу даафуллоҳи ажра явм ул-қиём сори фазлуллоҳ

таърих ул-асос 976—982 фазлу бандаху кона тарих алтмом»¹.

Саҳн юзи мармар ила фарш этилиб, ўрта ниҳоятда санъатлик шашсу, мармар қубба ва остида катта бир ҳавз бўлуб, атрофи темир тўр ила иҳота қилингон ва мармар ҳавзнинг ҳар тарафидан миллар ила сув олинур. Мунинг муқобилида жомеъи шарифнинг тилло ва садафкорлик катта дарвозаси бордурким, андан кириб, бу муқаддас жомеъи шарифнинг ичидаги осор ва санъатларким, аввалги мусулмонларнинг асаридур, кўрган кишиларни баҳс ва ҳайратларга фарқ этар. Муни ман сўйламайман. Оврупонинг мудаққиқ муҳандис ва олимлари сўйлайдур.

Мундаги осори нафисан санъоянинг баён этмоқға маним қаламим ожиз бўлиб, сатҳий баъзи нимарсалар ёзарман.

Жомеъининг ичи эшикдан меҳробрғача 80 газ; 66 газ саккиз дона қизил, қаро, кўк ва облиқ мармар якпора устунлар устида катта бир қубба турар. Қуббанинг атрофи икки табақалик бўлуб яна тўрт қубба, 8 ним қубба ила давр этар*. Масжиднинг ўрта еридан ўн мураббаъ газлик мармар ва мақсура* ва анинг устида минг қадар шамъ ёқилатургон бир қандил бордур. Остида мудаввар* садаф ва мармарлардан бино этилган бир фаввораким, ичидан аъло бир сув набъон* этмакдадур. Меҳроб қуббасининг бир тарафида қимматлик тошлардан бино этилган 20 қадар зариналик* бир минбар борким, минбари шарифнинг аъло гилем ва китоб ва эски асарларини ва олтунлик пўшишини* булгорлар олибдурлар. Жомеъи шарифнинг ич деворлари 4—5 газ иртифоъғача* хитойи табақ чиннисидан ҳам аъло бир чинни ила рангоранг ҳам оят ва ҳадислик чиннилар ила қопланғанким, дарзлари маълум йўқдур. Андан юқориси асл ранглар ила исломий ва гиреҳмў* зоиқ* ва ранглар ила нақшланиб, қуббаларнинг сақфи* бутун оят ва ҳадис музойиқи* ва чиний кошини ила зийнат берилгандур.

Меҳроби шарифни иртиойф 8 қадар бўлуб, муқарнас* мунаббаткори* ўймалик аъло мармардан бино

¹ Маъноси: Бу улуг мақомни ҳақиқат амри, инсоният султони, султонлар султони шоҳ Салим мислсиз бир суратда меҳр билан бино қилгандирки, Аллоҳ таоло унинг бу эзгу ишга барака бергай ва мукофотини қиёмат кунда ўз фазли билан насиби рўзи этгай.

Асос ва битишнинг сана тарихи: 976—982.

қилинган. Ва мундаги морпеч ва занжира ва ўймакорлик ва олтун мунбат хат ва торларни латофати кўрулгой сайин тўюлмайду.

Меҳробнинг ўнг тарафидаги кунжда* саккиз газ юқорида бир сандуқча ичида «Мўйи муборак» бор эканким, булғорлар тарафидан тушурулубду.

Масжиднинг ҳар тарафида девори ашкоф ва темур сандуқлар ичида эски китоб ва Қуръони каримлар, эски осори исломия бор эканким, булғорлар синдуруб, ўлжа қилибдулар. Алардан Султон Муродхоннинг тилло ила Қуръони карим ёзилган кўйлагини Туркия давлати бир неча минг сўмга қайтадан ўлжа этган кишидан сотиб олгони маълумду.

Жомеънинг ичида 1800 қандил, кирилатурган 9 дарвоза темур баъзан ҳаллик ва баъзан мармар ўйма шабака*лик 900 дан зиёда равшанлик панжараси борду. Тўрт минораси бўлуб, ҳар бири 3 шарафалик* ва ҳар бир минора ичидан 3 йўл ила ҳар бир шарафага алоҳида зиналар ила чиқилиб, минораларнинг учи 80 газду. Ийд ва рамазон оқшомлари бу минораларга 1200 зайтун чироғлари ёқилу.

Муҳосара* асносидаги булғор тўпларидан жомеънинг уст тарафлари зарар кўруб эканки, энди тузатмоқдадулар. Шарқий тарафидан етти панжара ўқлардан синибду. Яна шарқ ва хориждаги сим устунлардан бирига тўп гулласи* тегиб, барчасини учурубдуким, ҳануз маълумду. Жомеъ майдонининг бир тарафида катта иморатлар бор эканким, ал-он аскар озуқалари ила тўладу.

(Бақияси* бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
40-сон, 957—962-бетлар.

40-рақамдан мобаъд¹

Манзарасидан тўймасдан чору ночор Султон Салим жомеъи шарифидан чиқдук. Бу жомеъи шариф мусулмонлар учун энг қадрлик ва азиз жомеъларданду. Чунки булғорлар Адриани олганда бу жомеъни қўлга олиб ва эшикларига аскар қўюб, азону иамозга руҳсат бермай, «Аё Суфия» калисоси бадалига калисо қилмоқчи эканлар. Бул арода Туркияни босган булғор, серб, қаратоғ ва юнон ҳукуматлари арасида ихтилоф воқеъ

¹ 40-соннинг давоми.

бўлди, шундайким, Адрнани олмоқга ялғуз булғорни кучи етмади. Анга ёрдам учун серб аскаридан 20 минг қадар келди. Ва охири очликдан Адрна суқут этди. Турк аскарни очликдан дарахтлар пўстини ва гиёҳлар томурини ебдурларким, қобуғи очилган ва тикка турган юзлар ила¹ дарахтларни кўзум билан кўрдум. Аскарлар очликдан кўб ўлубдур. Қувватсизликдан бир тўп ўқини ўн қадар аскар зўрға тўпға қўяр эмишлар: Бовужуд, шул ўлганча ишдан қолган ва ё қочган аскар бўлинмайдур. Шу ҳолда бўлса ҳам шаҳарни душманга топшурулгани учун аскар норозилик қилибдур. Сербия аскарни келгандан сўнгра Адрна қаҳрамони Шукри пошо яна аввалгидан зиёдароқ қаттиғлик ила Адрнани муҳофаза қилиб, ҳам душман ва ҳам очлик ила мубориза қилибдур. Дигар тарафдан Истанбулда Комил пошо «Буюк мажлис»ни жамлаб, Адрна аҳволи ва Туркиянинг қувватсизлиги ва Овруро давлатларининг: «Адрнани булғорларга берингиз»,—деган таклифини музокара қилиб, охири сулҳан Адрнани булғорларга бермоқга қарор берилиб, ҳатто, коғазлар ёзиладур. Муни «Ёш турклар»нинг катталаридан ҳозирги Анвар пошо ва шаҳид бўлган Маҳмуд Шавкат пошо ва бошқаларни эшитиб, ихтилол чиқариб, «Боби олий»ни босиб, ҳарбия вазири Нозим пошони ўлдуруб, Комил пошонни банди этиб, Султонга маъқул қилиб, Маҳмуд Шавкат пошонни садри аъзам қилдуриб ва Анварбек бош бўлс, «Глибули» тарафидан Адрна устига аскар чиқорди. Чатолча атрофида урушлар ҳам бўлди. Охири, лоилжона суратда очлик сабабидан Шукри пошо Адрнани таслим этмоқчи бўлди. Адрнани топшурди, аммо булғорға эмас, сербларға... Ва мунинг сабаби булғорлар ила серб орасида ихтилоф солмоқ эди. Ва ҳақиқатда Шукри пошонинг бу сиёсати душман орасида ихтилофга сабаб бўлди. Чунончи, Туркиядан олинган шаҳарлар устида Булғор, Серб ва Юнон орасида низоъ чиқди. Буларнинг орасида аввалдан ёзилган шартнома бор эди. Сербия у шартномадан зиёда ҳақни Булғорда.. талаб қилди.

Булғорлар деди: «Шартнома юзасидан тақсим қилармиз». Анга серб дедик: «Адрнага аскар юбормоқим шартномада йўқ эди. Санинг илтимосинг бўйинча мэн Адрнага аскар юбордим ва ҳам Адрнани маним аскарим таслим олди. Бинобарин, Қўсўва ва Маностир

¹ Юзларча.

тарафидан манга кўпроқ жой бермоқниг лозимдур». Булғорлар мунга кўнмади ва охирда серб ила юнон бир бўлиб, булғорларни урдилар. Бул аснода Анварбек тўрт кунлик йўлни бир кунда юриб келиб, Адрнани босиб, булғорлардан қайтиб олди. Булғорлар мунни билиб, Адрнанинг обод еру хонау аскархонау анборларига ўт қўюб эканларким, бу ўтларни ҳам вақтида турк аскарлари етиб, сўндуруб, булғорлардан бениҳоят озуқа, асбоб, милтиқ ва кўп адад тўпларни ўлжа олибдурлар. Ва Султон Салим жомеъи шарифини калисо бўлмоқдан қутқардилар. Агарда Комил пошо қарорномаси бўйинча Адрнани булғорларга сулҳан берсайдилар, балки муттафиқлар ўртасида уруш пайдо бўлмас ва Адрна шахри абадан кетган бўлур эди...

Хулоса, Адрнанинг қайтиб олингонлигининг шарафи ёш туркларга ва Анвар пошога насиб бўлди.

Энди саёҳатимизга давом этайлук.

Адрна хорижида Сарой ичи аталган ва Тунча наҳрининг икки тарафида ёйилган энг ҳавондор* ва ниҳоят катта дарахтзор беша бордурки, қадима султонлардан қолган боргоҳларни(нг) харобалари мундадир. Бу бешанинг бир тарафи Адрна, дигари баландгина тоғлик ва бир тарафи ниҳоятсиз аскархона ва аскарний анборлар ва энг катта машқгоҳ, лашкаргоҳ ва майдонлардур. Мунинг аросидан Тунча наҳри ўтадурки, биз келганда аскарлар Тунча устида уруш вақтида ва ҳужум замонида ажала кўфрук солиб ўтмоқ машқини қилиб туруб эдилар.

Дигар тарафда пиёда ва отлиқ аскарлар машқи ва дигар бир тарафда янги ясалган кичкина оташ аробалар ила аскархоналар аросида уруш асбобларини ташир эдилар. Мунда ададсиз харобазор, ёқилган иморат, анбору аскархоналар кўбдур. Азбаски, бу ерни икки дафъа бўмбалар ила барҳаво этдилар. Бири усмонлилар тарафидан барҳаво қилиндики, мундаги асбобу аслаҳалар булғорга қолмасун, дигари ҳам шул мātлаб учун булғорлар тарафидан ёндурилди. Бовужуд шул тошдан бўлган деворлариға таъсир қилмаган. Ниҳоят катта аскарний қишлоқ бутун турган истехком ва қалъалар кўпдур ва яна таъмир бўлуб турубдур. Мундаги майдон ва бешаларда юзлар ила катта чинор ва бошқа дарахтлар кўрулурки, қобуқлари очилиб, оч аскарлар тарафидан ошалибдур. Ерларни қозиб, томурлар қобуғини ебдурлар. Ана, 20-асрнинг маданияти ва миллатчилиги.

Бу бўлмаса ва мундоқ фидокорлик қилинмаса, миллият ва динлар маҳв бўлуб кетар...

Бу катта саҳронинг ҳар тарафи кўз олгунча аскарлар чодиргоҳидур. Ер-ер аскар, тўп, милтиқ ва озуқа ҳамда тоғлардек пичан анборлари. Туркларда энди кузини очди. Қафанини оўйнига солиб, ўлумини кўзга олиб, маҳкам ерлашмоқдадур. Ҳақиқатан, Адрна Истанбулни (нг), бошқа тил ила Туркия давлати (нинг) дарвоза ва устунидур. Бу жонхарош* ва қон асри қиёмат намуналик манзаралардан ўтуб, тўплар ила хароб бўлган бир-икки маҳалладан ўтуб, Султон Боязид жомеъи шафафиға кирдук. Катта бир майдон ва боғчалар, ундан сўнг атрофи мрамар равоқлар ила ихота қилинган. Уртаси фаввора — шодурвонлик*, ери мрамар бир ҳовли ва онинг қибла тарафинда ниҳоят катта бир жомеъни бевосита орқасинда Тунча наҳри оқиюр. Ва устинда узун бир тош кўфрук бино қилиб, бу маҳаллаларни асл Адрна шаҳрига рабт* қилингандур. Жомеъ майдонининг бир тарафида 200 газ узунликда, 30 газ баландликда мрамар бир иморат борки бир неча қитъаларга бўлунуб, жомеъ ва мадраса ва шифохонаси учун вақтинда ошхона эмиш. Муҳорабадан бери ош йўқ. Майдонни бошқа тарафинда узунлиги 300 газ, эни 60 газдан зиёда ерларни босган кўп мрамар иморатлар борки, мадраса ва шифохонадан иборатдур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
41-сон, 981—984-бетлар.

41-рақамдан мобаъд

Мадраса бутун хароб ва ичинда бир неча жонлик жамоддан* бошқа нимарса йўқ. Ва Бухоронинг Баҳоддин жавориндаги Амир Дониёл мадрасасидек харобдур. (Амир Дониёл мадрасасинда жазом — моховлар турар.) На танҳо Бухоро ва Адрна, олами исломнинг аксари мадрасалари шундай хароб ва ҳашаротхонадур.

Султон Боязид шифохонаси ал-он мажнунхонадур. Ичиға кирдук. Катта бир иморатда аёл девоналар ва бошқа бир иморатда эркак мажнунлар турар. Бир тарафида табиб ва ходимлар ва дигар тарафинда кўп ҳужралар борки, энг қўрқунч девоналарни бирин-бирин ҳибс қилинибдур. Девоналарни ҳар бири бизларга бир

навъ ҳаракат этар, баъзиси кулар, яхши сўйлар. Баъзиси сўкар, наъра урар, дигари йиғлар, мадад истар. Хулоса, ажойиб бир манзара ичиндамиз.

Султон Боязид жомеъининг музайян ва зумуррад рангидаги мрамрдан меҳроб ва минбари ва у тошларга ўюлган мунбат ва нақшлар ва муқарнас меҳроблар инсонни ўзиға жазб этар. Масжидинда ва атрофинда ҳар нимарса бор, ялғуз одам йўқ. Масжид атрофи мурдор ва ҳар тараф ифлосликдадур.

Жомеъ ва мадраса ва ошхона иморатларига Булгор ўқлари тегиб, енгил зарарлар этибдур.

Адрнининг ҳар тарафи харобазор ва ҳатто, шаҳарнинг ўрта ерларига вайроналар бордурки, бунларнинг аксарига муҳораба сабабдур. Муҳорабадан муқаддам мунда юз мингдан зиёда халқ бор экан. Энди 20 минг киши қолибдур. Булгорлар ёндургон баъзи қишлоқлар бутун бўш эмиш. Ясмана қишлоқи беш юз хоналик экан. Энди 5—6 хона қолибдур. Хулоса, Адрна ниҳоятда хароб бўлубдур. Сув, ер, тупроқ маъмур, лекин одам оз, 13 мортдан 10 июлғача бу шаҳар Булгорлар қўлинда қолиб, мусулмонлари кўп азият чекибдур. Қуввати етгони ҳар нимарсасини ташлаб қочибдур. Энди навбати ҳижрат булгорларға етиб, мусулмонлар бутун Адрна вилоят — облўстидан булгорларни қувибдурларки, бу кун вилоятда бир уйлик булгор қолмабдур. Яъни Булгория тасарруфинда қолгон мусулмонлар Туркияға, Туркиядаги булгорлар Булгорияға ўтибдурлар. Насороу яҳудийлар тарафидан ёлғуз Адрна шаҳрида 166 майхона очилиб экан. Адрна волийси Ҳожи Одил афанди мунинг аксарини ёпдурмиш ва ҳаммасини ёпмоқчи экан, қўнсуллар муҳофиза қилибдур. Туркларни бир дорулмуаллиминлари бўлуб, ал-он 105 талабаси борки, ҳаммаси лайлидур*. 200 талаба учун ер бўлуб, мактаб уч табақадур. Ошхона, таомхона, ҳаммом, машқ ва ижтимоъ-хоналари* бошқадур. Атрофида чорбоғи-да бор.

Мактабға 12 муаллим ва бир ҳикматхона-да бордур. Булгорларни олган бир олчинлик тўп ўқлардан бир нечасини мунда қўюбдурлар.

Мундан бошқа мактаби султоний, саноеъ, дорулайтом (урушда етим қолганлар) ва рушдий* ҳамда 17 боб мунтазам ибтидоний мусулмон мактаблари бордур.

Яҳудий мактаблари бошқа бўлуб, Адрнада икки минг уйлик яҳудийнинг 2100 талабалик мактаблари бўлуб, барча мусулмон шогирдларининг адади 2100 га етмас экан. Мундан бошқа рум ва насороларнинг бир неча

мактаблари бўлуб, яна икки олмон, икки франсуз, бир итолён, бир англис мунтазам мактаби ва бир франсуз хастахонаси бор экан.

Адрнада савдо ва тижорат бутун яҳудий ва насоро-лар қўлинда бўлуб, ялғуз ҳукумат ва ўлмоқ мусулмон-ларгадур. Катта раста ва орсуларни кездим, 50—60 дў-конда зўрга бир мусулмон лавҳаси (вивеска) кўрулуб, аксари «Юҳанна», «Шолом», «Ниқўла», «Урхайдмиус» ва амсоли яҳудий, рум ва насоро исмлари дур.

Елдириим Боязид Султоннинг жомеъи шарифи бутун хароб бўлуб, ичи мазбалагоҳдур*. (Ана, мусулмонлик.)

Ва зариф ва якпора нуқрадек тахта, санг ва мрамар стун ва муқарнас бошлиқ порулар* остиндадур.

Адрнада Михолбек жомеъи. Уч шарафли жомеъ ва бошқа бир хейле музайян жомеъларни атрофи бутун ҳарб харобаси, илмсизлик ва идорасизлик харобалари ила иҳота этилгандур. Маориф боғчаси, Ришодия боғ-часи исминда кичик ва зийнатлик боғчалари бўлуб, ичинда яҳудийлар тарафидан синаматўғрафлар очилиб, кундуз хотунларга, оқшом эрларга кўрсатилур. Бечора мусулмонлар бу касбни ҳаром деб, қилмай, аммо бор гуноҳ пулларини элтиб берарлар. Ана аҳмақлик.

Адрнада ҳар навъ мева ва галладан етишиб, суйи кўпдур. Мерич ва Тунча наҳрлари шаҳар ичидан ўтуб, мусулмонлар устинда бир неча кўфруклар бино этиб-дурлар ва бивоситаи Адрна бу икки наҳр бир-бирига қоришур.

Ал-он темур йўл мухаттасига Адрнани 4 чақирим масофатида овруповорий янги бир шаҳар бино қилиниб-дур. Ва асл шаҳарга тош ва соядор бир йўл ила мар-бутдур.

Адрнада бир кун туруб, тамоман ароба ила юруб, оқшом мухаттага келдук. Ярим оқшом оташ аробага ўлтуруб, эрта бирлан Чатолчадан ўтдукки, ҳар тараф ўр, истеҳком ва аскар чодиргоҳидур.

Йўлда арози пасту баланд, аммо ўтлик ва зироатдор ерлардур. Таран¹да доимо яроқлик пўлис ва жандарма-лар бўлуб; Тарандаги одамлар исмини ва паспўртини ёзиб турадурлар. Демакки, туркларни кўзи очилди. Аммо баъд хароб ал-Басра. Кундуз соат 10. Истанбулга тушдук. Вагондан тушганда бири Оврупо, дигари ерли

¹ Аҳоли пункти.

либосинда икки шақий* анқариб*, кийимни уруб эдилар. Аммо лутфи ҳақ ила огоҳ бўлдум...

«Ойна» ж., 1914 йил,
42-сон, 1001—1004-бетлар.

Исмоилбек Ҳазратлари ила суҳбат¹

...20 июнь, аср вақти эди. Марғилонлик бир мударрис жаноблари ила Истанбулнинг Гулхона паркининг соядор йўлагинда юрар эдук. Олдимизда тоторча барра қаракўли телпаклик бир тотор ила фаслик бир турк оҳисталик ила кетарлар эди. Биз тез юруб ўтдук. Иккиси-да ошинодек кўрунди. Бир қўлумни кўксумга қўюб салом ишорати бериб, ўтдум. Кўнглумга келдики, бу тотор Исмоилбекга ўхшайдур. Балки онга ўхшаш бир кишидур. Фаслик турк бўлса муҳаррир Ҳамдуллоҳ Субҳибек жаноблари эди. Ҳануз ўн қадам кетмаб эдук, «Ай, хожа», деб орқамдан ошино бир садо эшиттим. Қалбим уруб, ман бу зотни Исмоилбек ҳазратлари эканлигига шубҳам қолмай, қайтиб масофга этдук.

Ҳамдуллоҳ Субҳибек ҳувийятимизни* баён қилиб экан. Мулоқот асосинда дердилар: «На ичун бу қадар кўчаланмоқ?» (яъни на учун мунча тез мўйсафид бўлмоқ?) Ман ҳам билонхтиёр*: «Афандим на учун бу қадар ориқланмоқ?»

Устод ҳазратлари буюрдилар: «На чора, ҳиссамиз бўйла...»

Эртага Шом ва Мисрға азимат этишимни арз этдим. Ундай бўлса суҳбат этайлук, дедилар. Ташаккур айтдим. Ҳамдуллоҳ Субҳибек афандина жавоб бердилар. Ман ҳам мударрис афандидан айрилдим.

Паркдан чиқиб, арбаға миниб, устод ҳазратларининг манзили Шоҳин пошо ўтелига келдук. Таом буюрдилар. Аммо иштаҳалари йўқ. Садолари хаста ва ҳар 3—4 дақиқада ҳафифгина* йўталиб, балғам ташлайдурлар. Ҳужрада манга Русиядан, Туркистондан, умум олами исломдан, дунёдан сўйлайдурлар. Мусулмонларни кундан-кун тараққий этишини сўйлаб хурсанд бўлурлар. Яна дерларки, Маҳмудхўжа, энди сиз сўйланг, боқолим.

Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хива, Фарғона, хулоса, ҳар биридан сўйлайман.

— Оллоҳга шукур. Ҳукумат мактабларинда Туркис-

¹ Журналда шу сарлавҳа билан берилган. Муаллифнинг мақкур саёҳати хотиралари билан боғлиқлиги учун киритилди.

тонли қардошлар бола бермоқға бошламишлар. Бугун 2 жариди ва бир мажаллангиз вор, мактабларингиз-да бироз тараққийда. Албатта мустаид* тараққийсиз ҳукумат мактабларинда зиёдароқ бола берингиз. Рус маданиятидан қочмангиз... Оҳ, билмиём, шу Бухоро на ўлур, — дерлар.

Ман дерман: «Афандим, Бухорони ҳукуматимиз, яъни Русия тарбият этмагунча Бухородан бир шайъи умид этиб бўлмас».

Чунончи... устод дерлар:

— Эвет*, охири шўйла ўлмоғи лозим келур.

Яна сўз бошқа тарафга кетар. Ман бир неча дафъа талаби рухсат этдим: «Балки зотингиз истироҳат этарсиз?»

Устод ҳазратлари дер: «Хожа афанди, сиз бурада бўлинсангиз, баним роҳатим зиёда бўлур. Агарда кетсангиз, мактуб ёзмоқға тутинарман».

Устод ҳазратлари феврал ойинда Петруғрадга бориб мусулмон фраксиясини Муҳаммад Фотиҳ афанди ва бошқалар ила эм этиб келганда, иттифоқан совуқ олиб, андан бери нохуш бўлиб эканларки, Петруғраддаги мажлис машваратга хасталикдан боролмаганлари учун ниҳоятда таассуф этарлар эди. Агарда Истанбул ҳавоси ёқса, бир неча муддат турмоқчи эдилар. Олдимиздаги қишни, Оллоҳ қўйса, Миср ал-Қоҳирага ўтказиб, анда ҳам баъзи ишлар ишламоқчи эдилар. Қайтишда мани Богчасаройда даъват ва Қримни афтомобил ила бирга юруб манга кўрсатмоқни ваъда этдилар. Мен ҳам қайтишда Богчасаройга кирмоқни ваъда бердим, аммо бу манхус* муҳораба монёъ бўлди. Муҳтарам устод ориқлаган, йўтал ва балғам ҳар замон машғул қилар. Ҳар замон рухсат хоҳлайман, жавоб бермайдурлар. Изн сўраб, каравот-қорбўлаға чўзулуб, соатлар илан сўзлайдурлар. Бир замон қарасак, ярим оқшомдан бир соат ўтубдур. Яъни том 7 соат суҳбат этибмиз. Зўрға жавоб бериб зина бошиғача узатиб, қайтишга Богчасаройга киришимга қайта-қайта сўз олдилар.

7 сана муқаддам устод ҳазратлари Самарқандга келиб, муаллим Шакурӣ ва бизга меҳмон бўлуб эдилар. У замонгидан кўра энди кўп ориғлаб эканлар. Устод ҳазратларини Истанбулда кўрмоқ ва суҳбат этмоқ ҳеч хаёлимга ўтмаган эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳои 7 соат суҳбатларидан у қадар файз топиб мамнун қолдимки, айтган ила адо этолмайман ва ул суҳбатнинг лаззати асло мандан

кетмайдур. Қошки эртаси Шомга кетмай устод ҳазратлари ила зиёдароқ суҳбат этса эдим. Оҳ! Ул устоди комидни энди қўлдан бердук ва олами руҳонийга учди. Балки уйқуларда, хулёларда* ул зоти сотуда* сифатнинг руҳи ила суҳбат этармиз.

Он айш гузашта, ки дигар бор нагардад...¹

«Ойна» ж., 1914 йил,
49-сон, 1162—1164-бетлар.

Истанбул. Бўсфўр бўғози²

...Қора денгиз ила Мармара денгизи бир-бирига Истанбул бўғози ила етишур. Қора денгиз соҳиллариндаги давлатлар: Русия, Туркия, Рўмония, Булгория бўлуб, Қора денгиз соҳилларини аксари аввалдан Русия, сўнгра Туркия тасарруфинда бўлуб, озгинаси Рўмония ва бир парчаси Булгория ерларидан иборатдур. Юз сана муқаддам Қора денгиз соҳил бўйларини (нг) аксари, балки ҳаммаси турклар тасарруфинда эдики, бепарволикдан ва замонча ҳозирланмаганликдан аксарини қўлдан бердилар. Қора денгиз ила Мармара денгизларини бир-бирига улаштургувчи бўғозни Қора денгиз тарафиндаги оғзини Истанбул—Бўсфўр бўғози аталиб, киринтили ва чиқинтили бир суратда Истанбул шаҳриғача шимолий ғарбидан, жанубий шарқиға мойил бўлуб, узаядур.

Истанбул бўғозининг шарқий соҳили Осиё, ғарбий лаби Оврупо қитъаси бўлуб, бул бўғоз икки денгиз ила икки қитъанинг бир-биридан айириб ва етишдургувчидур. Бўғознинг Қора денгиздан Истанбулғача узунлиги 30 килўметру бўлуб, икки соҳил орасиндаги энг тор маҳали 550 метр ва энг кенг ери 3 килўметрудур (1 метру — 22,5 вершўк).

Бўғознинг энг чуқур маҳали 52 метру даринликда бўлуб, энг саёз ери 27 метрудур. Қора денгизға бир неча ширин ва катта наҳрлар қуюлгони сабабидан Қора денгиз суйи фақат танжир ила озаймасдан ортуқча сувлари бу бўғоз воситаси ила доимий суратда Мармараға ва андан Оқ денгизға оқгани учун Бўғозичи доимо оқинтилик ва баъзан фўртаналикдур.

¹ Таржимаси: у шират ўтди, бошқа қайтиб келмайди.

² Уз номи сақлаб қолинди. Урнига кўра Истанбул даврига олинди: Муаллифнинг ўзи: «Истанбул хотироти сўнгра ёзилур» («Ойна» ж., 1914 йил, 43-сон, 1030-бет),—деди.

Қора денгиздан Бўғозга ўтатургон сувини ҳар сонияга 30 минг макъаб* метр тахмин қилинур. Ва шул оқинти ва фўртаналар талоф* парахўдларини ҳужумларига баъзан монев бўлмоқдадур. Бўғознинг икки тарафи тоғлик ва тепалик оризали ерлар бўлуб, бу ерларни усти ҳар навъ мсвалик ва бемева дарахт ва сабза ва зироатлар, боғ ва боғча, кўшк ва қаср ва дилнишин манзил ва иморатлардан иборат бўлуб, манзара ва кўрунуши ниҳоятда дилфириб ва ажойиботи оламдан бўлуб, бутун сайёҳларни «валлоҳ» этар. Истанбул бўғозининг Оснё ва турклар истилоҳатинча Анатўли соҳинлиндаги шаҳар, қасаба ва кўйларини исми шудур: Ускудор, Қодикўй, Қизилтупроқ, Аринкўй, Чомлича, Бўлғурли ва бошқа бир неча қасабалар бўлуб, Бўғозни тор ерлариндагилари ушбудур: Қузғунчиқ, Бекларбеги, Чангалкўй, Воникўй, Қандилли, Анатўли ҳисори, Қоглича, Чубуқли, Анжиркўй, Бекқўз, Анатўли қавоғи ва ўзга кўй ва қишлоқдан иборат ва бунлар бир-бирига муттасил бўлуб, Қора денгиз оғзидан Истанбул рўбарўсидаги Ускудор шаҳаригача узаядурлар.

Истанбул бўғозининг Оврупо тарафиндаги машҳур кўй ва қасаблари ушбудир: Уртакўй, Арновудкўй, Бабак, Рум эли ҳисори, Амиркон, Испания, Янгикўй, Таробия, Буюқдара, Сориев, Рум эли қавоғи ва ўзгалари. Бу қасаба ва кўйларда энг олий бинолар ва яхши музайян боғчалар, тўрт-беш табақалик бинолар бўлуб ва аксари ажнабий кўнсулларининг ёзилик кўшклари шунда бўлуб, бу кўйларда Истанбулға муттасилдур. Бўғознинг икки тарафиндаги кўй ва боғчаларға кибор халқи бўлганидек, деҳқон ва боғчадор халқида кўпдур. Истанбулдан бу кўйларда доимо ширкати хайрия ва бошқа ширкатларнинг парахўдлари гашт ва гузор этмоқда бўлуб, бу кўйлар Истанбулнинг маҳалла ва майсаралари ҳукминдадурлар. Бўғознинг Анатўли ёқасинда Султон Елдириш Боязидхон тарафидан бўғоз мудофааси учун Анатўли ҳисори тўпхона ва қалъаси ва Рум эли тарафинда Истанбул фотиҳи Султон Маҳмудхон соний тарафидан Рум эли ҳисори, қалъа ва тўпхонаси бино қилингандурки, бунлар эски усулда ва катта тошлардан хейли метин бинолар бўлуб, бу кунғача пойдор, аммо маътал* эди. Ва ҳозирги муҳораба замонинда яна бунлардан турклар фойдаланиб, тўп қўюбдурлар. Бу ҳисорлардан бошқа янги усулда ер остинда ҳам устинда махфий ва ошкора суратда бўғозни икки тарафинда, баъзан тепаларда ва баъзан чуқурлар ичин-

да кўп адад қалъа, таъбия* ва тўпхоналар бино қилиниб, ҳар навъ тўплар қўюлгандур. Ошкора таъбияларнинг тўпи денгиздан кўрунуб, ҳатто, баъзи тўпларнинг оғзи ва учин сувдан бир-икки аршин юқори ва сув устига бир аршин қадар чиқиб парахўд устинда ўтатургонларга даҳшат берар. Тўплардан бошқа бўғозни тахтул баҳр мино* ва қайиқ ва потлатқичлар ила муҳофаза этиладур. Мана шу бўғозни оғзига яқин бориб, Русия ҳарбий парахўдлари Истанбулни таҳдид этмоқдадурлар. Ва ушбу бўғоз Истанбулни шимолий дарвозаси бўлуб, жанубий дарвозаси бўлса Қалъан Султония—Дарданел бўғозидур. Истанбул шаҳри шимолдан Русия баҳриясига, жанубдан англис ва франсузларнинг юздан зиёда парахўд ҳам тахтул баҳр* ва фавқул баҳр*, учқуч, сузгучлари ҳужумига ҳадафдур. Бу ҳужумларни натижаси ва бўғозларнинг чидаши ённки таслим бўлуши тўғрисида дунё оқилларининг фикри ҳар навъ бўлуб, тирик киши мунинг натижасини яқинда кўрур. Қалъан Султония, яъни Дарданел бўғози ҳақинда келар адад «Ойна»да маълумот берилур...

«Ойна» ж., 1915 йил,
13-сон, 343—346-бетлар.

42-рақамдан мобаъд

(Истанбул хотироти сўнгра ёзилур)

19 шаъбон — 21 июн франсуз попури-ла зиёрати Қуддуси шариф ва барои Шом учун Байрутга азимат этдим. 3-мавқеъ 9 сўм. Ваъд аз зоҳр* соат 5 ҳаракат этди. 2 соат юрармиз. Ҳануз Истанбул шаҳрига муттасил хоналар, кўйлар мавжуд. Яъни ўнгда Истанбул шаҳри ва сўлда Осиё қитъаси сузулунур. Бўғоз ичинда оқ чодирлик балиқчи қайиқлари хеле кўб бўлуб, денгиз қушларидек гашту гузор этмақдадурлар. . .

Оқшом денгиз юзи ойдинлик ила гўё кумуш қопланди. Ва поёнсиз кумуш мавжлари ичинда парахўдимиз сузулур. Маркаби баҳриямизга яҳудий, турк, араб, туркистоний, насоро, хулоса, Байтул Муқаддасни(нг) ҳар диндан ҳожилари бордур.

Бир неча туркистоний биродарлар аёл ва болалари ила ҳажга борарлар ва тўрт оила Фарғона халқидан ҳижрат этиб кетмоқдадур. Парахўдга бизни(нг) Туркистон аёлларини(нг) аҳволи ниҳоят қаттиқ ва асафлик-

дур*. Бу ҳанжор* ила аёлларни судрамоқ ва аларни аёқлар остида ва парахўдни энг ямон жойларида сахламоқ, «дум»лариға ўралтуруб, парахўд нардбонидан йиқитмоқ... гуноҳдур. Ҳамда аларни боиси кулфат ва азийят ва касалликлари бўлур. Бу бечора аноларимизни бу ҳолат ила келтурулмаса, яхшидур. Фаранжи-чоршофлари бўлсун, бу «дум» — «қуйруқ»лар нимаға керак? Қирқилсун бу думлар, токи азийят ва меҳнатлари озайсун.

Баъзи ҳожиларимизни киссалариға оқчалари бўлуб, сарф этмасликлари ва ялғондан, биз мискин, деб ҳаммол ила ва бир-икки ғуруш расм олатургон, карантин ва бандар* маъмурлари ила урушуб юргонлари боиси таъсифдур*. Баъзилари бир ой муқаддам Туркистонға пишурилгон сассиғ гўштлар еб, касал бўлурлар. Ҳаво иссиғ, маа фиҳи* қази ва от гўшти еярлар. Бир қисми нонни қаланфурға ботуруб устидан чой ичиб, охири қабзият ва касал бўлур. Кошғарий ҳожи афанди қариндошларимизни касал ва ифлослиги кўб кўрунур. Бу сўзларни айтиб, ислоҳ этмак керакдур.

Кун чиқар. Чаноққалъа бўғозидан чиқармиз. Парахўд турди. Турк маъмурлари муойяна* ва таҳқиқ* этиб, жавоб бердилар. Тўпларни оғзи бизға мутаважжиҳдур. Бир неча ҳарбий парахўд ҳам бор. Тўпларнинг оғзи аждардек очуқ ва устинда тўпчилари-да бордур. Денгиз остинда мино, яъни жаҳаннам мошиналари-да бордур. Парахўдимиз бандардан ўтуб, ҳанграб-ҳанграб йўлиға давом этди. Энди Оқ денгиз, яъни Баҳри абязи мутавасситдамиз*.

Чошт* бўлди, Ядалла жазирасиға* етдук. Бу жазира Юнон ила Турк аросинда мутанозеъ фий-йадур*. Осиё-йи Усмонидан бу жазира тор бўғоз ила ажралгандур.

22 июн, соат 6. Измир кўрунди. Кўрфази узундур. Измирдан бир қайиқ келиб, минасиз жойлардан парахўдни Измирға яқин олиб борди. Бир неча ҳарбий парахўдлар-да бордур. Шаҳарда эликтрикли трамвай ва шаҳарни юқори тарафиға чиқилатургон осонсур—элеватўр¹ йўли бордур. Атрофи боғчалик ва обод бир шаҳардурки, Истанбулни Ускудор қисмиға темур йўл ила марбутдур. Бу замон устимизда бир турк тайёраси учуб, муаллақ урмоқда ва ердагилар «Яшасун...» садосила гурламоқдадур.

Парахўдимиз ишини тамом қилса ҳам турпил-мина-

¹ Эскалатор демоқчи.

лардан қўрқуб, оқшом юролмаи қолди. Измирға етмасдан денгиз каноринда мустаҳкам ҳарбий қалъа-да бордур. Измирға 500 минг қадар халқ бордур атрофи илан.

Эртаси кун чиқгон сўнгра парахўдимиз юрди. Бир оздан сўнгра Сақич жазирасиға етдук. Бу-да Осийи Усмониға ниҳоят яқин ва баъзан ораси икки минг қадам қадар бўлиб, Туркия ила Юнон орасинда мутанозеъ-ан фий-йадур.

Туркиянинг катта парахўдлари келгандан сўнгра бу жазиралар устинда уруш бўлуши муқаррардур.

Попурда бир неча Мадинаи мунавваралик арабларда бордур. Бириси ҳарами шарифни (нг) муаззини эмиш. Сурушдум, ул деди: «Ҳарами шарифи набавийда 150 мударрис, 200 дан фазла* имом ва хатиб бўлуб, аксарини ойиға 216 гурушдан, сўфийлардан қирқини 120 гурушдан ва қолмаларини озроқ вазифалари бор экан. Ал-он ҳарами шарифи набавий эликтрик ила танвир* топилиб, боблар, миноралар ва дару деворни оқшомлари минглар ила чироғлар ва ҳам ҳадис ва калимоти шарифани чироғ нурлари ила ёзиб, танвир қилдураб эмишлар, яъни ҳарами шариф бир жаннатдурки, инсонни чиқони ва кўз айирғони келмайдур.

Е хайра ман дуфинта фит-туроби аъзам,

Фатоби мин тайбахунно алқоъ ва-л-окам,

Нафси фидоъи лиқабрин анта сокинҳи,

Фиҳи-л-фаофу ва фиҳ-л жду ва-л-карам¹.

Бадавийлар ал-он темур йўл нафъини билиб, хурсанд эмишлар. Ҳатто, Макка йўлиндаги бадавийлар аросинда темур йўл устинда талош бор эмиш. Яъни ҳар бири бизни тарафдан ўтсун дер эмиш. Мадинаи мунавварада араб шиъалари бўлуб, аксари қассоблик ва деҳқонлик ила машғул ва масжидлари йўқ эмиш. Мадинаи мунаввара шаҳри темур йўлдан сўнгра обод бўлуб, катта бўлмақда ва муҳожирлар ҳар тарафдан кўпаймоқда эмишлар. Мадинаи мунавварада бино қилинатургон до-рулфунунга араблар яхши кўз ила қарар эмишлар. Ва Туркия ҳукуматиға муҳаббатлари яна зиёда бўлган эмиш. «Ан-назофату мин ал-иймон»² эди. Аммо бизлар-

¹ Маъноси: ушбу туфроқда дафн этилган, эй Сиз табаррук, фазилатли, улуг писон. Бу жой (Сиз туфайли) хушбўй (бинобарин), файзлидир. Сиз ётган қабрга жонин фидо этмоқ (ҳар нарсадан) афзалдир. (Чунки) бунда поклик, улуглик, шараф бордир.

² Тозалик йимовдандир.

да эмдилик ҳолда, назофат юзда бир кишигадур. Парохӯддагиларни аксарин, балки ҳаммаси нос, попирус, чилим чекар. Ҳар тараф дуд, бадбӯй ва ифлослик. Темури йўлда бу бадбӯйлик яна зиёда бўлар. Денгиз иккигина қадам экан.

Яна пўстхўрда*, пиёз ва узум пўчоги ва бошқа нимарсалар ила биз ҳожиларни атрофимиз тўладур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
43-сон, 1030—1034-бетлар.

43-рақамдан мобаъд

23 саратон эртадан оқшома қадар Оснейи усмоний ерларини чап тарафимизга олиб, бинафшаранг сув саҳросини поёнсиз мавжлари орасидан сузулармиз. Ҳар замон бир жазира ва баъзан балиқчи қайиқларига учрармиз. Эрта бирлан тулуъ ила баробар икки қулочғача балиқларни бир-бири ила ўйнашгани ва бу ҳур ҳайвонларни ҳаракати шоён тамошадур.

Парахӯдимиз 24 июн Рӯдус жазирасига турди. Бир италён дўхтури одамларни муайяна учун суруклаб*, бирин-бирин олдидан ўткарди. Италён пулиси нардбонға* турар ва ондан рухсатисиз бир киши жазираға оёқ босмас. Тураблис маҳорабаси вақтинда 12 жазирани Усмонлидан забт этиб эди, буларнинг биридур.

Италённинг икки ҳарбий фўлодлик парахӯди жазирани қўруқлаб турубдур. Парахӯдға бир неча қафказлик черкас мусулмонлар ҳажи шарифға кетарлар. Русча ва черкасчадан бошқа тил билмайдурлар.

Русча: «Сан насоромисан?»—деб сўрадим. У қадар оташин бўлдики, кўзлари ила мани ерди. Жавобиға: «Чаркас ҳамаси мусулмон, христони йўқ, билмаюрмисан?»—деди. Сўнгра ман уэр истадим.

25-саратон Қибрис жазирасини ўтдук. Бу туркларники эди. Энди инглиз тасарруфиндадур. Икки кундур ҳам иссиғ, ҳамда туш вақти бир оз фўртана ўлур.

Икки қариш узунликда пишакдек катта бир каламушни попури хизматчилари қувадурлар. Каламуш одамлар ва юклар устидан қочар, тутуб бўлмайдур. Қува тургон хизматчиларни адади кўпайди. Ани ҳар тарафдан иҳота этдилар. Қаҳрамон каламуш охири йўл топиб, ип нардбондан юқори чиқди. Хизматчиларда орқасидан чиқди. Каламуш бошқа тарафдаги 20 газлик ни

нардбондан тушуб, парахўд ичига қочиб қутулди. Матрослар-да лабини ялаб қолди.

Бу кун 5-кундур, парахўдғамиз. Ҳар ким зериккан. Оқшом соат 11, Байрут соҳилига етдук.

Байрутни ҳар тарафи чароғон, эликтрик нурлари назар жазб этар.

Парахўдға ётдук. 26-июн эрта бирлан қайиқ ила чиқдук. Траблис муҳорабаси вақтида италёнлар ботургон бир турк парахўди шаҳардан юз қадам денгиз ичинда ҳануз ётар.

Бир соат тавқиф этдук. Оташ ароба ҳозирланди. Ул-туруб Шоми шарифға жўнадук. Бир-икки кичик тунел ва тош кўфруклар остидан ўтуб, икки тарафи боғчалик ерлардан кечармиз. Ҳама ток, зайтун, анор, хурмо, анжир, патак анжир боғчаларидур.

Экинжойларға ҳар уч газға бир тут ниҳоли ўтқурулбдур. Ҳар йил бир-икки дафъа тутларни шохи ўрулуб, ипак қурти ва ё ҳайвонотға берилур экан. Барги аларға туъма* ва чўби ўтун бўлур. Тутни фақат танаси қолиб, экинға соя солмас. Мундай тут ва ости экин майдонлари ниҳоятда кўпдур, бўш ер йўқ. Боғлар темур йўлга у қадар яқинки, меваларни оташ ароба устида узмоқ мумкиндур.

Иккинчи мухаттадан Жабали Лубнон айалат* мумтозасиға кирармизки, бу ер насоро араб бир бек тасарруфиға бўлуб, Туркия ҳукуматиға тобеъдур. Халқи араб насородур. Бир оз мусулмон-да бор. Ҳамаси араб либосиндадур. Оташ ароба доимо баланд тоғларға эгрибугри йўллардан чиқар. Темур йўлни ўртасинда яна соат чархидек дандоналик бир темур хати борки, вагонларни сахлайдур. Бутун Жабали Лубнон қишлоқ ва қасабалари хуш ҳаводур. Тоғларни тепа ва ямоч ва сойларинда ёйилган ва яхши ерларинда аъло сайфия* боғ ва уч-тўрт табақалик тош оврупойи иморатлар бино қилингандурки, Миср тарафиндан бойлар келиб, ёзни мунда ўтқарарлар. Мева-да кўп.

3 соат юруб, тоғ туннелларидаи ўтуб. Жабали Лубнон ҳудудидан чиқдук. Эмди Шом ерларигамиз. Очиқ бир водий. Ҳар тарафи боғча ва экин ер, ҳар навъ мева ва чашма сувлари ниҳоятда кўп. Араб болалари мева сотарлар ва бизни Туркистондек меваси арзон, ери қизил кесакдек қизилдур. Салқин ва соф бир ҳаво ютармиз. Токларни аксари, балки ҳамаси лалми ва тоқларни бир-икки қулоч тана-зирнаги бўлуб, учидан шоха қўюлган, яъни тоқлар ерға ётган дарахтдекдур.

Бир-икки мухатта бу кенг водийдан ўтуб, яна оқ ва қизил ранг тоғлар орасига кирдук. Тарафайн* баланд тоғлар, ўртасидан бир наҳр* оқар. Наҳрни икки тарафи муттасилан боғчалар, қўй ва қишлоқлар, беш-ўн мухатта бу латиф манзаралардан ўтармиз. Музлик сув чашмалари. Араб болалари чашмалардан тўғри сув олиб мусофирларга сунар. Биз-да бахшиш берармиз.

Шомга икки мухатта қолди. Шом сайфиялари ва кибор халқи учун қилинган жавлонгоҳ ва қаҳвахоналар умумий ва табиий боғчалар орасидан кетармиз.

Хулоса: баланд тоғларни ямочиндаги боғча ва ўртасиндаги шаффоф наҳрлар орасидан ўтуб, Шомни шариф шахрининг мухаттасига етдук.

*«Ойна» ж., 1914 йил,
44-сон, 1045—1048-бетлар.*

44-рақамдан мобаъд

Шомни шариф мухаттасига индим. Бир неча туркистоний, бухорий, эроний ва араб даллол ва нўмирўтел хизматчилари атрофимни олдилар. Ҳар бири юкларимга қўл узатмоқда ва юкларни олмоқ учун бир-бири ила сўкушмоқда ва ҳар бири тумшуқунгни остига суқулуб, ўз манзилига сени таклиф этиб, бошқасининг манзилини ёмонламоқдадур. Чарчаган кишини яна кулфат бериб, номулойим ҳаракатлари нерв-асабингга тўқинадур. Ўн қадар бу мусофирлар сайёдини ҳар бири ила говга этиб, қўлларидан нимарсаларни тортиб олиб, ҳам-молга кўтартуруб, аробага қўюлди.

Яна орқангдан қолмайдурлар. Бириси дер: «Ман эроний ва санга ҳамшаҳардурман, сени ўз манзилимга олиб бормоқга ҳаққим бор».

Ман дедим: «Фақат кулоҳим эронийдур». Маа фиҳи атрофингдан кетмайдурлар.

Дедим: «Сизлар бу мамлакатга келиб шу қадарми одамгарликдан чиқдингиз?..»

Сўз таъсир этмас. Бири ароба ичига, дигари ароба-чи ёнига минди.

Ман дедим: «Ҳеч бирингни ўтелингга бормайман, модомики сизлар бу қадар адабсизлик қиларсиз». Қулоғинга олмас.

Ароба жўнади. Аммо аробада икки нафар ҳожи сайёди. Аробачига дедим: Бу иккисининг ўтелига кетма. Балки шаҳарнинг ўртасинда ва энг аъло бир ўтелга ҳай-

да. Аробачи арабча: «Бол-раис-ва ал-а айн»,— жавобини берар. Бир хейли ҳайдади. Бирисининг ўтели олдидан ўтдук. Аробани сахлаттурди*. Нимарсаларни ўз ихтиёри ила тушурмоқчи. Лоилож қўлум ила, шамсия ила ўтелчининг туркистоний хизматкорини урдум, азбаски ҳайвонча этиб сўқмоқ ҳам кор этмайдур. Бошимға салла, эйнимда жома йўқлиги анинг шарридан* қутултирди. Агарда ҳожи либоси ила бўлсанг, бу нобакор даллолларни бандаси бўлдунг-кетдинг.

Бироз нари кетиб арабачи ёнига ўлтурган арабнинг ўтелига индим.

Дорус-сурур ўтели 3 табақалик, боғча ва фаввора ва ҳар нав гулистонлик таомхона ва чойхоналик, усти шиша ва ости мрамар фаршлик аъло бир ўтел. Чиқиб кўрдум. Мани хоҳлайдургон ҳужра йўқ. Ўтелдан чиқиб қарасам, арабадаги юк устинда ушбу ўтел хизматчиси ила бошқа бириси урушубдур. Пўлис ҳозир бўлуб, мудохала қилмоқда.

Пўлидан сўрадим, мусулмон мулки ва мусулмон ижорасиндаги 3 табақалик ости мрамар, усти шиша аъло бир ўтел кўрсатди. Ангилтара ўтели мусаффо, карават ва асбобликдур.

2-табақадан бир ҳужрани етти ғуруш, яъни 6 тийинга олиб кирдим. Ўтел ходимлари ва ҳамшаҳар даллолларни мухаттада ҳожиларга бературғон азийятлари таҳаммулдан зиёдадур.

Шоми шариф ўтеллари аъло ва арзондур. Таом ва мева-да арзон. Ўтелларга фаввора ва деворлар орасиндан ҳожатхона ва ошхоналарда мил ила келтурулган жорий сувлар доимо бордур. Ҳар ўтелда мажоний совуқ ҳаммомлар ва аъло таомлик ошхоналар ва ҳар ҳужрага сув ва мажоний собун ва сутдек ётоқ пардалар ва дастмоллар ва карават устинда оқ турун (пашшахона), электрик чироғлар, хулоса, асбоби истироҳат мукамалдур. Миср, Истанбул, Шом ва Байрут нумералари арзон ва энг аъло ва мукамал ва ялғуз кишига бир ўйи бир ярим сўмдан 50 тийингачадур. Баъзи уйга 3—4 карават борки, 20 тийиндан 50 тийингача ҳар каравати ижарага берилур.

Ҳожилар учун дуруст манзилга кирмоқ муҳим масаладур. Даллоллар сўзига кириб, кир ва тахтаканалик жойларга бормоқ дуруст йўқ. Аммо бу қадари борки бизни баъзи ҳожилар давлатлик бўлсалар ҳам таблик, ифлос, мажоний така ва ёинки ниҳоят арзон, мурдор ерларни таржиҳ* этарлар. Бизни ҳожилар йўлда ақсария-

тан у қадар кир бўладурларки, дуруст ўтелларга борганда ҳам қўймайдурлар.

Шоми шарифда мажоний така ҳам бордур. Одам бошига 15 тийин оладургон жойлар-да бор. Даллоллари ҳожи овламоғи бутун аскала* ҳам вағзолларда жорийдурки, бу овчиларни (нг) аксари, балки ҳаммаси ўзимизни бухорий, туркистоний сарсари ҳамшаҳарларимиздур. Табний, ичларинда тўгриси-да бор, аммо аксари каззоб ва алдовчидур. Ҳожиларни шайтанат этиб*, баъзан Истанбул ва ё Шомдан Макка ва ё Миср учун тижорат моли олиб берарлар. Ватанга савго олиб борарсиз, деб ҳожиларни оғур қилиб мол олиб берарлар. Ҳожиларга лозимки, қайтишга кераклик нимарсаларини олсалар ва ҳожиларни доимо қушдек енгил бўлушлари лозим. Ҳар ердан нон ва таом топилур. Тўрбаларга қоқ нон ва талқон кўтармоқ кулфатдур.

Бир-да пул масаласи бор. Ҳар бир ҳожига лозимки, мамлакатидан ёнига юз сўм сақлаб, бошқасини бонкага бериб, Одис, Севастопўл, Ботум; Истанбул, Байрут, Шом (Дамашқ), Қуддус (Иерусалим), Қоҳира, Искандария, Пўрт Санд, Жидда шаҳрларидан истаганимча оларман, деб бонкадан аккердитив исминдаги ҳаволаномга қоғаз олсун, бу тақдирга бонка ҳар бир минг сўмга 3 сўм қадар масриф* олур. Ва ҳам берилгон пулга бонка фойда берар. Олган кунигача пулни бонкага беришга паспуртдаги исмини айнан бехато ёздурмоқ керак. Қўли бор одамни қўлнинг намунасини тейишли бонкларга аввалан юборилур. Пул эгаси, масалан, Истанбулдан бориб олмоқчи бўлса, яна қўл қўйдуруб, аввалги қўл ила солиштириб кўрадурлар. Агарда қўли бошқа чиқса, пул берилмайдур, балки тафтишга берилур. Ва ҳамда пул эгасининг қўлига бир дафтар ва бир тахта бланка қоғаз берилур. Бу қоғазлар ила бошқа одам борса, оқча ололмайдур. Агарда пул эгаси ўлса, оқча ҳамроҳларга ва ё даллол ва байтул мол*га қолмасдан варасага* тегадур. Ва ҳам ўғридан хотиржам бўлуб, ҳожи тинч бўладур. Аммо зинҳор бировни қоғаз ила бошқа киши бонкадан пул олмоқчи бўлмасунки, тергов ва ҳибсга тушуб, ҳаждан ва йўлдан қолиб жазо чекар. Туркия ва ёнки хорижия бонкалари ё қоғаз оқча ва ёнки оқча бозорининг нархи юзасидан ҳожи талаби бўюнча Туркия олтуни ва ёнки франсуз, англис ва ёнки Миср олтун ва ё қоғаз оқчасини берарларки, ҳар ерда ўтар. Аларни синдургонда бонкаларга синдурмоқ керак. Чунки саррофлар* саррофини кўб олур. Ва ҳам

тезобга* солинган ноқис* олтуларни берарки, кам юар.

Шоми шарифда келган ҳожи афандилар «Қуддус» ўтелига тушсалар, мамнун бўлурлар. Мухаттага ва шаҳарга яқин, пиёда бормоқ-да мумкиндур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
45-сон, 1077—1081-бетлар.

45-рақамдан мобаъд

Шом шаҳрининг асл оти Дамашқдур. Шом исмининг асли «Шоъмун» бўлиб, арабий сўл, яъни чап маъносини ифода этгувчи ва Яман қитъаси муқобилинда, яъни Ҳижози мағфират тарозга* нисбатан чап тарафда воқеъ бўлган мамлакатга араблар тарафидан берилган бир исмдур. Бутун мамлакатни «Барои Шом—Сурия» ҳам аталиб, Нафс шаҳрини ўзини «Дамашқи Шом» аталадур. Ушбу шаҳр Қосюн ва Жабалушшайх тоғларининг этагидаги ҳаводор бир водий—сойга ва яшил боғчалар аросинда воқеъдур. Қосюндан инатургон Барди наҳрининг барроқ ва латиф-ул-ҳамимлик* муз суғи бир неча ариғлар ила шаҳар ва атрофини сувлайдур. Ушбу сувдан Шомни аксар ҳавли ва уйларига фаввора ва таҳвили маъ* ила ҳатто, ошхоналаргача жорий сув келтургондур. Шаҳарнинг бир қисми Имора ва бир қисми Салоҳия аталур. Шаҳарда уч-тўрт табақагача-иморатлар бўлуб, ахийран йўл ва ободликига ҳукумат ҳаракат этибдур. Шаҳар Сурия вилоятининг марказ ҳукумати бўлуб, Туркиянинг Осиёи Усмонияга биринчи шаҳридур. 200 минг қадар халқи бўлуб, 170 минг муслим ва бақияси рум, катўлик, прутнстанг, сурёний ва олти минг қадар яҳудий бўлуб, бу халқнинг барчаси хоҳ мусулмон ва ғайри мусулмони арабий сўйлайдурлар. Шаҳарга 300 қадар жомеъ ва кўб эски мактаб ва бир неча эски мадрасалар бордур. Янги мактаблар бўлса, шундан иборатдур: ҳукуматнинг Мулки эъдодий*, Мулки аскарый*, Мулкияъи рушдийя*, Аскарияи рушдийя, Султони туркий, Султони арабий ва яна бир неча ибтидоия мактаблари бордур. Ҳукуматнинг яна бир «Мактаби санойеъ»*и ва икки кафта кутубхонаси бордур. Нафс шаҳрида бир неча матбаа ва 2—3 жарида чиқар. Халқ ва жамият тарафидан идора қилинатургон арабий ва Ислом низоми мактаблари ушбудур: Ватан эъдодийя-

си, Мадраса ут-тараққии рушдийя, Йттиҳоди* рушдийя, Савқ ут-Тийн рушдийя, Мадраса уш-шарқия рушдийя, Таълим ул-ватания рушдийя ва яна булар учун бир неча ибтидоия мактаблар, шаҳарда мусулмон араблардин ажзаъхона—аптик бор. Ва ҳар ерда мусулмон дўқтурларнинг лавҳалари кўрунур. Мусулмонлар қўлинда муз фабрикаси, тамбоку* ва попирус, нажжори ва садаф-кори йиғоч ишлари фабрикаси, ипак фабрикаси, ҳарир боқи фабрикаси ҳамда шиша фабрикаси бордур. Жомеъларининг биринчиси ва балки Макка, Мадина ва Қуддус ҳарамларидан сўнг шарафлик ва музайян жомеъи —«Уммавийя жомеъи шарифи»дур.

Шаҳарға кирган кунни(нг) эртаси зиёратига мушарраф бўлдум. Бу жомеънинг асл еринда эски бир маъбад ёинки бутхона бор эканки, сўнгралари калисоға табдил ва хароб бўлуб экан.

Хулафои Уммавийядан Валид бин Абдумалик бин Марвон тарафидан санаи ҳижриянинг авваланчи юзинда ушбу назирсиз жомеъи шариф бино қилинган ва дунёнинг биринчи музайян ва санъатлик жомеъидурки, мухтасар ва сатҳий суратда муҳтарам хонандалар учун кайфиятидан ёзармиз.

Аввалан ҳар тўрт тарафи баланд тоқу равоқлар айлантургон ва мармар сайқал берилган тошлардан бино қилинган катта бир мураббаъ ва мустатил* ҳарамға кирилур. Ҳарамни(нг) ичи тамоман сайқал берилган мармарлар ила фарш бўлуб, сафоси ва тозалиги муболағасиз, сут тўкулса, яламоғи мумкин даражададур.

Ҳарамни(нг) барча тарафи бозор ва раста бўлуб, ҳар тарафидан бир неча дарвозалари борки, ҳарамға киратургон хоҳ аёл ва эр бўлсун кафш ва этикларини суғуруб кирарлар. Ва ҳар тарафинда донмо баввоб* ва хаддомлари* бордур.

Ман калушни чиқориб этик ила ҳарамға кирдимки, орқамдан ўн қадар араб болалари эргашиб, «Ахлаъ, ё ҳожи, ҳарам», деб безор этдилар. Охири, чиқармоқға мажбур бўлдум. Уч тарафи равоқ ва бир тарафи масжиди муштамил*. Ҳарамни узунлиги 240 газ, эни юз газ бўлуб, ўртаси мармар саҳндур. Ва саҳн ўртасинда ҳаштсу бир мармар-фаввора шодурвонлик жорий ҳавз бор. Ва ҳарамни ҳар тарафинда бир неча фавворалик, вузуъ* маҳаллари бордур. Асл жомеъи шариф ушбу ҳарамни қибла ва тўлоний тарафинда бўлуб, нафси жомеъ* ичининг тули 210 газ, арзи* 58 газ бўлуб, масжидни ичинда якпора қирқ дона мармар стун бордур. Ҳар

бир мармар стунлар яна мармар равоқлар ила бир-бирига марбут бўлуб, яна бу равоқларни ҳар бири устида ажойиб суратда икки донадан равоқлар ясалиб, онинг устинда масжидни саҳфи бино қилингандур. Масжидни тўрт тарафи ердан 8 газ юқоригача деворлар мусайқал, гулдор ва жавҳардор оқ ва кўк ва қора аъло жинс катта ойинадек жилолик самоқ*, ва мармарлар ила бино қилиниб, бу мармарлар ундай устолик ила бир-бирига васл қилинибдурки, дарзини топмоқ мушкулдур.

Узунлиги 4—5 газ, энн 2—3 газ мармарларни устига қозма ва қабартма мунаббат*, исломий гиреҳ ва нақшлар қозилиб, бизни мамлакатда ганч устинда деворларга намоя, меҳроб, ироқи, муқарнас, мунаббат, морпеч...* қилганларидек, рахом* устига ажойиб нақшлар, ўткаривдурларки, инсонни ҳар бир тош ўзига парастинш* этар даражасигача тасхир этар. Ҳар на қадар диққат этсанг, ул тошлардаги мусулмон санъати ул қадар ортиқча жилва этар, гўёки ҳар бир тош бир санамдур. Стун бошлиқлари у қадар санъатликдурки, кўрмагунча инонилмайду. Масжиди шариф деворининг қалинлиги 4 газ бўлуб, қибла тарафидан бозорга қараган музайян бир эшиги бордур. Масжидга 2 меҳроб бўлуб, ҳар бирининг баландлиги 8 газча бўлуб, меҳробларни икки тарафинда ва ичинда ҳамда устинда мармар ва жавоҳирлик мусайқал тошлар устиндаги қозма ва қабартма нақшлар инсонни дучори ҳайрат этар. Бутун меҳроб ва атрофидаги тошларга холис олтун қабартмалар ила оят ва ҳадислар ёзилган садаф, ақиқ, зумуррад ва зарбаржад тошларидан чархи ишлаб, мармарлар устинда мош ва нахуддан бошлаб данак катталиғигача майда, шундай музойиқ ва кошнкорилар этганки, ўзбекча сўйлайин, бир табоқдай жойига бир соат қараган ила кўруб тамом қилолмайсан. Инсон ўзини бир олам ҳунар, бир дунё санъат ичинда кўруб, аввалги мусулмонларнинг дин йўлинда этгон сайъи ва қилгон ихлосларининг ҳамда ҳунар ва нафис санъатда этган тараққийларининг ва сарф этган пул ва ғайратларини ўйловиға гарқ бўлуб, кўзи тинар ва ҳеч нимани кўрмас даражасига келур.

Ё раббий! Мусулмонлар ва у бадавий араблар бу қадарми аҳли санъат бўлдилар? Илоҳо, бу на хориқадур*. Бир сўз ила тамом этайин. Роқими ҳуруф ҳинд, эрон ва испаннэ жомеъларидан бошқа ислом оламининг барча жомеълари зиёратига мушарраф бўлдум ва аммо жомеъ Уммавийадек зийнатлик ва осори нафислик бир жомеъ кўрмадим. Ёнимда амиркойи насоро бир сайеҳ

бўлуб, турк бир таржумонни-да бордурки, соатлар ила ушбу меҳроб ҳузуринда эди. Бироз сўйлашдук. Ул деди: «Ҳинд, Испаниё, Эрон, ва Туркияни, хулоса, Ҳижоз ва Хитойдан бошқа бутун Шарқ оламининг жомеъларини ва осори нафисасини кўрдум. Аммо бу жомеъдаги араб санъатининг бошқача мазийяти* бордур. Италиё ҳайкалгарошликда дунёда биринчидир. Аммо арабларнинг маъноий саҳиҳи* ила бу диний «ҳайкал»лари—меҳроб ва минбарни кўрсатиб дер: «Ҳар бир санъатни мувофиқидур. Санъати нафиса ила жазбийяти руҳония қувватлари бир бўлуб, инсонға турфа ва ажойиб таъсир этар. Ва бир ҳафтадан бери ҳар кун келиб қарайман, яна аввалгидан зиёда нафис ва яхши кўрунур...»

Ана, бир амрикойининг сўзи.

Уммавийёа жомеъинда икки меҳроб бўлуб, бириси нисфи шимолининг нисфинда, дигари масжидни том ярминда воқеъ бўлуб, бу меҳробни 6 газ фосиласида* йигирма қадар зиналик ва эшик ила чиқилатургон, ҳар тарафи музайян, муттало, мунаққаш ва ўймакори забаржад рангидаги раҳомлар ила шабакаланган* ажойиб дилфиреб ва сеҳромиз рангоранг самоқлардан бино қилинган бир минбари шариф бўлуб, устинда чаҳортарк* мунаққаш бир қубба ва анинг устинда муттало бир қубба ва онинг устинда «олтун ҳилол» қўюлгандур.

Ўртадаги меҳробни сўл тарафинда масжид ичинда музайян самоқ ва мармарлардан бино қилинган ширин ва латиф, ниҳоятда санъатлик бир қубба бўлуб, ичи ҳазрат Яҳё алайҳиссаломнинг марқади шарифларидур. Яна меҳробни сўл тарафиндаги деворинда Ҳуд¹ ва Ҳизр алайҳиссаломнинг мақоми муборақлари бордур. Масжиднинг қиблага муқобил тарафи, яъни намоз ўқуганда орқа тараф, асл бинода фақат очиқ равоқлардан иборат экан. Аммо ал-он равоқларни аксари беркилиб, 4—5 равоқға асл вусъатиға мувофиқ катта эшиклар ўтқурулубдур.

Масжидни ери аъло ва мусайқал мармарлар ила мафруш* экан. Ал-он қимматлик ҳасирлар* ила ўртулуб, устинда Истанбулдан юборилган энг катта ва рангоранг 130 дона пат, асл қолин солингандур. Масжидни ҳар биринда садафкори санъатлик ажойиб кўп адад лавҳлар ва устинда Қуръони карим ва Ҳадиси шариф китоблари қўюлган, ҳар ким ўқумоқдадур.

¹ Ҳуд — Яҳуд.

Масжиди шарифнинг қандил ва шамдон тоқимлари кўп ва хеле зариф бўлуб, эликтрик ила танвир қилиниб, оқшоми чироғ нурлари у мусайқал мрамрлардан акс этиб, яна ажойиб ҳусн пайдо этиб, ғариб кайфиятда жисму жонга таъсир этар.

15 сана муқаддам шаҳарга воқеъ бўлгон бир ёнғин масжидга сироят* қилиб, сақфига зарар келтуруб эканки, ҳозирги уст пўшиши ажойиб суратда санъатлик йиғочлардан бўлуб, ҳар навъ ранглар ила ниҳоят зебо ва деворига ёқишиқ кайфиятда нақшлангандур. Таъмири халойиқ ва ҳукумат тарафидан бўлубдур.

Ҳарам атрофинда уч катта минора бўлуб, бири минораи байзо* ва ҳазрати Исо алайҳиссаломни нузулларига мансубдур. Ҳарам саҳнида уч ерда қори ва муаззинлар учун бино қилинган мақсуралар бордур. Масжид ичига кирсанг, ҳар нимарсадан сиво* бўлуб, руҳоният ва олий ҳисларга ва равшан бир мозийнинг саҳор* таъсири ила маҳвият даражасига келиб, мажбурона убудият саждасига кетарсан. Ва Оллоҳи зулжалол даргоҳига ўзунгни кўруб, лоҳутий* бир ҳолат рўй бериб, дунёни унутарсан, қалбинг, жисминг ёлғиз Оллоҳ дер.

(Субҳони зи-л-мулк вал-малакут)

(Бақияси бор)

*«Ойна» ж., 1914 йил,
46-сон, 1095—1101-бетлар.*

46-рақамдан мобаъд

Уммавиййа жомеъи ҳарамнинг бир тарафинда машҳур Султон Салоҳиддин Айюбийнинг қабри бордур. Бу жомедан бошқа 999 санаи ҳижрияда Синон пошо тарафидан бино этилган жомеъ Синония ва яна Дарвешия жомеъи, Жомут-тўбо ва бошқа жомеълар ниҳоятда зийнатлик ва ери аъло гиламлар ила тўшалган, ажойиб қандиллар осилган ва ҳар бири бир подшонинг катта боргоҳидек дабдабалик жомеълардур.

Дамашқ аш-Шомнинг Солиҳия қисми асл Шомга эликтрикли қўша трамвай ила рабт берилган ва Шом марказига 30 дақиқалик йўлдур.

Шайхул акбар Муҳийиддин Арабий ҳазратлари ва яна кўб салоҳанинг* марқади шарифлари шундадур.

Солиҳия — Салоҳиянинг устиндаги Қосюн тоғинда

баъзи пайғамбарларнинг зиёратгоҳлари бордур. Салоҳиянинг ўн минг қадар халқи ва аъло бир неча жомеъ ва бозорлари бўлуб, атрофи бутун боғистон ва жорий сувлардур.

Муҳйиддин Арабий зиёратгоҳининг устинда олий бир иморат ва муҳмал* зардўзи пўшишлар бордур. Мадхалинда* ушбу байт ёзилгандур:

Қутб-ал-ақтоби¹ жаҳон ҳазрати Муҳйиддинким,
Рубъи маскунда* деюр ҳазратина: «Ҳазрат шайх!»
Хотами* аҳли вилоятдур у ғавс-ил аъзам
Шарқу ғарби, на ажаб, тутмиш эса шуҳрат шайх.
Бир замондан бери аркони тазалзул* ўларақ,
Манҳадам* ўлмаға майл этмиш эди турбат шайх.
Этдилар сарф нуқуд* ҳимам* аксар ашроф*,
Боис файз дукун ўлмоқ уза хидмат шайх.
Ўлди бу мазжан олийи муқаддас маъмур,
Этди таъмир ҳақиқатда ани қудрат шайх.
Бандаи хос, зиёли бу иша қилди қабул,
Айлаюб волийи Суряни ҳиммат шайх.
Хоки иксир эдар, албатта, нигоҳи караминг,
Мазҳари файз назар қил мани, ё ҳазрат шайх².

(1294)

Шайхул акбар даҳмасинда доимо зиёратчи кўп ва даҳма атрофинда мармар ва аъло бир ҳавли ва бир тарафинда ниҳоятда зийнатлик мармар бир жомеъи шариф ва ҳавли ўртасинда мусайқал тошлар ила бино этилган катта бир фаввора бордур.

Даҳма хорижинда катта бир ғурабо ошхонаси мавжуд бўлуб, фуқароға доимо ҳукумат тарафидан мажоний таом (чулон) берилур. Биз бориб ушбу чулондан тановул этдук. Чулонхўрларни(нг) адади 200 қадар эди. Баъзилар табақ-табақ олиб кетмоқда эди. Зиёратдан чиқиб, ароба ила 6 чақирим боғчалар ичидан кетиб, Думор, Рабвоҳ сайронгоҳларини тамошо этдук. Шомнинг марказидан ҳар тарафиға 2 хат элиқтрик трамвай ила кетар ва ҳар ердагидек бу трамвай белжикларникидур*. Байрут ила Шом аросинда 12 соатлик темур йўли немис ширкатиға бўлуб, 2-даражаси 4 сўм 60 тийин, 3-си 3 сўм 20 тийиндур. Шомдан яна

¹ Қутб-ал-ақтоби — қутблар қутби.

² Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий (1165—1240) тасаввуф илмининг хусусан, «вахдати вужуд» таълимотининг асосчиларидан, асли андалузиялик (Испания).

бир темур йўл Ҳалаб тарафинда ишламоқда ва ушбу йўл Бағдодғача ишланмоқда ва немислар қўлиндадур. Шомдан яна бир темур йўли Ҳайфоғача узайиб, Ҳижозни мағфират Тароз темур йўлига қўшулуб, бу йўл туркларни ўз қўлигадур.

Шомда 5—6 катта қаҳвахона ва театрхоналар ва 3—4 синаматўграф хоналар бўлуб, яхшигина оқшом ҳаёти бордур. Марказда бир сайронгоҳ ва анча яқин музайян ва темур панжаралик «Уммат боғчаси» бордур.

Қаҳвахоналаринда маскарот қисмидан йўқ. Фақат чой, қаҳва, норгила, музлик ва ширин-шарбатлар ва таом ва эркак хонанда ва мусиқилар бўлуб, яна бир қисминда булар устинда мусиқий дасталар ила аёл раққоша ва хопандалар бордур.

Йўл ва бозорда озгина мастлик зоҳир бўлса ҳам ҳукумат ҳибс этар экан. Ҳатто, зоҳирий майхона йўқ дедилар. Шом, Миср ва бутун Туркия мамлакатига синаматўграф ва мусиқи ҳам рақслик қаҳвахоналар соат ўндан сўнгра очилур эканки, сабаби, оқшом намозининг риюси ва дигари кеч бўлуб, шоядки халқ оз бориб, беҳуда масориф озайсун. Оқшом намози ҳам бир оз тоъхир* ила ўқулуб, намоздан сўнгра ваъз ва саловатхонлик хейле чўзулур. Бизларникига ўхшаб фақат бир намоз эмасдур. Истанбул ва Миср масжидларидек Шом масжидинда ҳам аёллар намозга келар эканларки, Муҳйиддин Арабий ва Уммавиййа ҳам Синониййа жомеъларинда дасталар ила муслималар келиб, намоз ўқумоқда ва баъзиси 3—4 лаб саҳн ва ё масжид равоқларининг кунжида ўз уйидек тикиш тикиб ўлтургани кўруладур, аммо фаранжчи илан.

Шомга бадавий ва шаҳарий арабларнинг ҳар қисми мавжуддур. Масалан, шаҳар халқининг аксар ёшлари оврупойи либос ила фақат бошлариға турк «фас» идур. Оддий шаҳар халқи қадима узун ва тор араб жуббаси ва бошинда кичик салла бўлуб, устидан Оврупонинг палтусини кийибдурки, қисқа палтў остидан бир аршин қадима либос чиқиб турубдур. Уламо жубба ва аба* иладурлар.

Қишлоқ араблари бошиға ипаклик ва ё пахталик катта рўймоллар солиб, устидан қаро жундан ва ё устинда гулоба тўнлик чилтор боғлайдурлар.

Ушбу қарс ва чилтор бир сўмдан 50 сўмғача бор-

дур. Устидан княдургон жун або муслихлари-да 3 сўм-дан 100 сўмгача бордур.

Шомни ипаклик атлас ва олача ва ип матолари энг аъло бўлуб, бир либослиги 2 сўмдан 30 сўмгача бордур. Мунда қаттиғ йиғочларга садаф ва нажаф* тоши ва ақиқ ишламалик уй асбоблари, яъни мебел, курси, сандал, ойна, миз* — устул, дастчўп — полка, диван, лавҳ, ниҳоят санъатлик ромка — чорчўбалар ва сеполяр кўб ишланиб, Оврупо ва Амриқога кетар экан.

Миср чорсуси, Ҳамидия чорсуси ниҳоятда зийнатлик бўлуб, усти темур ва шиша ила ёпилган ва ичинда минглар ила дўкони бордур.

Сахро ва бодиядан келган қир ранглик иштонсиз аёл ва эркак арабларга ва ғазал ўқуб, доира чолиб оқча жамлайдургон қиз ва эр, бадавий болаларига учралур. Шаҳарий ва фақир араб хотунлари ҳам сатр* ила бўлуб, аммо масиҳи* ва жўробсиз* оёқ ила яғоч кафш кийиб тақирлаб кетарлар. Баъзи араб хотунларининг эшакга Оврупо хотунларидек яктарафа ўлтуруб, эшак чоптургонлари ажойибдур. Бизникилар бўлса, йиқилиб маъюба бўларди.

Қишлоқдан нимарса келтуруб сотадургон араб хотунларига ҳам кўб учралурки, ҳар ким иззат ва ҳурмат ила аларга муомала қилиб, «Е сати-ё саййадати, ё ҳарам»¹, деб нидо этарлар.

Шаҳардан хориж 3—4 эшакга мева ва ғалла -ортиб, ҳайдаб келиб тургон муслималар кўзга учралур. Ва ондан тарбуз сотиб олдук.

Шомни(нг) ёш эрлари тамоман сақолларини қириб, мўйлабини қўюбдурлар. Бошларини(нг) тепа сочини олиб, атрофини озгина қўюбдурлар. (Бизга атрофини олиб, тепасидан хитойча кокул қўюлгандек). Муллоларига бироз сақол бор. Яҳудийларнинг икки чеккасига ингичка ва бир қаришдан зиёда узун кокули бордур.

Тўй ва маъракага исрофлари оз бўлуб, иқтисодга риоят этгувчидурлар. Қаҳвахоналардаги сарфиётлари оз бўлуб, чилим чекатургонлари «аъло шоми тамоку» ларини ёнларига юргузуб, қаҳвачи норгиласига* солиб чекадурлар.

Кўчаларига ва ҳар ерға лимўнат ва ҳар навъ лазиз музлик шарбат ва дўндурмалар кўп бўлуб, катта бир қадаҳи 2 тийиндур.

¹ Е сати-ё саййадати, ё ҳарам — эй, муҳтарама аёл.

Шаҳар ичинда бир мураббаъ аршин ер 10 сўмдан 100 сўмгача ва яқин боғчаларининг 7 мураббаъ газини 10 тилло экан.

Шом ва Қуддусдаги қадима шаҳари араб насоро ва яҳудийларнинг хотунлари ҳам сатр ила юруб, аммо қишлоқларга хоҳ мусулмон ва ё бошқа бўлсун сатр йўқдур. Сурия ва Шомнинг мусулмон, насоро ва яҳуд халқи тамоман араби сўзлаб, хат ва ҳатто, ибодатию нижили ва исмлари ҳам арабийдур. Араб маданияти, араб салтанати мундаги ҳар навъ халқни ўзиға жазб этиб, аммо 1300 санадан берип асло буларни ақида ва виждони миллийлариға тасарруф этмайдулки, бул Қуръони каримни бошқаларнинг дину виждонининг озод қўйганидан ва умарон исломиянинг ғайридинларни ҳимоя этганларидандур. Ал-он Сурия арабларининг бир қисми туркларға яхши кўз ила қарамайдулки, бул оврупойиларни (нг) таъсиридан экан. Аксар халқи ва турклар тарбият этиб ўқутганлари туркларни яхши кўруб, турклар таназул этса, бизни (нг) ҳам заволимиз ва оврупойиларға маҳкумиятимиз бўлур, дер эмишлар...

Маркази Дамашқи аш-Шом бўлган Сурия вилоятининг ери 100 минг мураббаъ километру ва барча халқи 2 миллиўн 300 минг қадар бўлур, дин жиҳатинча тақсимоти ушбудур:

Аҳли ислом	140 000	Мутовала	70 000
Насоро	70 000	Исмоилий	165 000
Армани		Армани	
Ғриғўрий	100 000	протестани	22 000
Бобий ва			
Баҳоний	4 600	Язидий	160 000
Яъқубий	45 000	Даразий	200 000
Арғузак	30 000	Тобеини	
		калисо	16 000
		юнон	
Нимору	400 000	Малаки	150 000
Армани			
катўлик	40 000	Лотини	48 000
Сурёний			
ва		Яҳудий	140 000
калдоний	68 000		

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
47-сон, 1120—1125-бетлар.

Шоми Шарифдан 3-кунн. Яна темур йўли ила Жабали Лубнон аёлат мумтозаси воситаси ила Байрутга келдим. Оқшом Жабали Лубнон тоғларидан кечармиз. Оташ ароба гоҳ тоғ тепасида бўлуб, андан ҳар тарафдаги қасаба ва қишлоқларнинг чирогин ажойиб суратда кўрунур. Гўёки устимиздаги юлдузлик осмон акси ерга уруб, бошқа тил ила устимизга ва остимизга ҳам ададсиз юлдузлик осмонлар бўлуб ва оқшоми ниҳоятда латиф ва покиза, муаттар бир ҳаво ютармиз. Қаторимиз гоҳ тоғ тепасидан бош ошоғи сойлар қаърига инар, гоҳ тоғ ямочларинда илонворий юруб, баъзан тоғ тепаларига ўрлаб тирмашар. Баъзан тахтулжабал* туннеллардан ўтар. Бир замонлар бир тарафи жаҳаннамдек тубсиз тоғ каноридан қиялаб ўтарки, оқшом қоронғулиги ила инсон «лоҳавл»* ўқур. Кичкинагина мухатталар-да турар.

Араб хотунлари ҳар мухаттада мева, қатиғ, сут сотар. Бугдой унidan қилинган иссиқ тунук (юпқа) пишуруб чиқарубдурлар. Бир юпқа 5 тийин ва юпқа устига бир қошуқ қатиғ (лабан) суртарки, у ҳам беш тийин. Ичиға қатиғ ўралган юпқани еб, лабинг, бурутинг қатиғ ҳўплаган чўпондек оқарур. Оврупойи сайёҳ эру хотунлар, хулоса, ҳар кимни лаби бу юпқа ва бу қатиғ ила оқарур. Мунда арабдан бошқа тил йўқ.

Жабали Лубнон аёлат мумтозасининг масоҳати 6500 мураббаъ километр бўлуб, 400 минг қадар араби сўйлайдургон халқдан иборат бўлуб, ярмидан зиёда си моруний, яъни қадима сурёний ва финикияли авлодидан бўлуб, мазҳаблари насрониятни(нг) католиккига яқиндур. Бақия нисфининг аксари муслим ва дарзи қабиласидан бўлуб, бир ози Рум қатўлиги ва бошқалардур. Дарзи аталадургонлар мусулмон бўлсалар ҳам, баъзи жоҳилона одатлар аларға нисбат берилур. Чунончи, ўз яқинларини никоҳ қилмоқ ва бирдан зиёда хотун олмаслик ва бир дафъа талоқ қилган хотунларини қайтиб олмаслик ва ...дек мазҳабларининг баъзи ҳукмларини сир ва махфий тутуб, ҳар панжшанба оқшоми, жамъ бўлатургон одат ва ёинки ибодатлари бўлуб, у жамиятга ўзларидан ҳам баъзиларни қўймас эмишлар. Ўз ўрталаринда халқни уққол* ва жуҳҳол*га тақсим этиб, аҳкоми мазҳабия ва баъзи асрорларини фақат уққоллари билиб, жуҳҳолларига айтмас эканлар. Қуръони каримға иқрор бўлуб, саҳобан изомдан* Саимон

Форсий¹ разияллоҳу анҳуға эътиқодларни зиёдадур. Мазҳаб китоблари ҳам ёширни тутулуб, имо ва ишоратлар ила ёзилиб, ҳатто, ўз жуҳолларига билдурулмас экан.

Дарзилар катта қабила бўлуб. Шом ва Ҳалаб бодияларига ҳам соқиндурлар. Жабали Лубнон аёлати Туркия давлатига тобеъ бўлуб, аммо католик ерли араблариндан бири 5 саналик муддат ила Ҳазрат Султон тарафидан мутасриф — ҳоким тайинланур. Мусулмонларнинг қози ва ҳокимлари ўзидандур.

Қадима Канъон диёри Жабали Лубноннинг бир қитъаси бўлуб, Оқ денгизға соҳилдур. Оқшом соат 11, Байрут шаҳрига етиб, Ал-манзар-ал-жамил ўтеяга ишдим. Утел Оқ денгиз соҳилинда бўлуб, денгиз ҳавоси ила муаттар, ужраси* 5 ғуруш — 43 тийин эди.

Эртаси Байрут шаҳрини гашт ва гузор этдим. Мактаб ва дорулфунунлар таътил ва боғли эди. Ушбу шаҳар Туркиянинг Байрут вилоятини² маркази бўлуб, илм ва маориф жиҳатидан Мисрдан сўнг Шарқда биринчи шаҳар бўлуб, аммо маорифнинг бониси Оврупо ва Амрико мисйўнерларидурки, тарафона мактаб ва дорулфунунларини тараққийсиға саъй этарлар.

Байрут дорулфунунлари Оврупо ва амрикойнлар тарафидан идора қилинса ҳам, лисон, тадрис араби бўлуб, франсавий ва немис ёинки англис алоҳида бир фандек ўқулур. Байрут дорулфунунидек олами исломнинг Туркистон ва Бухоросидан бошқа ҳар тарафидан талаба бор экан. Ҳатто, Шарқнинг Епунидан талаба бор экан. Тотор биродарлардин ҳам дасталаб талабалар бордур.

Бухоро ва Туркистондан мунда одам бор, аммо ишлари ҳожиларни шикор этмоқдур.

Шаҳарда юз мингдан зиёда халқ бўлуб, учдан бири муслим ва бошқаси катўлик, ўртўғус, прўтистант мазҳаблик насоролар ва бирози яҳудий бўлуб, барчасининг тили, исм ва инжилиғача арабийдур.

Англис ширкати шаҳарға таҳвил моъ* ила сув келтирган, яъни сақоси* — англис. Ва Байрут лимон—парахўд ҳавзини франсуз ширкати бино этгандур. Темур йўл ва қўша хатлик трамвай немис ва белжикички. Фақат мамлакатни исми усмонлиғи тобеъдур. Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар навъ дорилфунуни ва неча юзлаб талабалик ҳар навъ мактаби 50 дан зиёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташриҳ ва жарроҳи ва

¹ Салмон Форсий — илқ мутасаввуфлардан.

² 1914 йилда Байрут Туркия тасарруфида бўлган.

ҳикматхоналари бордур. Туркларнинг ҳам мулкӣ рушдияси, аскарӣ рушдияси, мактаби султонӣ, 2 қизлар рушдияси, 4 ибтидоия мактаби ва ўтуз қадар мусулмон мактаблари бордур. Мунда матбаа ҳам кўб бўлуб, хейле араби қадим ва жадид, динӣ, адабӣ, фаннӣ ҳар навъ китоблар ва 20 қадар мажалла ва жаридалар нашр бўлинадур.

Шаҳарнинг ўртасинда кичик, фақат зийнатлик боғчаси ва аъло бир чорсуси ва 4—5 табақалик олий иморат ва катта маҳозинлари ва тош фарш қилгон катта йўллари бордур. Тараблиси Шом, Лозқия, Аъко, Балқо уездлари Байрут вилоятига тобеъдур.

Денгизда араб ширкатининг попури (ал-он англис қўлинда) ҳозир экан, кирдим. Истанбулдан Байрутгача 3-мавқега миниб, ҳожи юруши ила юруб, азият чекиб эдим ва бироз нотоблик-да бор. Онинг учун 2-мавқега белат талаб қилдим. Йўқ. Ночор Ефа шаҳригача 20 соатлик йўл учун 13 сўмға биринчи даражадан жой олдим. 3-си 2 сўм 40 тийин эди.

Парахўдда мисрий, шомӣ, истанбулӣ кибор мусулмонларда бир хейле бор. Биз-да 13 сўм бериб, бу дафъа киборға қўшулдук. Иттифоқо, уч кишилик бир уйча (қамара)ға бир ўзум кириб, аъло бир уйқуға толдим. Таом вақти ходим уйғотди. Катта солунға чиқдук. 4 катта устол, бирига парахўд маъмурлари, иккисига оврупойи хамулалар*, бирига кештидағи* мусулмонлар ва ҳар кимни уйи ва карават рақами табақи олдиға ёзилгандур. Ходим нўмирамизни кўрсатди, ҳамхоналар саломлашиб ўлтурдук.

Суфрада мисрий, араб даъво вакили — закўнчи бир араб дўқтур. Бир араб бонка мудирининг ноибни, 2 турк зобит — офисар, бир турк, 2 араб бойбачча ва тамоман сақоли тарошланган саллалик бир араб катта мулло ва бир-да ман. Хонимиз* устинда ҳар навъ маскаротлар-да бордур. Таомлар бири-бирин келдики, шундан иборатдур: макарон, кабоб пиёз, кабоб танури, бир навъ шўрбо, кабоб маъ картўшка, балиғсардника, панир*, янғоқ, мева, қаҳва, канфет, печени. Ҳар ким бўғўзигача тўлдурди. Аммо шишадаги маскоратдан на ул бойбаччалар ва на ул оврупомажоз бўлган араб ва турклар бир қатра бўлсун ичмади.

Дедим: «На учун ичмайсизлар?»

Дедиларки: «Алҳамдулиллоҳ, мусулмонмиз. Оллоҳ азим-уш-шон Ҳазратлари Қуръонни каримда афандимиз воситалари илан наҳйи этибдурки, 1300 сана сўнгра

оврупойилар бу хабисларинг* зарарини билиб, ўзларини сақламоқдадур. Биз қандай ичармиз. Анварбегимизда ичган афисарларни силки* муқаддас аскарийдан тард этар».

Дедим: «Эй, мисрийларға на бўлди?» Унлар дедиларки, бизнинг мактабларда мунинг зараридан баҳс этарларки, инсоннинг ичкиси келмайдур. Дедиларки: «Туркистону Бухоро қандайдур?»

Мажбуран тўғриси сўйладим...

Дедилар: «Астағфурулло!»

Таомдан 3 соат сўнгра мукаммал чой, оқшом яна 3—4 навъ таом. Эрта бирлан яна мукаммал чой, сут... парахўддан берилди.

Қабл аз аср* Хайфоға етдукки, бул Ҳижоз темур йўлининг аскаласидур. Баҳойию бобийларни каттаси Эроний Абдулбаҳо Аббос афандининг мунда эканлигини сўнградан билдим. Валлоҳи, парахўд 3 соат турдики, тушуб бу машҳур киши ила суҳбат этардим.

Оқшомғача парахўд Сурия соҳилини бўйларди. Сайдо, Сиво, Аько, Хайфо, Қайсария, Арсуф шаҳарлари кўрунуб қолди. Парахўдға эллик қадар катта ва кичик оврупойи мактаб қизлари бордурки, роҳиба ва муаллималари ила Қуддуси шариф зиёратиға кетарлар. Бир вақт денгиз бироз ҳаракатға кирди. Бу қизларни бир қисми лоқайд ва бир қисмининг боши айланиб йиқилмоқда ва қусмақда, кичкиналари йиғламоқда бўлуб, ажойиб манзара ташкил этар эди.

Эртаси соат саккиз, Ефа шаҳриға етдук. Парахўд соҳилдан 3000 қадам узоқда турди. Ефанинг фўртанасини ваҳмлиқ этиб сўйлардилар. Аммо ҳеч фўртана йўқ, фақат денгиз бироз ҳаракат этиб, қайиқ солланир, қўрқулатургон бир нимарса йўқ. Аммо қиш мавсумида ойни аввал ва охирида жозибай қамар* қонуни ила 3—4 кун қатиг фўртана бўлур экан, ёзда хотиржамликдур. Қишники ҳам кўп бўлса, ойда бир ҳафта.

20 тийин ила Абдулрауф исминда бир насоро қайишга миниб, ондан чиқиб, бир ўтелға соат 2 ғача истирохат этиб, 3-мавқеъ оташаробаға икки сўмға белат олиб, Қуддуси шарифға мутаважжиҳан ҳаракат қилинди.

«Ойна» ж., 1914 йил,
48-сон, 1142—1148-бетлар.

Ефадан Қуддуси шарифғача темур йўли илан тўрт соатлик йўл 60 километру бўлуб, мунинг 3 соатлиги лалми ва обикор ерлар бўлуб, араблар ҳар мухаттаға тарбуз, узум, зайтун ва амсоли мевалар чиқорадурлар. Қуддусга бир соатлик қадар қолгандан сўнгра тоғлар бошланур. Баъзан тоғ оралариндаги очик ерларга анор, узум, анжир, лимў, афлисўн, зайтун ва бошқа мевалар ва бўстонлари кўрулур. Ал-он саратон ойн бўлуб, Оврупо ва Амрикодан гуруҳ-гуруҳ эр ва аёл насоро ва яҳудий зиёратчилари келиб кетмоқда бўлуб, темур йўл қаторлари булар илан тўладур. Ефа ила Қуддус орасинда ҳар кун икки дафъа қатор юрар. Ерли араблар-да қаторға кўп бўлуб, саҳройи хотунлари қочмайдур. Шаҳарликларини Туркистонға нисбатан «ярим сатр» бўлуб, аммо ўзларини яхши тутарлар. Қаторға Ҳиндустон Бангола қитъасидан 74 яшар бир кампир-да борки, Мадинадан зиёратға келар. 20 санадан бери Ҳижозда бўлуб, арабий ўрганибдур. Ўзи ниҳоятда фақира ва орқасинда эски латталардан иборат бўғчаси бордурки, Ефага йўлчилар оқча йиғиб, белат олиб бериб эди.

Қуддуси шариф мухаттасига етдук. Одам кўп. Ароба оз. Ҳануз қаторға эдим, бир киши келиб, вағўн ойнасидан сўрушди. Ва орамизда шу муҳовара* жорий бўлди:

- Нимарсаларингиз қанда?
- Нима қиларсиз?
- Ман — далил*, сизни манзилға олиб борурман.
- Кимни манзилига?
- Тақя ённки бухорийлар тушадургон жойга.
- Иккисига ҳам бормаيمان. Ўтелларни кўруб, маъқул бўлганига тушарман.
- Ман далилдурман, мани сўзумға қабул қилишингиз керак. Ўтел бўлса ҳам ўзум топиб берарман.
- Далил бўлсангиз, ҳарамға учрашурмиз.
- Йўқ, бўлмас. Сизни бухорийлар тушадургон ерға олиб борурман.
- Мани ҳур қўюнгиз, истаган еримға кетарман.
- Йўқ, тақсир. Мунда усул ва қонда шулки, ҳар ким далилға тобеъ бўлур.

Нимарсаларимни ҳаммолға топшурмоқчи бўлди. Ман дедим:

- Сиз далилми ённки сайёд? Йўлингизға кетинг, валлоҳ, жандармани чақирарман.

Ҳаммолини итариб юбориб, бошқа ҳаммол ила ваг-золдан аробачиларга чиқдук. Аробалар ҳамма машғул бўлубдур. Далил афанди яна орқамиздан қолмай, ҳаммолга амр бериб келмоқдадур. Одам ва юк ила тўла бир фойтунчиға 40 тийин бермоқчи бўлдум. Ашёларни аробасиға босиб, ўзумни ёниға ўткурди. Далил афанди ҳануз мани кўрсатиб: «Ҳожини фалон ўтелға тушур», — дер. 5 дақиқа тош йўллардан кетиб, бир сойға тушдук. Ва катта тош кўфрукдан ўтуб, юз газдан зиёда баландлик — дўнгға чиқиб, Қуддуси шариф қалъан мустаҳкамини ташқорисиди ва Бобул Халил олдиндаги возор ва катта йўлга етдук. Аробадан бошқалар тушди. Ва мани бир фалокат ўтелға олиб борди. Кўруб хоҳламадим. Қарасам, далил афанди ўтелға ҳозирдур. Ҳар оқшомға 160 тийин, бир уйини савдо этиб қўюбдур. Бошқа ўтелға ҳайда, дерман. Аробачи ҳайдамайдур. Отға қамчини бериб, ўзим ҳайдамоқчи бўлдум. Далил ва аробачи юзумға қаради қолди.

— Ҳайда, валлоҳ, пўлис чақирарман!

— Қанда?

— Бошқа ўтелға.

— Бошқа ўтел йўқ!

— Ман санга кўрсатурман.

Далил жаноблари ҳам бетаклиф ёнимға ўлтурдилар. Бир яҳудий ўтелиға бордук. Бир соатдан бери далилни ҳаракати мани ишдан чиқарди. Чиқиб, бир уйини ўн ғуруш, яъни 75 тийинға савдо этдим. Яна далил жаноблари орқамдан қолмайдур. Энди аробачи араб ила мунозара. Ул 40 тийин ериға 160 тийин истайдур. Далил ҳам анға ёрдам берар. Мунозара ва урушмоқға тоқат йўқ. Ун ғурушни олдиға отиб, уй эшикини ичкаридан қулф этдим.

Далил ташқаридан дер:

— Ҳожи, Ҳарамии шарифға қачон борарсиз? — Икки-уч дафъа такрор этиб, яна эшикни қоқар.

Дедим:

— Ярим соат сўнгра.

— Ҳўб, ман ташқорига турарман.

Вақт асрдур. Таҳорат этиб, салла-тўн қилиб чиқдим. Ўтел олдиндаги қаҳваҳонада далил ҳазратлари интизорда. Бир аробаға далил ила ўлтуруб, бир хейле маҳалла ва маҳозинлардан ўтуб, Қуддус қалъасиға етдук. Ичкари шаҳар баландлиги баъзан 15 газ, эни 2—3 газ, тошдан бино қилинган кунгира, гулдаста ва буржлик мустаҳкам бир қалъа ила айлантурулгон бўлуб, ал-он баъ-

зи тарафи харобдур. Қалъанинг баъзи қисмининг биноси Ҳазрат Сулаймон ва Довуд алайҳиссаломга нисбат берилиб ва ҳозирги қалъа бўлса, аҳли салибни қўйган таг курсиси устинда ва баъзан васиъ қилиниб, турклардан Султон Сулаймон Қонуний тарафидан метин ва санъатлик суратда бино қилингандурки, ушбу қалъанинг дарвозасига аробамиз турди. Қалъа ичининг йўллари ниҳоятда эгри-бугри ва ҳам касрият ила йўлларни усти равоқлар ила ёпилиб ва равоқлар остинда ва устинда уч-тўрт табақалик иморатлар бино қилинган ва йўллар пасту баланд ҳам ости тош фарш қилинган бўлуб, баъзан 10—15 зина ила чиқилиб тушулур. Ҳавосиз, қаронғу ва муавваж* ҳам устини равоқлар ёпган йўллардан эгри-бугри ўн дақиқа қадар юруб, узунлиги юз қадамдан зиёда ва усти равоқлар ила болкулли ёпилган эски ва ифлос бир долонга кирдук. Тарафайни энг эски дўконлар ва фалокат босган айвонча, эшак боғланган жойлардур.

Ушбу долонни бир боши дўконлар ва бошқа боши байтул муқаддас ҳарами шарифнинг дарвозаси, яъни ушбу фалокат босган тош долон ҳарамни сақлайдур. Бу долондаги эшиклар ва остиндаги ахлат ва ҳар ерда уюлуб ётган эски-туски ифлосликлар далилни 2 соатдан бери бератургон заҳматини ёддан чиқориб, кўнгулни қайтадан синдурди. Ҳарам дарвозасига етиб турдук. Далил дуо бошлади. Ман ҳам ўқуб-ўқуб кетмоқда. Ҳарамга кирдук. Ери мармар фарш қилингандур. 50 қадам қадар кетдук ва 20 қадар мармар зинадан баланд бир саҳнга чиқдук. Ҳарами шарифнинг атрофи тош ва баланд деворлар ила иҳота қилинган ва ичи тахминан 5—6 десатина ботмон ва ёинки 20—25 таноб қадардур. Ҳарамнинг ўртарақинда 3—4 таноб қадар баланд ва тошдан бошқа бир саҳн бўлуб, бу саҳннинг тўққуз тарафиндан 20 қадар зиналардан чиқилур. Чиқилатургон жойларга бир неча мармар стунлар ўтқурулуб, стунлар бир-бирига мармар равоқлар ила муттасил бўлур. Бу оқ мармардан қилингон суфанинг ўртасинда масжиди Сухратилло ва номи дигар ила Масжиди Умар ал-Форуқ разиоллоҳу анҳу бино қилингандур.

Масжиди шарифни ичи самоқ ва рангоранг мармарлардан ва ташқориси чинни ва кошинлардан ва мунбаткори рангин мармарлардандур.

Баланд суфадан юруб, Масжиди Сухратиллога кирдук. Далил оғзидан олиб, ман ҳам дуо ўқумоқда ва икки ракат намози шукрда ўқудум. Ўн қадар далил атро-

фимизни олди. Худойи бериб, масжид ичиндаги — Сухратиллони зина остидаги хужра ёинки ғорға тушдук. Зина устинда эшиги ҳам бор. Сухра тошининг ости қатъ ноқис ва номунтазам шаклда.

Дураға* қарийб бир хужрадан иборат бўлуб, бу хужранинг усти якпора оқ ва новшадирға шабиҳ тошдан иборатдур. Тошни аксар тарафи девор ва ер устинда бўлуб, тақирбан 7 дан бири деворға етмайдур. Сухратилло остиндаги хужрани тўғриси сухра тошининг остиндаги мағорани остига аъло гиламлар тўшалган.

Хужранинг у тарафдан бу тарафи 12 қадамча бўлуб, усти одам бўйидан бироз баландроқдур. Тошнинг ўртаси мудаввар* ва қатри* ярим газ қадар тешукдур. Тошни уст тарафини юқоридан кўрулдики, усти ҳам номунтазам, яъни чиқинти ва киринтилик бўлуб, мунинг атрофи ҳашт, яъни 8 буржлик шаклда олий мармар стунлар ила айлантурулуб ва стунлар ниҳоятда зариф ишланган, ҳаллик, аъло шабикалик, панжаралар ила бир-бирига марбут бўлингандур. Тошнинг уст тарафининг давринда дохилан яна ҳашт қатъинда олтун ҳаллик панжаралар ва 2-панжара ила стунлар панжараси орасига яна аъло гиламлар ва сажжодалар ва лавҳ ҳам каломи шарифлар қўюлуб, қулфлик бир эшикдан муқаррарий вақтларда кирилур.

Сухрадинг устинда ҳеч нимарса бўлмай, очиқ турубдур. Сухратилло мағорасининг ичинда ҳазрати Сулаймон, Довуд, Хизр, Иброҳим ва Жаброил алайҳиссалом учун бошқа-бошқа мақомлар кўрсатилур. Ҳазрати пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васалламнинг ҳам мақоми шарифлари бўлуб ва ҳазратимиз меърожға Сухратиллодан сауд* қилибдурлар.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
49-сон, 1166—1171-бетлар.

49-рақамдан мобаъд

Сухратилло остиндаги хужраи шарифадан чиқдук. Масжид ичинда тўрт-беш газ баландликда биринжи бир шамъдонни ҳазрати Довуд ясаган шамъдон деб кўрсатдилар. Аммо шамъдонни яқин вақтда ясалгани зоҳирдур. Мунда беш-ўн нафар шайхлар мутаважжих бўлдилар. Бир оз назр бердук. Қабул ва дуо қилдилар.

Масжид эшигидан саҳнаға чиқдук. Яна 4—5 шайх

мутаважжиҳ бўлдилар. Ичкарига бердук деб ўтдук. Масжиди Сухра суфасининг бир тарафинда ҳазратимиз саллоллоҳу алайҳи васалламнинг «Қабта-л-меърож» шарифлари музайян суратда бино қилингандур. Суфа атрофинда юруб яна 2-дафъа масжиди шарифга кирдим. Масжиди Умар “ал-Форуқ” разиоллоҳу анҳу 8 буржга бўлунуб, ҳар бир буржининг ораси 26 қадамдур. Масжидни ўртасинда Сухра тоши воқеъ бўлуб, Сухра атрофи яна 12 буржда тақсим қилиниб, мунинг 12 буржинда 12 рангга мрамар якпора стунлар бўлуб, бул 12 амуд* устинда бир гунбаз бино қилиниб, усти темирдур. Гунбаз қуббасининг дохилий тарафинда қабартма сўм олтундан у қадар нақшлар — исломий гиреҳ, ироқи морпечлар ва бошқа ажойиб суратда ҳиндусий, араб услубинда ишлар қилганларки, мани синиқ қаламим анинг тавсифига ожиздур.

Қуббанинг атрофинда қабартма — мунбат ва одамини йўғон қўлидан йўғонликда сўм олтун ҳарфлар ила сулс ва бошқа мутанавъи хатлар ила оят ва ҳадиси шариф ёзиллиб ҳамда «Фуломони атрокдан Мулки Носириддин Муҳаммад Қиловун» иборати ва бошқа бир неча иборатлар қабартма олтун ҳарфлар ила ёзилгандурки, жилоси кўзни олур. Бу қуббанинг устинда у қадар ажойиб нақшлар қилинибдурки, кўрмагунча инонилмас.

Бир оғуз ила хулоса қилайин: бутун қуббанинг ери олтун бўлуб, устинда ҳар рангда қабартма минолар ва мунбат олтун хатлар ва нақшлардур. Кўпни кўрган сайёҳлар дерки, дунёда мунингдек сақфиға кўп олтун ишланган на бир масжид ва на бир калисо бордур. Хулоса, қараган ила бу қуббаи сухранинг нақш ва нафис санъатларини кўруб, тамом қилолмайин кўзинг чарчайдур, бўйнуниг-да қотар. Бу сақфдаги санъатлар аввалги мусулмонларнинг завқи салим эгаси ва санойиъ нафисанинг ошиқи ва мукаммили эканлигига бир далили муҷассамдур.

Масжидни асоси Ҳазрати Умар “ал-Форуқ” разиоллоҳу анҳу тарафларидан қўюлуб, биниси 65-тарихи ҳижриясинда, маснади хулофатға ўлтургон Абдулмалик бин Марвон тарафидан бўлунгон ва Малик Носириддин Муҳаммад Қиловун тарафидан зийнат берилганлиги сўйланур.

Бу масжиднинг сақфлари ажойиб қандил ва овизалар ила ости қимматбаҳо нафис қолин ва сажжодалар ила зийнат берилиб, ҳар еринда садафкори лавҳлар устинда ниҳоятда зийнатлик Қуръони карим қўюлгандур.

Халифа Абдулмалик давринда ёзилган, тўли икки газ, эни, очганда, икки ярим газ қадар бир Қуръони карим, катта ва санъатлик бир лавҳ устинда қўюлгандур.

Масжид ичии бир неча дафъа юруб ва намози шукр ўқуб, яна ташқори чиқдим. Масжиднинг ташқориси 6 газ қадар иртифоъигача рангоранг, мусайқал мрамрлардан бино қилиниб, умрамрларга қозма ва қабартма гул ва нақшлар қозилибдур. Мрамрдан юқориси бутун хитойи чиннидек ранггаҳ ва оят ила ҳадиси шариф ёзилган чиннилардан бино қилинган бўлуб, бир аъжубаи даврондур.

Бу вақт масжид атрофинда юздан зиёда оврупойи ва амиркойи насороу яҳуд сайёҳлари бўлуб, ҳар бири ва алоҳа ва ҳайрат ила мундаги санъатни тамошо этардилар. Ва ҳар навъ тилда булар сўйларди.

Ундан зиёда аёл ва эркак руслар ҳам сайёҳлар ичинда эди. Аммо мусулмон заввордан ики мисрий араб ила ялғуз ман бор эдим. Ер юзинда 400 милйўн насоро, 300 милйўн мусулмон бор, дерлар, аммо мунда 100 насоро сайёҳга 3 мусулмон тушарки, мундан бу икки қисм халқни аҳволи руҳиясининг кашф этмоқ мумкиндур. Бу насороу яҳуд сайёҳларининг оғзидан Умар, Абдулмалик, Қиловун, Масжиди Муҳаммадан иборатлари эшитилмоқдадур. Қўлларинда бўлса, ҳар навъ оврупойи тилларида ёзилгон «Раҳнамо»¹ китоблари бордурки, ҳар нимарсани тарихи ила биладурлар.

Қуддуси шарифдан мусулмоний хатда бир «Раҳнамо» ахтардим, йўқ. Франсавий, немис, англис, румча, русча, арманича, ҳатто, булғорчаси бор. Ялғуз мусулмончаси йўқ. Ана, биз мусулмонларнинг лоқайдлиги. «Мано сак-ал Қуддусаш-шариф» исминда арабий бир рисола топдимки, анда тарихий жиҳатидан бир нимарса йўқ ва ҳақ нимарсалар қаторинда бир хейле хурофотларни қўшуб бостурубдур.

Ҳарамнинг бир тарафинда бир қубба ва ичинда турба борки, қабри Ҳазрати Сулаймон алайҳиссалом дерлар. Кириб зиёрат қилдук. Бошинда фаслик авом бир ёш йигит мунда шайх экан. Панжараларинда ҳадсиз эски латта ва иплар боғлангандур. Алҳамдулиллоҳ, мундай латта боғламоқ Мадинаи мунавварадаги ҳарам муҳтарами ҳазрат пайғамбаримизга йўқдур. Шунга шукрки, сўюлган қўчқору ҳўкузлар шохи ва қуйруғини туғ деб ва ённки бутпарастликдан қолган панжа сура-

¹ «Раҳнамо» — маълумотнома, йўл кўрсатувчи китоб.

тини мундаги ҳеч бир муқаддас мазорға ва мақомға қўй-мабдурлар.

На Шом ва на Қуддус ва на Қоҳирадаги зиёратгоҳларда қўй ва ҳукузни(нг)шохи ва қуйруғи муқаддас ва олий мазор устинда қўюлган йўқдур. Онинг учундурки, бир содадил туркистоний ҳарами муҳтарами ҳазрат набавийға кириб, ҳужраи саодатни зиёрат этгандан сўнг, «садағаси кетай, ҳўб мазор экан, лекин туғи йўқ экан», деб ҳасрат этиб экан.

Қуббаи Ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломдан чиқиб, ҳарам доҳилинда ва қибла тарафиндаги Масжиди Ақсо зиёратига кетармиз. Ҳарами шарифни учдан икки ҳиссаси ифлос, чақир-чуқур, ҳар ерға ўт чиқиб, ўзи қуруб-чуруб кетмоқдадур. Ҳарам ичиға бир неча ерда су(в) бор экан. Мундаги сарв, зайтун ва бошқа дарахтлар сувсизликдан қурумоқдадур.

Мана мармар йўлакни бир тарафинда мундаги талаба ва машойих ҳам далилларни дастурхонидан чиқгон суяклар ва шиприндилар йиллардан бери тўдаланиб ётибдур.

Ҳарамни(нг) икки тарафинда бир неча ерда мармар фаршлар чўкуб, бизни қабристондаги ўюлган гўрлардек бузулуб, чўкуб ётибдур. 25 таноб қадар бир ҳарам ва мунинг 10 танобдан зиёдасини масжид, қубба ва ҳужралар ишғол қилгандур. 5 танобдан зиёдаси яна мармар тошлар ила фарш қилинган бўлуб, ниҳоят саккиз—ўн таноб қадар бўш ер борки, мунинг ҳам ҳар тарафидан бир неча мармар бўлаклар қилинган бўлуб, 5—6 танобини баъзи еринда қуругон ва қурумоқға юз қўйгон сарв, зайтун дарахтлари борки, шуларни суғориб ва ёввойи ўтини ўруб, чақир-чуқурини текислаб, шипринди ва ахлатларини беш юз қадам ташқаридаги сойға чиқариб тўкмоқға Қуддуси шарифға одам топилмайдур. Ҳукумати ва ё баладиясини ҳарамға қарайдургон кўзи кўр бўлгон. Ҳарами шарифни вақфидан юз минг сўмдан зиёда мадохил бўлуб, 40 минг сўм қадари шайх ва аҳли ҳарамға берилур. Аммо олами исломни ҳар ериндагидек ҳарамни назофати ва асл биноси таъмириға аҳамият берилмайдур.

Бу замон атрофимизда йигирма қадар ўн яшардан 60 яшарғача «назрхўр» борки, «Ҳожи, ман—тахиб, ман—имом, ман—турбадор, ман—мифтоҳдор, ман..., ман... назр бер», деб мутаважжих бўлмоқда ва чақириб, сани сақлаб, пул тиламоқдадурлар. Майда болалари бўлса,

атрофингни олган ва этагингдан ушлаб, пул бер, дей-
дур.

Мани оташаробадан олган далил ёнимга бўлуб,
Масжид ал-Ақсога қараб кетмоқдамиз. Баъзи болага
пул бермадингми, сан яҳудий, деб айрилар.

Ажойиб ҳоллар. Бу ҳарами муҳтарам ичинда бир
замон қалбинг айридур. Олами руҳониятга ва нуроний
бир мозийга ва осмонларга учарсан ва беш дақиқа
сўнгра бу ҳолларни кўруб, тошга айланарсан, гўёки бир
биёбони ваҳшатда гезарсан. Тоқатим қолмади, тавқиф
этдим. Бир нимарса берур умиди ила атрофимни ўн
қадар катта ва беш-олти майда назрхўрлар олди.

Дедим: «Худо учун, мунда ётган анбиё учун сўзум-
ни тинглангиз. Ўзингизга маълум, бу ҳарами муҳта-
рамда Масжиди ал-Ақсо бўлуб, “Субхон ал-ази асру...”
ояти шарифаси мунинг ҳаққиға нозил бўлгандур. Бу
мақоми муқаддаснинг шаънидаги ҳадислар, албатта,
маълумингиздур. Ўз нафсингиз учун бу қадар зиллати
тамаъни қабул қиларсиз ва беш юз қадамдаги ҳужран-
гиздан чиқиб заввордан назр олмоқ учун югуриб, ман—
имом, ман—хатиб, ман—ансордан ва саййид... дерсиз.
Бу вайроналар ва бу ҳарами муҳтарам ичиндаги шу муз-
балаларни* кўрмайсизми? Ушбу болаларингиздек ах-
лоқсиз болаларни ҳеч ерда кўрмадим. Заввор пул бер-
маса, сўкар, яҳудий дер. Бу на ҳолдур? Мундай кет-
са, амин бўлингки, апқариби ҳарамни ва арзи муқад-
дасни насоро ва яҳуд сиздан олар!..» Сўз тамом бўл-
масдан назрхўрларни бир нечаси қайтиб кетди. Бир-
иккиси далилдан сўрайдур: “Ман-ҳувва?” “Муҳаррир
ал-жарида*”».

Тумшуқини кўтариб жавобсиз кетар ва бир-иккиси
жавобсиз қараб турар. Охири, қайюмбошидан шикоят
этар.

Далил эртароқ зиёратни тамом қилдурмоқ учун ма-
ни масжиди Ақсо тарафиға олиб кетди. Назрхўрлар ва
болалар пароканда бўлдилар. Бироз нари кетдук. Яна
бир неча катта ва кичик назрхўрлар кела берди. Далил
аларға араби баъзи нимарсалар сўйлади, қайтиб кет-
дилар. Биз оёқларимизни ешиб, кафшини баввобго бе-
риб, масжид ал-Ақсога кирдук.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
50-сон, 1189—1194-бетлар.

¹ Ман-ҳувва? — Ким у?

«Субҳон ал-азн асру» ояти шарифаси ҳаққинда нозил бўлгон Масжид ал-Ақсои муборакга кириб, ҳар шайдан аввал икки ракъат намоз ўқуб, мундай муқаддас ва мутабаррук мақомларга бандани еткурғони учун Оллоҳи зулжалолга ташаккур ва арзи ниёз ва убудият этдим. Масжид ал-Ақсои аш-шарифнинг энг охириги ва минбари шарифни сўл жаворинда ниҳоятда музайян раҳомлардан* бино қилинган бир меҳроби шариф бордурким, Меҳроби Имом Шофен аталур. Минбарнинг ўнг тарафинда темир панжара ва шабикалар ила айрилгон бир қитъа бўлуб, бул тарафда икки меҳроб борки, бири Ҳазрати Мусо, дигари Ҳазрати Исо алайҳиссаломга нисбат берилур. Минбари шариф атрофинда обнус яғочидан ниҳоятда санъатлик қубба ва шакибалар ясалгандур.

Яна ушбу масжиди шарифнинг бошқа бир тарафинда Ҳазрати Довуд ва Яҳё ва Закарийё алайҳум ассаломга нисбат берилган айрича санъатлик ва нафис меҳроблар бордур.

Масжид ал-Ақсои аш-шариф тўлони шимолдан жанубга узайиб бино қилингандур. Қуддуси шарифнинг қибласи жануб тарафи бўлур.

Масжиднинг узунлиги бобдан меҳробғача 130 қадам, эни шарқан ва ғарбан 110 қадам бўлуб, яна масжиди шарифнинг икки тарафинда бир неча хонақоҳлар бордурки, катта равоқ ва эшиклар ила асл масжиди Ақсога қўшулуб ва ул хонақоҳлар масжид ила бир ҳукмга кирар. Ва ул хонақоҳлардан бир тарафидагини тўли* 60 арзи* 36 қадамдур. Масжид ал-Ақсонинг шимолӣ тарафидан ва масжиди Сухратиллони қаршусидан 7 эшик бўлуб, яна шарқ ва ғарб тарафидан бирор эшики борки, шарқдаги эшик «Боб ул-Ҳизр» аталадур.

Масжиди шариф 7 адад катта равоқ ва кўп адад тоқлардан иборат бўлуб, бу равоқлар 33 адад раҳом ва 12 адад тош ва ниҳоят баланд зийнатлик стунлар устида бино қилингандур. Масжиднинг равоқ ва шўьбалариши бир-бирига рабт қилингон тош деворлар 40 дан зиёдадур.

Масжиднинг стунлари мусайқал ва мужаллий рангоранг мармарлардан ва девори жилолнк тошлардан бўлуб, инсоннинг акси кўрунур. Масжиднинг ости аввалан қимматбаҳо ва аъло ҳасирлар* план ўртулуб, устидан барча еринда Истанбулдан юборилгон аъло қолин—ги-

ламлар ва нафис сажжодалар ёйилгандур. Масжидни-
(нг) саҳфиға қарасанг, у мажаллий мармар стун бош-
лиқлариндаги араб санъати меъморияси ва услуби ва
анда ўткарилган ишлар сани ўзиға жалб этар.

Тош устиндаги ўймакорликлардан бошқа олтун ва
минокорлик* нақш ва хутутларни тамошоси ҳайратлар-
ға фарқ этар.

Ичи бир неча таноб келатургон ва иртифон* 30 газ-
дан зиёда ва кўпи мармар стун ва гуҳарвар ва оқ ва
лоҳутнишон маснаъ* меҳроблар ва музайян сақфдаги
қанодил* ва овиза* ва муқаддас минбар ҳазрат Му-
ҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам ва ҳар
бири бир пайғамбар азимуш-шонга нисбат берилгон
муқаддас меҳроблар орасинда мажзубона* зоти зул-
жалол ҳазратларининг бу назирсиз боргоҳи кибриёсин-
да ихтиёрсиз жисму руҳ ила саждаға кетарсан. Бу саж-
даи убудийят*дан у қадар лаззат олурсан ва у қадар
важдға* қолурсанки, ҳар бир нимарсани унутуб ва
ушбу саждадан бош кўтармāsдан Оллоҳ зулжалолға
етушмоқ амалинда бўларсан.

Назаргоҳи илоҳийдур, мақоми мустафодур бу,
Матофи* қудсиендур, саждагоҳи анбиёдур бу.

Оҳ, на руҳоний ҳолатлар, на лазиз важдангиз убудият-
лар, на ашкрез нозу ниёзлар... Оллоҳ таоло ғариқи раҳ-
мат этсун мунинг бониси асл мутақаддимин* мусулмон-
ларни. Қандай асл мусулмонлар! На нуроний фусункор
порлоқ мозийким, онинг асари қудсият самари минг бу
қадар сана сўнгра бизни маҳвият даражасинда келту-
рар.

Эй, ўтмиш муқаддас мусулмонлар! Эй бонийлар!
Эй фотиҳлар! Оллоҳ Сизларни ниҳоясиз раҳматларға
фарқ этсунки, замонангизда бу қадар лоҳутий асарлар
ва муқаддас буқъалар бино этибсиз. Чин мусулмонлар,
ҳақиқий инсонлар сизларсиз: Ва сизларнинг тарзия* ва
тавсифингиздан бу кунги, биз мусулмонлар ожизмиз.
Бизлар сизни ноҳалаф* авлодингиздурмиз. Сизни изни-
нгиздан кетмоқға жаҳолатимиз монёъ бўлди. Қусуримиз-
ни ажзимиз учун кенг карамларингиз илан бағишлан-
гиз!..

Илоҳо! Бу азиз ва фаол бадаларинг хурматиға биз-
ға басират бер! Эшитар қулоқ, англар ақл бер! Оҳ, у
эзгулар қандай эканлар? Биз на ҳолдамиз? Оҳ, бу қа-
дар анбиё, авлиё, машохирлар келиб, биз инсонлар

учун шарнатлар, тариқатлар, маърифатлар ваъз этиб, бизни ҳақиқатга даъват этиб эканлар. Биз, гумроҳлар, йўлдан чиқиб, ҳазизи* нафсониятга куллиян* чўмуб-миз. Букун ўзларини маданият ва инсониятни энг олий табақасинда деб ялгондан даъво этадургон инсонлар ваҳшониятни энг асфал* даражасинда қўл ва аёқ урарлар. Милйўнлар ила бани одамнинг бонси кулфати ва мусибати бўлурлар.

Эй, Оллоҳи азимуш-шон! Бу мағар санинг газабинг-мидур? Афу эт, биз инсонларни ҳидоят эт! Ер юзинда сулҳ ва салоҳи* умумий ато айла, инсонларга инсоният бер! Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм, яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...

Ал-он Масжид ал-Ақсо ичинда оврупойи ва амрикойи юзлар ила заввор бор. Мусулмондан икки мисрий араб ила ман ва 20-30 нафар хаддом ва далил бўлуб, насоро ва яҳуд завворининг ўндан зиёда нўп ва роввишлари-да бордурки, насоро ва яҳуд руҳонийлари ўртага туруб, бир неча ерда давра этуб, ҳарами шариф ва Масжиди Ақсо тўғрисида баланд овоз ила нутқ сўйлаб, аларга тарихий ҳолатлардан баён қилмоқдурлар. Масжид ичинда киргонда, ҳар ким бўлсун, этини ешиб, ёнгики устидан бошқа тоза чарм ва ё латта кафш кийиб кирар.

Ушбу масжидни ўрнинда аслан Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Масжиди Ақсонини бино этиб эканлар ва исломиятни бидоятинда қибла ушбу Масжид ал-Ақсо эди. Сўнгра «Фавалли важҳақа шатра ал-Масжид ул-ҳарам»¹ ояти нозил бўлуб, Каъбаи шариф қибла бўлди. Ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломнинг асл бинолари бузулуб ва тахтга қолиб экан ва асл масжидни ўрнинда ҳозирги ушбу масжиди азим уш-шонни Халифа Абдулмалик бин Марвон ҳазратлари авваланчи асри ҳижрияда бино этиб, сўнгра хулафоу салотин даражабадаража таъмир ва зийнат берибдурлар. Дерларки, бир замонлар насоро ва яҳуд истило этиб, масжидни калисо этиб эканлар. Ахиран Айюби салотинлари олиб яна аввалгидек масжид қарор берилибдур.

Масжид ал-Ақсонинг остига, ертўлага киратурғондек заминий дарвозадан кирдукки, масжидни ости та-

¹ «...Фаввали важҳақа шатра ал-Масжид ал-ҳарам». «...Юзингини Масжид ал-ҳарам томонга буринг» (Қуръон, 2-сура, 149-оят).

моман катта равоқ ва ҳам вусъатлик камар ва 7—8 газ баландликда тоқлардан иборат бўлуб, ҳаммаси 1—2 макъаб* газлик оқ тошлардан бино қилингондур. Асли маъбад Сулаймон алайҳиссалом муниг остинда қолиб ва ушбу табақа мусулмонларнинг биносидур. Ва бу катта камарларнинг бир тарафинда ёпуқ сардоба бўлуб, Масжиди Ақсонинг уст табақасидан оғзи бордур. Тахтони табақа Масжид ал-Ақсонинг так курси ва ертўласи ҳукминда бўлуб, онинг ери тош ва га(н)жлардан иборат ва деворларни фақат тош бўлуб, тазйиноти* йўқ. Ва аммо ниҳоятда даҳшатлик ер ости катта бир иморатдур. Мунда қиблаи аввал ва сонийга махсус меҳроб ва аломатлар ҳамда Хорун алайҳиссалом, Шубайр ва Шубрий азизлари учун мақомлар бордур.

Мундан чиқиб Боби Ҳизр алайҳиссаломдан ўтуб, икки-уч таноб мармар саҳидан юруб, ҳарами шарифни шарқи-жанубий кунжида бориб, заминий бир эшикдан ер остинда йиғирма қадар тош зина пла тушдук. Мунда катта тошлардан бино қилинган бир уй бўлуб, бир тарафинда бир мармар суффа борки, «Тахти Исо алайҳиссалом» дерлар. Яна мунда Ҳазрати Марям ва Исо ва Нух алайҳиссалом ва Ҳаворийини* учун меҳроб ва мақомлар кўрсатилур. Мунда «ванна» (бир навъ тақора(га) ўхшаш бир оқ тош борки, «Исо алайҳиссалом бешиги» дерлар. Бу уйдан яна 20 қадар тош зина ила ер остига тушдукки, мунда тўли ва арзи 50—60 газ келатургон катта бир иморат бўлуб, кўп адад оқ тош стун ва деворлар устинда бир печа гунбаз ва қуббалар ила ёйилган бўлуб, равоқу камарларнинг стунлари бир-бирига яқиндур.

Стун ва деворлар 1—2 макъаб газлик ҳажминда тошлардан метин бир суратда бино қилингандурки, биноси ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломга нисбат берилиб, ҳазрати Умар разиоллоҳу анҳу фатиҳидан илгарни астабли Сулаймон (Сулаймон алайҳиссалом отхонаси) деб, масмуотга* қараганда, ичинда яҳуд ва насоро от боғлар эканларки, баъд аз фатҳ амри ҳазрат Умар ила тозаланиб, Масжиди Сулаймон алайҳиссалом аталиб ва ал-он муниг ости тош ва туфроқдан иборат бўлуб, ўзи мудҳиш ва муаззам ҳам метин бир бинодурки, бу ҳол ила яна юз минг саналаргача бузулмайдур.

Бу мақомлардан саҳн устига чиқдук. У қадар чарчабманки, бутун аъзога касолат келган.

Далил афандига дедим:

— Манга ҳарам дохилинда ер кўрсатингиз, бир оз ўлтуруб, истироҳат этайин.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
51-сон, 1212—1217-бетлар.

51-рақамдан мобаъд

Далил жаноблари Масжиди Сухранинг муқобилинда бир талаба ҳужрасига олиб кирди. Икки заввор Мисрий араб-да бор. Бир Танато шаҳрининг бош дўқтури, дигари сақоли тамоман тарошланган бир муллодур.

Бир оз ўлтурдук. Истироҳат этдук. Оқшом бўлди. Эртага Халил ар-Раҳмон зиёрати ва Байтуллаҳм саёҳати учун учаламизга далил бир фойтун киро ва бир нафар киши қўшмоқчи бўлуб, ар(о)ба учун байъона* олдн. Ваъд аз аъшо* ҳарамдан чиқиб «Олтер» ўтелидаги ҳужрамга ётдим.

Саҳар соат 4. Фойтун ила ҳамроҳлар келди. Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломнинг зиёратлари учун Халил ар-Раҳмон шаҳрига озим бўлдук. Ҳануз саратон ойи бўлса ҳам Қуддуси шарифининг оқшоми хейле салқиндур. Совуқликдан арба ичиға кўрпаға ўралдук. Бир соат қадар кетдук. Исо алайҳиссаломни маҳали таваллуди — Байтуллаҳм шаҳрининг қуйисидаги боғлар орасидан ўтармиз.

Яна ярим соат юрдук. Халил ар-Раҳмон тоғларини тепаларини офтоб нури қоплади. Гуруҳ-гуруҳ бадавий араблар теваға, от ва эшакларға ҳар навъ юк ва кўмур ортиб шаҳар тарафига келмоқдадурлар. Бир замон темур садоси чиқди. Ароба тўқтади. Тушуб қарасак, фойтунни орқа чархидан бирини темурни икки жойдан синиб тушубдур. Бошқа чархлари ҳам яқинда синмоқчидур. Далил жанобларининг баракатидан ўрта чўлда қолдук. Қуддусдан Халил ар-Раҳмонгача 42 километр (40 чақирим). Тош тўшалган аъло, ниҳоятда мусаттаҳ бир йўл бўлуб, ҳукуматни таърифаси тўрт, ҳатто, беш киши бориб қайтмоқ тўрт ярим мажидий экан. Далил жаноблари бизларға 6 мажидий қарор бериб эдилар.

Сап-сарик маймунға ўхшаган ар(о)бачи Юсуф яҳудий ҳайрон-ҳайрон ар(о)басига қаради-қолди. Ар(о)басини эскилиги учун 3,5 мажидийға далил ила савдо

этиб экан. Ҳар мажидий — 160 тийин. Бизлар ҳам тушуб аробани тавоф қилатурғондек, атрофини ҳар биримиз бир неча дафъа айландук. Илож йўқ. Ар(о)баға уч от қўшулгон. Бирини яҳудий Юсуфга миндуруб, қайтариб, Байтуллаҳмга ароба учун юбордук.

15 дақиқа сўнгра далилни бизга қўшган одами Шайх Маҳмудни ҳам Байтуллаҳмга ароба учун юбордук. Йўл каноринда 45 дақиқа ўлтурдик. Мисрий дўқтур жаноблари мандан ҳам сабрсиз экан, асабийлашиб, далилни ғойибона ғажиди. Инсоф йўқ, бунлар ҳароми, ўғри... деди. Бунлар яна бизни ўйнатур. Орқаларидан Байтуллаҳмга кетармиз, деб иккиси қарор берди. Ман ҳам, табиий аларга тобеть бўлдум. Икки отни аробадан чиқориб, кўрпамни устига ташлаб отни бирига миндим. Бири мулло ила дўқтурга қолди. Аларни бири дигарига минмоқни таклиф қилар. Бири дер: «Валлоҳу сан мин». Дигари дер: «Боллоҳ, сан мин».

5—6 дақиқа атрофни «валлоҳ», «боллоҳ» босди... Охири мулло минди. Дўқтур жаёв кетмоқда. Отлар ҳам «асл эканки, ҳар қадамга тўқушар: Дўқтурни аёғига қараб оҳисталик ила ҳайдаймиз. Байтуллаҳмни ярим йўлига келдук. Яна «оллоҳ», «боллоҳ» бошланди. Мулло тушди. Дўқтур минди. Муллога олдим ва ё орқамга минмоқ ва эртароқ етмоқни таклиф қилдим. Яна валлоҳ-боллоҳдан бошқа натижа йўқ. Оқибат, мўлтони юришинда Байтуллаҳмга етдук. Ва бир кўчадан далил ила Юсуф яҳудий уч отлик бир фойтун ила чиқдилар. Мисрилар оташини бўлуб, далил одамини сўкуб, Халил ар-Раҳмонга бормас бўлуб, Байтуллаҳм шаҳрига пиёда кириб кетдилар. Ман 2-аробани аввал чархларини муояна қилиб, далил одами ила ўлтуруб, Халил ар-Раҳмонга озим бўлдум. Бир соат қадар юруб, синиқ аробага келдук. Хулоса, уч соатлик вақтимиз ғойиб бўлдики, бу қимматлик йўқолган уч соат муддат мани беш кун Ефа шаҳрига мунтазир ва йўлдан қолиб бекор ўлтурушимга сабаб бўлгонини сўнгра ўқулур.

Бақадри имкон ар(о)бани тез ҳайдатиб, Халил ар-Раҳмон шаҳрига яқин етдук. Атроф узум, зардолу, зайтун, анжир, анор — хулоса, латиф мевалар боғчаларидур. Оврупойи 2—3 табақа иморатлар орасидан баъзан кулба ва козалардан* ўтуб кетмоқдамиз. Бу замон Мусаллаҳга бурулгон саллалик бир араб суръат ила келиб, ўзини бизни аробага олди ва манга Халил ар-Раҳмон зиёратиға далиллигини таъйин этди. Енимдаги

Шайх Маҳмуд бўлса, анга «Қуддус далили бу заввори
Шайхи Довудға элтиб топшир», деганини ҳар миён
айтиб, иккиси бир оз мунозара этди. Дам бўл, деган
ила сукут этмайдурлар.

Аробани сақлатиб, дедим: «Ё сизлар ар(о)бадан
тушунг, ё мен. Бўлмаса, ускутво»*.

Бир неча дақиқа сўнгра ифлос ва фалокат бир са-
ройни олдиға ар(о)бамиз турди. Ар(о)бачимиз Никўла
Абдулазиз исминда бир араб насоро бўлуб, Шайх Маҳ-
мудға дерки: «Мандан хабардор бўл...»

Сабабини Шайх Маҳмуддан сўрасам, дерки: «Хри-
стианлардан мунда агарчи тубжойи бўлса ҳам махсу-
си олим оладурлар. Онинг учун кўрқар. Вузуъ*
этдим, мани Шайх Довудға топширди. Атрофимин 20
қадар бола ва катта олди: «Ҳожини, бахшиш!»

— Баъд аз зиёрати, фи-л-авдати¹.

Шайх Довуд ила ҳарам сари кетмоқдамиз. Фалокат²
кўча ва бозорлар усти равоқлар ила ёпилган. Энци уч
газлик эгри-бугри, ифлос йўл. Кичкинагина, ифлос дў-
конлар ичинда озгина Оврупо моли бор. Чиркин араб-
лар ўтурмоқда. Хулоса: мундай чиркин ва ажиб кўча
ва одамларни ҳеч ерда кўрганим йўқ. Ҳатто Ёфанинг
кўчаларидан ҳам фалокатроқдур. У қадар фаноки, ин-
сонға ямон таъсир этар.

Бу дўконларни бир—иккиси яҳудийнинг баққол дў-
конидурки, Оврупо туғма ва муҳрлик шароб тўла шиша-
лар ҳам сотилур. Туркия ҳукумати тарафидан бино қи-
линган мактаби рушдияни «ҳаром» деб бола бермай-
дургон араблар бу шишалардан олмоқда ва фойдаси
яҳудий ва Оврупо киссасиға кирмоқда. Ва арабни ах-
лоқи зиёдароқ бузулмоқдадур. Турк ҳукумати шароб
сотмоқни манъ этмоқчи бўлса, Оврупо тожирлари, «вах-
ший» турклар «сарбасти* тижоратға монень бўлур», деб
эътироз этар эмиш. Оҳ, сад*, оҳ на учун олами ислом-
нинг ҳар ери мундай! «Фожатнабуҳ» «Ан-назофати мин-
ал-иймон» қайда қолди? Анбиёни изом саловатуллоҳи
алайҳум ажмаин ҳазротининг турбаи муборақлари ва
абул анбиён Иброҳим Халилуллоҳ ҳазратларининг му-
борақ исми шарифлариға нисбат берилган балданинг
ҳоли ва мундаги мусулмонларнинг қиёфа ва башараси
бумидур? Эй, Оллоҳ, қиёматинг кўпсун-да, бу осафлик

¹ Баъд аз-зиёрати, фи-л-авдати — зиёратдан сўнг, қайтишда:

² Ифлослик маъносида.

ҳолларга хотима чексун ва бизга баъс баъд ал-мавт¹
йўли очилсун!

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
52-сон, 1235—1239-бетлар.

*Боши биринчи йил «Ойна»нинг 31-рақаминдан
52-рақамигачадур*

Халил ар-Раҳмон шаҳрининг яҳудийча исми «Хеб-
рун» бўлиб, бу шаҳар Жабал Халил исминдаги тоғ
каноринда* муттасил* ва бу тоғ этагиндаги катта бир
заҳра* устинда ва шаҳрга муттасил Иброҳим Халил
алайҳиссалом ҳазратларининг мадфани* муборақлари
воқеъдур. Бозор ва дўконлардан бевосита боргоҳи* ҳаз-
рат Халилға 5—10 зина ила чиқиб, мармар тўшалган
узун саҳловдан юруб, кўп адад равоқ ва тошсутун ус-
тинда бино қилинган катта ва узун ери ҳасир* тўшал-
ган бир жомеъға кирдук. Муниг асл ўрнинда маъбади*
Сулаймон алайҳиссалом бўлиб, сўнгра мулуки Мисриядан
Малик Зоҳир, Барқуқ ва бошқалари тарафидан
олий иморатлар қилинандур. Бу маҳалларға турклар
истило этгандан сўнгра Ёвуз Султон Салимхон зиёрат-
га келиб, яна зиёда таъмирот этиб, мундан сўнг Сул-
тон Маҳмудхон Соний тарафидан яна зийнат берилиб-
дур. Бу жомеъ тахминан юз қадам узунликдадурки,
андин яна мураббаъ* ва тулоний* катта бир хонақоҳға
кирдукки, муниг зийнати аввалгидан зиёда ва устунла-
ри якпора мармар бўлиб, бошлиқ ва деворлари ранги
мармарлар ила зийнат берилиб, яхши овиза* ва қан-
диллари бўлуб, ери бутун аъло қолинлар ила тамом-
ман ўртулгандур. Хонақоҳ меҳробини икки тарафинда
ва хонақоҳ деворлариға етмасдан ва қиблага қараб, ту-
лоний икки муаззам турба* бордурки, ҳар бирининг
тахминан тули* олти, эни уч, баландлиги тўрт газ бў-
луб, усти бизни соғаналардек балиғсиртидур. Ва бул
муборақ турбаларнинг ораси ўн газ қадар бўлуб, ҳар
бирининг усти яшил атлас пўшиш ила ёпилиб ва ул
атлас устинда олтун калоба тўп* ила оёт* ва аҳодиси*
шарифа жаллий* суратда ёзилгандур. Меҳробнинг ўн-
гиндаги турбаи мубораққа ҳазрати Халил саловат иллоҳ
васалламнинг ва сўлдаги турба завжаи мутаҳаралари*

¹ Улимдан кейинги қиёмат.

Һазрати Соранинг мақбаран шарифаларни бўлуб, икки турба бир-бирига муқобилдурки, зиёратлари ила мушарраф бўлдум. Ва зиёратдан сўнгра меҳробни ҳазрати Халилға намоз ва убудиятни* баржо келтуруб, ушбу хонақоҳға бир эшик ила марбут бўлингон* бошқа хонақоҳға ўтуб, ҳазрати Исҳоқ алайҳиссалом ва ҳарам-мухтарамалари ҳазрати рафиқа ва ҳазрати Яъқуб алайҳиссалом ва завжалари ҳазрати Лонқа зиёратларига мушарраф бўлдум. Яна бир эшикдан катта бир ҳужраға кирдукки, мунда ҳам олтункори ва яшил атлас ила ўртулгон бир турба борки, бул ҳазрат Юсуф алайҳиссаломнинг мадфани шарифлари бўлуб, мунинг ҳам зиёратлари ила мушарраф бўлдум. Ва бу ҳужрада эски ва тарихий бир сандуқ-да бордур. Бу ҳарам ичинда шайхлар «тоқчадек» бир жойдаги жилолик бир тошда «қадами набино Муҳаммад» саллоллоҳи алайҳи вассалламни бўса қилдирадурлар¹. Бу хонақоҳ ва жомеълар уч тарафдан кичик ва усти очиқ, ости мармар ила фарш қилинган бир саҳни иҳота этгандур. Саҳнининг қиблага муқобил тарафинда бир неча ҳужра бўлуб, шайхларга махсусдур. Ҳарам ичинда бир неча лавҳда Қуръони карим қўйилгонки, баридан бироз тиловат этиб, амбиёни иъёом* ва оилайи киром* ҳазратиға арз ва Оллоҳи зулжалол* ҳазратларига ниёзу убудият этдим. Ҳарам ва хонақоҳларни яна айланиб, ондаги 30—40 қадар мўйсафид ва ёш болаларға ҳадяи ожизона бермоқчи бўлдумки, далилимиз шайх Довуд деди: «Буларға берма. Берган ила қутулмайсан, балки сани талайдурлар. Тўхта, катталарини чақирай, онга бергил». Бу сўздан сўнгра алардан бири катталарини чақирдики, бир ёш киши келди ва ул кишиға ҳадяни бердук: Қабул ва дуо этди. Андин сўнгра бир мўйсафид шайх манга далолат қилдики, яна бир зиёрат ери қолдики, кел зиёрат қил. Орқасидан кетдим. 3—4 шайх ўлтургон бир ерда ва хонақоҳи Халилни бир тарафинда олиб борди. Ва анда қудуқ озғина ўшаган ва қўлни кўб суртулгонидан мужалло* бўлгон «қубурға ўхшаш тош»ни зиёрат қил деди. Дедим: «Қандай зиёрат қилурлар?» Ул шайх ерға ўтқурулгон қубур тошини ҳам бўлуб, қўли ила масс² этиб, сўнгра қўлини ўпуб юзига масҳ этди*. Бу афъол* мани ўйловға солдики, бу қандай тош ва қандай зиёратдур? Гўё бул ҳажарни асвод* бўлсаки, биз

¹ «Қадами набино Муҳаммад» — пайгамбаримиз Муҳаммад излари (ул зот меърожга шу ердан кўтарилган эканлар).

² Силамоқ.

они ўпармиз. Ҳосил, бу тош учун бироз ҳада бердим. Бу қудуқ оғзиға ўхшаган тошни бир неча кишиға ўлтуруб турубдурлар. Ҳатто, баъзи бадавийлар ўшал тошға сажда этган ҳолда баланд овоз ила ўз муродини тилаб турубдур. Бу ҳоллар асабларимға тўқунди. Яна атрофимни бир неча 60 дан 8 яшарғача одамлар олиб, назир тиладилар... Бу ҳоллар ёмон таъсир этиб, анблен нъзомнинг муборак турбалари ҳузуринда бориб, ихтиёрсиз ҳолимизға йиғладим. То, хайрим, шайх Довуд далилға малол келиб, чиқмоқға таклиф этди. Туруб яна ҳарамни айландим. Ва қуббат ул-Халид деворининг бир тарафинда икки қизил мармарға, бири куфий, дигари қуръоний хат ва арабий ал-нборат ила «ушбу таш Мавлоно султон Малик носир ад-дунё ва-д-дин Муҳаммад Қилоун* айёминда қўйулди» ёзулиб, яна 732 таърих қозилгандур. Бошқа бир ерда, 1313 санасинда Султон Абдулҳамидхон тарафидан таъмир ва тажидид* қилинди, деб тошға қозилгандур. Мунн ўқуб тургонимда атрофимда 20 қадар катта ва кичик назирхўрлар жам бўлуб, алардан бири, билмайман, на сабаб учун «Ҳамид малъун!» деб менга исмини кўрсатди. Ва ман анга ҳайрон бўлуб қараганимда, бошқа бир-иккиси онн урушуб ва бири ул сўккан одамнинг мажнунлигини илгари сурди. Яна ҳазрат Халилуллоҳ турбаи муборақлариға мутаважжиҳ бўлуб кетдим. Ва бул турбанинг ичиға кирмоқ мумкин бўлуб, темур шабакалик* эшиги бор экан ва эшикиға шабаки ила 1259 тарихи ёзилибдур. Турба Биби Сора ҳазратларининг темур қуфлиға* 1302 санаси шакли қозилибдур. Видоъ зиёратидан сўнгра хонақоҳдан чиқиб, ҳарамнинг бошқа тарафиндаги мармар сахловидаи юруб, беш-ўн зинадан тушуб, яҳуду насоро* зиёратчилар (нинг) келиб қайтадурғон дарвоза олдиға келдукки, мунда зинаға ўхшаш бир неча тошлар бордур. Зиёратчи яҳудий ва насороларни ҳарам ичинда кирғузмас эканларки, яҳудийлар шул тошларни силаб, ўлуб ва ул тошлар олдиға соатлар ила йиғлаб, дуо ўқур эканлар. Яҳудийларни силаб ва ўпгани сабабидан бул тошлар сайқал ва жило топибдур. Олмоние императори ҳозирги Вилгельм Қуддус зиёратига келганида, бу ҳарамға-да Султоннинг иродаи махсуса коғазини ва маҳаллий ҳукумат одамлари ила келиб, ҳарамға кириб экан. Султондан иродаи махсуса бўлмагунча ғайри мусулмонини ушбу ҳарамға қўймас эмишлар. Вилгельм бу зиёратига араб ва туркларға кўп худойи бериб эканки, баъзиларини они «Ҳожи Вилгельм» дерлар. Ҳарамни Халилнинг иккин-

чи боби* дан чиқиб, шаҳарни айланиб, бир араб таомхонасинда кириб, таом этдук. Ул таомхона кичкинагина ва бир мусулмон арабники бўлуб, деворинда Оврупонинг машхур ҳукмдорларининг рангли тасвири осилган эди. Ошхоначидан сўраганда, бул «Ҳожн Вилгельм» ва бул фалон деб кўрсата берди. Ва императори аъзамимизни ҳам атаб кўрсатди. Анвар ва Ниёзий ва Маҳмуд Шавкат пошоларнинг¹ ҳам тасвири осилгандур. Қуддус, Ёфа ва бу тарафнинг баъзи таомхона ва дўконларинда мундай ранг суратлар кўпдур.

Ошхонадан чиқиб, аробамиз турган саройға келдукки, 20 дан зиёда катта-кичик фақир араблар «ҳожн, зиёрат қабул, атои бахшиш» деб мутаважжих* бўлдилар. Бироз бахшиш берилди. Ва аробамизға ўлтуруб, шайх Довудни далилонасини бериб, мурожаат этдук. Бироз кетиб эдукки, келарда аробамизда ўлтурган киши ароба олдини тутуб, ҳаққини талаб қилди. Ва анга ҳам бироз пул бериб, бир—икки ўтел-нўмра* лавҳасини ўқуб ўтдук. Бу ўтелларни яҳудийлар тутар экан. Азбаски, араблар ўтелчилик қилмоқға ор қилар эканлар. Мунда оврупони зиёратчиларни (нг) кўп келиши учун бу ўтелчи яҳудийлар кўп фойда қилур эканлар. Аммо бечора араблар тиланиб умр ўтқарадурлар. Халил ар-Раҳмон шаҳринда уч катта жомеъи шариф ва бир неча масжид бордур. Шаҳарда 10 мингдан зиёда араб шофеъи ал мазҳаб ва 600 қадар яҳудий бўлуб, яҳудийларни (нг) бир ибодатхона ва бир мактаби бордур. Турклар тарафидан бир рушдия* ва олти сибён* мактаби очилибдур. Мунда шиша бўлатурган маъдан борлиги учун шишадан ҳалқа биллакузук ва майда-чуйда нимарсалар қўядурлар. Агарда мунтазам бир фабрика очиб, шиша ва зажжож* санъатига ривож берилса, аҳолиға манфаат бўлур эди. Шаҳарининг узоқ ва яқиниға шаҳарға қараган 60 дан зиёда қишлоқлар бўлуб, сув ила боғча ва мева деҳқончилик яхшидур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
1-сон, 7—11-бетлар.

1-рақамдан мобаъд

Халил ар-Раҳмон шаҳридан Қуддуси шарифғача тош тўшалган каф(т)дек мусаттах* аъло катта бир

¹ Туркиядаги Ёш турклар инқилобининг таниқли вакиллари.

йўл бўлуб, тарафайн* аксар афилсун, узум, анжир, зайтун ва бошқа мевалик дарахтлар ила тўладур. Тарафайн тоғлик бўлуб, Қуддус ва Байтуллаҳмга яқин ерлардаги боғчаларнинг баъзисини Амрико ва Оврупо насоро бойлари сотиб олиб, Оврупо усулинда аъло қасру иморатларни этибдурларки, яна бироз муддатда бу боғчалар тамоман Оврупо ва Амриконинг халқиға ўтуши муқаррардур. Тўрт тарафни тоғлик ва тошлик ерларда юз минглар сўм масориф* қилиб, овруполилар тарафидан қасру кўшклар солингони бу даъвоини (нг) далилидур. Йўл ҳозирлангон қайси кун бир Оврупо ширкати трамвай юргузуб, завворлардан* яхши фойда этар. Халил ар-Раҳмондан Қуддусға қараб 5—6 чақирим юрдук. Мунда тоғ парчасидан иборат бир тепанинг ёнида тошға қозилгон бир неча мағоралар* бўлуб, одам эмаклаб киратургон кичик оғзи бордурки, қадим замон одамларининг хонау маконлари эмиш. Бу мағораларни (нг) орқа тарафинда бир неча қабр аломатлари борки, Намруд замонидан қолган дерлар. Йўлда бир-икки ерда шифохона ва чойхоналар бордур. Йўлнинг кано-ринда бир-икки ерда насоро зиёратгоҳлари бўлуб, анда олий калисолар солиниб, одатан ҳар бири оврупойи бир катта қасаба ёинки кичик шаҳар ҳукмини олибдур. Халил ар-Раҳмондан 11 чақиримда турк султони Сулаймон Қонуний тарафидан 3—4 таноб ерни тутган ва баландлиги 8—10 газлик мустаҳкам тошдан бир қалъа бўлуб, анинг жаворинда* тошдан бир таноб қадарина катта бир ҳавз бино қилинибдурки, вақтинда турк аскарлари турар экан. Ал-он* бўш ва ҳануз қалъа маҳкам ва ҳатто, кунгира ва зийнатлари ериндадур. Яна бироздан сўнгра бир тоққа келдукки, христенлар муни Макони Хизр деб зиёрат қиладурлар. Мундан нар(и)-роқ модари Юсуф алайҳиссалом ҳазрати Роҳиланинг зиёратгоҳидур. Мунинг ул тарафинда Юнус алайҳиссаломнинг зиёратгоҳлари борки, буларни зиёрат, дуон фотиҳа қилдук. Ва Халил ар-Раҳмондан 30 чақирим қадар юруб, Байтуллаҳм шаҳриға кирдук. Шаҳар тоғ ва қумлик, сувсиз ва оризалик* бир ерда бино бўлуниб, кўчалари тор ҳамда эгри-бугри қадим замон шаҳридур. Шаҳарда шаъшаълик* суратда бир неча калисо ва бир ҳукумат қўноғи ва бир неча мағоза* бўлуб, садафкори савғойи кетадурғон нимарсалар сотилур. Мағозаларинда ерли нимарсаларни баъзан бирда ўн дафъа қимматбаҳо қўярлар. Бу шаҳарда беш—олти минг араб халқи

бўлуб, ярмидан зиёдаси насоро ва бошқаси мусулмон бўлуб, барчаси салла ва жубба* ила юрар. Мағозадагилар ҳар бир тилни оз-оз биладурлар.

Халқининг иши садаф тарашламоқ бўлуб, садафдан тасбиҳ, салиб, ҳалқа, ҳилол ва юлдуз, қути, шамдон, қопчуқ, попирусдон, албўм, муқова, табоқ, қошуқ, тасвири салиб Масиҳ¹, узук, аёл; бола ва эрлар учун тугма ва ҳар навъ зийнату ярашиқ катта ва кичик асбоб, хулөса, минг нав нимарса ясайдурлар. Ва ер юзидан келатургон мусулмон ва насоро завворлари тухфа учун олиб кетарлар.

Садафлар Ҳинд ва Аммон тарафидан, аввалан, Италияға кетиб, анда аълолари ажралиб, иккинчи даражадагилари мунда келиб, айтулгон асбоблар тайёрландур. Андаги садаф тасбиҳ ва асбоблардан бож ила Туркистонда келтурулганда ва фириб емасдан биринчи қўлдан олинганда, юзда йигирма ва баъзи молдан юзда қирқ фойда қилмоқ мумкиндур. Шаҳарни ва садаф устахона ва мағозаларини юруб, баъзи тухфалар олиб, бир майдончаға чиқдукки, анинг бир тарафинда мағозалар ва бир тарафинда ҳукумат қўноғи ва ниҳоятинда катта бир иморат бордур.

Иморатни майдонға қараган жабҳа* эшигини, билмайман, на сабаб учун юқори нисфи* бир келгандурки, ҳам бўлуб кирдук. Ки мунда катта ва олий, деворлари мунаққаш ва зийнатлик бир масжид бино қилингандур. Узунлиги 60, эни 40 газ бўлуб, усти хейле баланд ва 44 дона аъло ва музойиқлик* мармар стун сақфиши* кўтариб турубдур. Ери тош бўлуб, ал-он бўш, фақат бир печа қандиллар осилгандур. Мундан бир эшик ила бошқа бир хонақоҳға ўтдукки, эни 30, тўли 60 газ қадар бўлуб, кўп бино қўюлгандур. Мунда кўп қандил ва ададсиз зайтун чироғлари ва зийнатлик овизалар қўюлуб, мунинг бир тарафинда тоқ(н)дек бир жой қилиниб, анда кеча ва кундуз минглар ила зайтун чироғи ва шамъ ёқилиб турурки, бул ҳазрати Исоин Масиҳнинг туғулгон маҳалидур, дерлар.

Бу иморатда ҳар навъ икон ва тасвиротлар қўюлуб, мукаммал насоро калисосининг ичидекдур. Бу сумъанинг* ичида ва ост табақаси ва ер остинда баъзи кичкина ҳужралар ҳам бўлуб, анда ҳам тасовир ва чироглар қўюлгандурки, кечаю кундуз чироғлари ўчмай, насоро роҳиб ва шайхлари қарашадурлар. Ушбу сумъа,

¹ Тасвири салиб Масиҳ — хочдаги Исо тасвири.

тўғриси, калисо доимо очиқ бўлуб, турк аскарлари тарафидан атрофинда қоровул ва ичинда ҳам бир суффа устинда доимо икки турк аскари милтиқ бадаст тик туруб ва ҳар соат навбат олишдурмоқдадурлар.

Бу олий иморатларнинг биринчи бонийси ҳазрати Умар ғазаллоҳу анҳу, иккинчиси Халифа Абдумалик бин Марвон дерлар. Ушбу бино кўп метин ва чидамлик бир суратда мрамрдан бино қилингандур. Девор ва стунлари тамоман қозма ва қабартма, араб услубинда музойиқлар бўлуб, кўп бино қўюлгон ва мрамр стун бошлиқлари кўп зийнатлиқдур.

Мунда ҳар ким ўз хоҳиш ва одати диниясинча зиёрат ва ибодат қилар. Зиёратидан сўнгра яна шаҳарни кезиб, аввалги аробамизга ўлтуруб, шаҳардан бошқа йўл ича чиқдук. Шаҳар атрофинда мрамр тош маъданлари бўлуб, бир қисм халқ, ер остидан тош чиқориб, иморат учун йўнмоқдадур. Шаҳар атрофинда кичик мева боғчалари бўлуб ва баъзи боғчаларни яна Оврупо ва Амрико давлатликлари эгаллаб, баъзисинда юз минг сўм туратургон олий тош бинолар солибдурлар.

Қуддус ила Байтуллаҳм ораси 8 чақирим бўлуб, бир-бирига яқин боғча ва бинолар кўп ва арода бир—икки дайр (насоро монастири) бордур. Бу орада доимо эшак ва ҳар навъ киро аробалари юруб, заввор тошимоқдадурлар.

23 саратон ойи саҳар зиёрати Халил ар-Раҳмон ва Байтуллаҳм учун Қуддуси шарифдан чиқилиб эди. Ушал куни мазкур маҳаллаларни юруб, зиёрат этиб, ғуруб* вақтида яна Қуддусдаги манзилимга етдим. Бироз истироҳат этиб, Қуддусни оқшом ҳаётини кўрмоқ учун чиқдим. Кўчаларда «лукс» маҳтоби* ланпалар ёниб, озроқ аробалар бордур. Бир таомхонага кириб, ғизо* этдимки, анда масакарот* йўқ, фақат машруъ* нимарсалар бор. Қиморсиз қарта ва шатранж ўюнида мавжуд бўлуб, кўп кишилар мунга оғуштадур*. Маданият одатларидан театр ва синаматограф-да мавжуд эканки, кирмадим. Бу пайғамбарлар шаҳрига мундай нимарсани(нг) бўлмаслигини кўнгилни тилгани ажибдур. Ма фиййаҳи*, шаробхона ва ҳар нимарса бор эмиш.

Синаматўграфни эга ва хизматкорлари араб ва ибрий созларини чолғувчиларни(нг) ҳамаси яҳудий экан. Театрига арабий, иброний, франсавий, немис тилларда ривоят-пьесалар қўюлур экан. Азбаски, мазкур тиллар халқидан мунда кўбдур. Фаластин араблари ҳам Миср арабларини сабаби ила театрчиликка бироз майл қи-

либдурлар. Театр пиесаларини ривоят атаб, қадим ва жадидлари яхши кўз ила қарар эмишлар.

Синаматўғраф ила мен турган ўтел орасинда овруповорий кенг ва мунтазам бир йўл бино қилиниб, тарафайни ланпалар ила мунаввар ва мунинг ўртасинда ҳукумат қўноғи ва ани жаворинда темур панжаралик аъло бир боғча ва сайронгоҳ бино қилингандурки, инсои мунда ўзини бир Оврупо шаҳрига кўрар.

Бу катта йўл руслар бино этган «Маскубия» қалъасини олдидан ўтар. Бу йўлнинг икки тарафинда овруповорий катта мағоза ва ўтел ва дўконлар бўлуб, тарафайинга соя учун дарахтлар ҳам ўтқурулубдур. Маҳтобий ланпалар зиёси ила юруб, манзилимга келиб, уй кўга кетдим.

(Бақияси бор)

*«Ойна» ж., 1915 йил,
2-сон, 26—30-бетлар.*

2-ададдан мобаъд

Ҳазрат Халил ар-Раҳмон алайҳиссалом зиёратининг эртаси далил ила бир аробага ўлтуруб, Қуддуси шариф ичи ва атрофиндаги анбиёи иъзом ва авлиён кибор зиёратлариға мутаважжиҳ бўлдук. Қуддус фатҳинда шаҳид бўлган бир неча саҳобағони бузургвор* ва у жумладан, ҳазрат Уккоша ва бошқа мужоҳидони исломни (нг) бир неча ерда зиёрат этдук. Сўнгра шаҳарнинг шарқи (й) тарафиндаги Тур-Зито тоғига чиқилди. Бу тоғ тик эмас, ўрлатиб ароба йўли қилингандур.

Тоғ устиға чиқганда, Қуддусни (нг) ҳар жойи кўзга кўрунур. Бу тоғ устидан шаҳарда ўндан зиёда катта калисолар устиндаги салиб-крести ила кўзга учрайдур. Тоғ устинда ҳам бир неча энг катта калисолар борқи, катта давлатлар тарафидан бино қилиниб ва ҳар бирининг атрофинда 5—10, ҳатто, юз-икки юз таноб ерларни айлантуруб олинган майдон, боғча ва ўтеллар, юзлар ила хона ва ҳужралар бино қилиниб, анда насороларнинг ҳар қисмидан, масалан, рус, немис, франсуз, италян, англичан, рум, арман, булғор ва бошқа христиан миллатларининг эр, аёл монахлари туруб, бўйнида тўрт-беш олчин тасбиҳ осган зоҳид ва монахлардан бошқа ҳар синфдан, яъни косиб ва аҳли ҳунар муҳожирлари илан тўладур. Мазкур миллатларнинг ҳар бирини шаҳар ичинда ва хорижинда ва Тур-Зито тоғинда мунта-

зам мактаб, ҳатто, дорулмуаллимлари бўлуб, христиан муҳожирларининг болаларида, бошқа маҳаллий христиан араб болаларини ҳам мажоний* ўқитадурлар. Мусулмон болалари бўлса, на бу мактабда ва на турклар бино этган низомий мактабда ўқумай, дунёдан хабарсизлик ила умр ўтқарарлар. Қуддус маншатиға диққат ила қараганда Араб мамлакати ва ёйинки Туркия вилояти ва турк ҳокимлиги, кўзға энг кичик кўрунғон нимарсалардан бўлуб, ҳар ерда оврупойиларни(нг) маданияти, мактаби, тижорати ва хўжалиги зоҳирдур. Мисол учун шунн ёзайин: Қуддус ва Фаластинда Русия императўриға мансуб рус жамияти бўлуб, буларнинг идорасинда юздаи зиёда русча ва арабча мунтазам мактаблар борки, талаба ва талаботлари 3—4 минг бўлуб, бул мактабларға туркларни эски имтиёзлар ҳукми ила мудохала ҳаққи бўлмай, фақат рус инспектури назоратиндадур. Яна муаллим ва муаллима ҳозирлайдурғон мунтазам русча, арабча мактаблари бўлуб, бу мактаблар рус соҳиб ҳайротларининг масорифи ва эҳсоии ила тарбия қилинур. Табиий, бу мактабға ўқигон кишилар рус тарафдори бўлурлар.

Қуддусдан Тур-Зитода чиқгонда бевосита чап қўлда йингирма-ўттуз таноб ерни атрофи девор қилиниб, музайян Оврупо кўшк ва иморатлари бино қилинган. Бу кимники? Бир инглиз хотуннинг мулки! Ул тарафинда йўл устинда кўб маҳаллалар бор. Булар кимники? Оврупо муҳожирлариники! Яна бир неча юз таноб ерларни атрофиға стун ўтқурулуб, сим ила ниҳота қилиб, ичинда миллиўнлар масориф ила бино қилинғон мактаб, мусофирхона, калисо, ҳаммом, хастахона ва бошқалари борки, бу кимники? Олмонларники! Қуддусда олмонлар бошқалардан бир неча дафъа зиёдароқ ер эгалладурлар. Ундан нари бошқа катта бир иморат ва бир неча таноб ерни айлантурулғон, бу кимники? Италияликларники! Яна бу... кимники? Оврупойиларники. Бир калима ила айтайин, Қуддуси шариф атрофини(нг) ўндан 6—7 си оврупойиларники бўлуб, ниҳоятда олиий ва жамиятлариға махсус умумий бинолар соллингандур. Ёлгуз оврупойилар эмас, Амрико насороларининг ҳам мулклари бордур.

Қуддус атрофини(нг) 10 дан 4 ё 3 и маҳаллий одамларники бўлуб, аммо ободлик жиҳатидан оврупойилар мулкини(нг) юздаи бири эътибор қилинса, жоиздур. Офарин оврупойиларға! Аларни(нг) дин ва миллатлари йўлиға этгон сарф ва чекгон меҳнатларини айтиб адо

қилиб бўлмайду. Бу айтулгон еру иморатлар қип-қизил ва яланғоч тоғ устинда бино қилиниб, тошларни қозиб, катта майдонлар ва мусаттаҳ қилиб, бошқа тарафлардан туфроқ келтуруб, ботманлар ила боғчалар бино этибдурлар. Бу тоғлик ярамас ерларни(нг) мураббаъ газини 2 дан 500 франкгача сотуб олибдурлар. Мил ила қаерлардан сув келтурубдурлар... Орий*: «Ҳиммат-ар-ражол тақла-ал-жабол» (одамлариниң ҳиммати тоғларни талқон этар). Энди буларга, биз; диндор мусулмонларни қиёс қилиб бўлмайду. Вақтоки*, Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварада мушарраф бўлуб эдим:

Охириги 1—2 аср замонида биз; мусулмонлар ва ё мусулмон подшолари тарафидан бир асру буқъан хайрия йўқдур¹. Ҳозирги замон жамиятлари, мактаблари... нари турсун, бизни баъзи ҳожилар аҳволини анда кўрмоқ керак. Қиссасига минглаб пули бўлуб туруб, тўйуб таом емайду. Тевачисини* тўйдурмай, андан таёқ ейдур. Карантинларда ўзини мискин кўрсатиб, зиллатни қабул қилиб, пулсиз ўтар. Мактаб ё мадраса қилатургон ҳожини топилмайду. Ал-ниҳоя, қилатургон хайри 5—10 сўм андаги бой ва ёинки гадоёларга улаштурмоқ ва ҳарамни набавийида ҳар кун халойиқга уч кўза сув бергил, деб бир ходимга ойинда бир мажиди (160 тиён) тайин қилиб, они ҳам юбормаслик (мани самарқандийлигимни билиб, Самарқандда ал-он тирик ҳожини... жанобларига айтинг, мани саққолик* вазифамни юборсун, деб хаддоми* ҳарамдан бири манга таъйин қилиб эди).

Бу мустамлакотлар* орасидан ўтардим, узоқдан катта бир калисониниң ҳаллик қуббаси назаримни жалб этди. Қимники? Русларни монастри-дайриду деди. Бордук. Йўлни бир тарафида фақир ҳовли ва иморатлар, ифлос арабхоналари бордурки, булардан ўтуб, катта бир дарвозадан олий ва катта бир чаҳорбоғга кирдук. Ҳар тараф раста ила ҳар навъ дарахт ўтқурулгон. Ҳар тарафда монахлар учун хусусий уйлари ва ҳаммаси учун катта золлар ва мактабхона, касалхона ва ниҳоятда зийнатлик бир калисо ва Қуддусни ҳар бир минорасидан баланд гиштин бир минора ва устинда Қуддус уфқини овози ила тўлдуратургон катта бир нуқс* осилгандур. Чаҳорбоғни(нг) ҳар ери тозадур. Рус-

¹ Бир асру буқъан хайрия йўқдур — кейинги пайтда жамоат бинолари деярли қурилмади.

ларнинг Қуддусда мундан бошқа яна 4 катта калисо-ларни бордур. Олдимдаги далилга дедим: «Кўрдингизми, русларнинг диндорлиги ва ҳимматини? Шундай тоғда нуқдан шундай жаннатдек жой қилибдурлар. Аммо (сиз) Қуддуси ҳарами шарифнинг ичинда порухоналар* қилибсизлар?!» Табиий, жавоб йўқ.

Баъзи руслар ила сўйлашдук ва ондин чиқғоч ҳамон олдинга ифлос ҳавли ва саҳройиға ўхшаш чиркин мусулмонларни кўрарсанки, бу кўрулгон манзаралар кўнгилга таъсир этар.

Атрофни яна айлашдук. Тур-Зито устидан Баҳри Лут кўли кўрунуб турубдур. Қуддус ичинда ва атрофинда кўн адад калисолар устиндаги жилолик қубба ва салиби илан кўзни ўзига тортар. Мусулмоний дини иморатлар устининг тунука ва ишшилари ва масжид қуббаларининг устинда қўюлгон ва аломати ислом бўлган ҳилол (ярим ой)лар камол чиркинликда кўрунуб, занг босиб, мужалло салиб муқобилинда ҳазин бир манзара кўрсатадурки, мундан насороларни(нг) диниға ихлослиги ва мусулмонларни(нг) лоқайдлиги маълум бўладур.

Рус калисосининг яқинида ҳар тарафи тош девор айлантурулгон мусаммап-саккиз бурж(л)и бир ҳавлиға кирдук. Ўртасинда бир қубба бор. Ичиға сандалиға ўхшаш катта бир тош борки, ҳазрат Исо алайҳиссалом мунинг устидан осмонға чиқгон, дерлар. Ўртаси чуқур бир тошни маҳали* Асойи Мусо алайҳиссалом дерлар. Мунинг яқинида йигирма қадар зинадан чуқур бир даҳмаға кирилурки, Робия ал-адвиййа ва Муҳаммад бин ал-Ҳасан разналлоҳу анҳунинг зиёратларидур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
3-сон, 49—53-бетлар.

3-ададдан мобаъд

Бу чуқурдан чиқиб, аробаға ўлтуруб, бошқа йўл ила яна шаҳарға тушуб, оврупойиларни(нг) тоғ парчаларидек мактаб, мусофирхона, калисо, сумъа, қўн-сулхоналаридан ва ора-сира бузуқ ва харобазор мусулмон ҳавлилари олдида ўтуб, яна шаҳарни бошқа тарафиға чиқиб, бир хейле боргандан сўнгра, хароба бир ерда аробамиз турди. Ердан 50—60 газ баланд — бир тоғ парчаси ва онинг ости бир танобни(нг) тўрт-

дан биридан зиёда бир мағора. Бу мағоранинг усти якпора уч-тўрт дона катта тош — сухра* ила табний ёпилгандур. Мағоранинг ости ердан бироз чуқур бўлуб, айвонга ўхшаш уч тарафи қиёдан* девор усти сухра тош ва бир тарафи очиқдур.

Бу мағоранинг бир тарафинда Султон Иброҳим бинни Адҳам жанобларининг турбалари бордур. Мундаги эски асрлардан, вақтинда бу маҳалга катта иморатлар борлиги билинур. Аммо ал-он хароба ҳолиндадур. Агар ҳозирги мусулмонлар бўлсак, бошқа зиёратгоҳларда; шунингдек, хароба ҳолига келиши муқаррардур.

Мундан чиқиб, шаҳарни бошқа тарафинда бир хейле юруб армани калисосидан ўтдук. Калисо деганда йнгирма-ўттуз тапоб ер ва атрофи тош девор ила қалъага ўхшатуб бино қилинган бир қўрғонча тасаввур қилинсун. Ичинда калисо, мактаб, ҳаммом, касалхона ва жамъияти хайрия идоралари, жимностиқ хоналар*, сумъа ҳар тарафдан келатургон зиёратчи насоролар учун мунтазам уйлар, таомхоналар, ҳатто, ичинда ҳунар ва саноатхоналар бино қилингандурки, ёлғуз танбалхона ва бизни(нг) такаялардек ишсиз ва гадойхона эмасдур. Темур дарвоза ва анга дарбонлари бордур. Бироз нари кетиб, аробадан тушдук. Равоқлик бир саҳловдан ўтуб, бир ҳавличага, ундан пастгина ёпилган чинни ва минокори* бир гунбазга кирдукки, ичи масжидлардек гиламлар ила тўшалган ва бул муборак мақом Ҳазрат Довуд алайҳиссаломнинг қабри мубораклари бўлуб, зиёратига мушарраф бўлдум.

Мундан ароба ила яна бошқа йўллари айлаиб, Қуддус ичиндаги қабри Ҳазрат Марям ва Исо алайҳиссаломга мансуб калисо ва бошқа машҳур калисолари зиёрат ва саёҳатига азимат этдук. Аввалан, масжиди Ақсо ҳарамни шарифинг яқинидаги Қамом калисосига бордукки, насороларча дунёни энг шарофатлик калисосидур. Ичи катта ва кичик бир неча қубба ва мармар иморатлардан иборат бўлуб, ҳазрат Исонинг ҳар навъ тарихий ҳолатларини, яъни халқни динга даъват этганлари ва яҳудийлар тарафидан изо* ва жафо кўруб, салибга михланган ва насоролар эътиқодинча, салб* бўлунгон ҳолатлари тасвир қилинган ва кичкина ясалган ва осилган маслуби мужассам¹ суратлари яслиб қўйилгандур.

¹ Маслуби мужассам — Исонинг чормих қилиниши тасвири кўзда тутилмоқда.

Калисо ичинда кўп адад чироғ ва шамлар ёқилиб, доимо зиёратчиларни узулмайдур. Мундаги насоро зиёратчиларини (нг) баъзиси биз кирганда ниҳояти хўшу ила* тизланиб, андаги насроният меҳробларига ва Ҳазрат Масиҳ маслублининг тарихий суратлари ҳузуринда саф-саф зиёрат этиб туруб эдилар. Бу калисонинг калиди мусулмон бир шайх қўлинда бўлуб, андан бошқа барча ходим ва руҳонийлари насородандур.

Мундан чиқиб онинг яқинидаги рус калисосига кирдукки, мунда ҳам тарихий тош ва тасвирлар кўб бўлуб, бир неча уйдан иборатдурки, бир рус хотун шайхи бизларга кўрсатиб баён этди. Мунда тўрт-беш минг сўм масраф* ила қилингон икон (тасвири ҳазрат Марям ва Масиҳ) бордур.

Калисонинг олдинда тошкандлик ёш агтор бор эканки, ҳожи ва завворлар олатургон нимарсалар сотадур. Дўкониға бироз ўлтурдук. Мамлакатдан сўради. Қўлиға бир неча нусха «Ойна» ва «Туркистон харитаси»ни бердим. Аҳли савод экан. Тошканд шаҳрини кўрсатдим. Бенхтиёр харита устиндаги Тошкандни ўлуб, кўзига суртди. (Ҳуббул ватани мин ал иймон¹.) Хусусан ватан ва аҳли диёрни (нг) қадри мусофиратға* маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак. Сотмасға ва ўлгунча айрилмасға керакдур. Уғли бор эмиш, Қуддусдаги русча ва арабча мактабға бериб, мактабни тамом қилдурмоқға ва сўнгра русча дорилфунунга юбормоқига машварат берилди. Шаҳарни (нг) четроқиндаги Қабри ҳазрати Марям калисосига бордук. Шайхлари тамоман насородур. Асл калисо ер остинда қолиб, 60 қадар зина ила кирилур. Ер остинда 2—3 қубба ва мрамар равоқлар ила бино қилингон иморатлар бўлуб, деворларинда тарихий хат ва тасвирлар бордур. Кўп чироғ ва қандиллар ёқилган ва ер ости иморати бўлган учун қоронғудур.

Андан чиқиб, яқинидаги насороларнинг католик мазҳаби аҳлининг зиёратгоҳиға кирдук. Кичкина бир эшикдан кирармиз. Қудрати катта тош — сухралардан пайдо бўлган ва бир-бириға муттасил 3—4 кичик табиний мағоралардан иборатдурки, мағоранинг тавониға баъзан қўл етар. Ва ичи номунтазам 2—3 ҳужраға айрилиб, ҳазрат Масиҳнинг бир бола бўйнида салб қилингон мужассам тасвири бордур. Ва яҳудийлар тарафидан

¹ Ҳуббул ватани мин ал иймон — Ватани севмоқ иймондандур.

салибга миҳланганда қонларини оқгани тасвир қилин-
гондур. Бу мақомнинг шайхи католик насородандур.

Мундан чиқиб, шунда яқин Боязид Бистомий¹ Ҳаз-
ратларининг турбаларини зиёрат этиб, бироз нар(р)-
оқдаги насороларга тейишли чаҳорбоғга кетдукки, онда
ҳам ҳазрат Масиҳнинг ҳар навъ тарихий ҳолатларининг
тасвирини деворларга тортилибдур. Яна бир неча исло-
мий ва яҳудий ва насроният мақомларини саёҳат ва
зиёрат этиб, яҳудийларни Қуддус ҳарами деворининг
орқасига келиб, ҳар кун йнглаб дуо ўқийдургон жой-
лариға келдук. Яҳудийлар ҳарамни мусулмонлардан
олиб аларға бермоқни ва қадим яҳудий ҳукумат ва сал-
танатиға сткурмоқни Аллоҳ таолодан тилаб, ҳарам де-
ворига орқа тарафдан келиб мутаважжиҳ бўлуб, бўюн-
лариға ридо солиб, эру аёллар соатлар ила тикка ту-
руб, китоб юзасидан ва ё ҳафзан* гуруҳ-гуруҳ дуо ўқий-
дурлар. Ким билур, аларни дуолари қабул бўлур ё йўқ.
Зоҳир ҳолда қараганда, Қуддус ва Фаластин, яъни
арзи мавъудга* яҳуду мусулмонлардан зиёда тасарруф
ва илм жиҳатиндан насоролар тараққийдадур...

Ҳарами шарифдаги Масжиди Ақсо ва Масжиди
Сухротиллоға кириб, яна бир видоь зиёрат этиб, ушбу
шариф мақомларға яна мушарраф қилишини Аллоҳ
таолодан тилаб, чору ночор ҳарамдан чиқдук. Бозор
ва ўтелдан нимарсаларнимизни олиб, далил ва шогирд
далилға кераклик ҳадяни бериб, алар ила видоь этиб,
ароба ила вағзалға мутаважжиҳ бўлдук. Далил жа-
ноблари вағзалғача келмоқчи бўлди, ёлвориб қайтар-
дим. Гўёки икки киши тамом уч кун манга рафоқат*
ва далолат этдилар. Агарда Оврупони(нг) бир шаҳри-
га бир таржимон уч кун аларни айтган далолатини
қилса, ақлан ўн беш сўм олур. Аммо икки кишиға
мани берганим ондан оздур. Маафиҳи* берган нимар-
сам аларни(нг) тахминидан зиёда эдики, хурсанд бўл-
дилар. Ман дедим: «Агарда икки кун минилган ароба-
ни одат бўюнча киро қилса эдингиз, сизға зиёдарок
берар эдим. Азбаски, аробачиға... гурушни зиёда олиб
бердингиз».

Далил жаноблари уялиб, деди:

— Одамни тонимоқ мушкул. Агар ҳожиларни 3 кун,
4 кун олиб юрармиз, кетар вақтида бергуси бир ма-
жиди (160 тийин) берарки, икки кишиға на бўлур?

¹ Боязид Бистомий — 874 йилда вафот этган машҳур мута-
савиф.

Лонлож далиллик зимнига даллолик ҳам қилармиз...

Букуи чаҳоршанбадур. Асрдан сўнгра бир попул*
Ефадан Искандарияга кетар. Онга етмоқ учун Қудду-
си шарифдан оташаробани учинчи синфига кирдик.
Тушганда нимарсаларни чиқорган ҳаммол ҳақини онга
бермоқ учун далилга бериб эдим, олганим йўқ, деб 2
ғурушни яна олди. Вагонда Оврупо ва Амрико сайёҳ-
лари ва ерли араблар, аскарлар тўла бўлуб...¹ Хулоса,
бандаи Худонинг ҳар қисмидан бордур. Курраи ар-
нинг ҳар навъ мусулмони, насороу яҳудийси мунда
келур ва ҳам (маси) бир худонинг бандасидур.

Бу ҳолат ва манзаралар ҳам латиф ва ҳам ажиб
бўлуб, нисонни чуқур тасаввурларга кўмар:

Рафтам ба калисон тарсоу жухуд,
Тарсоу яҳудро рў бату буд.
Дар ёди висоли ту ба бутхона шудам,
Тасбиҳ табон замзаман ишқ ту буд².

Урта ёш аммома* ва муслиҳлик* бир араб шайхи
Оврупо либоси кийган бошқа бир зиёли араб ила мани
олдимга ўлтурдилар. Узум ерлар. Шайх манга: «Дом-
ла ака, узум енг...», — Хўқанд лаҳжасига таклиф этди.

Ман дедим:

— Сиз Хўқанд тарафига кўбми юрган?

Дедики:

— Ман Хўқандийдурман. Беш-олти санадур. Ҳинд,
Арабистон, Миср ва Ҳижозга кезарман...

Ҳаж шавқи учун оқчасиз ватандан чиқибдур. Мар-
жон, садаф, тасбиҳ ва амсоли савдо этар. Ва мазкур
айтилгон қитъаларни ҳар сана бир дафъ айнолур экан.
Икки минг сўмча мояси бор эмиш. Мазкур қитъалар
тилидан ҳамда ўрду ва англизи биров билур... Мадинаи
мунаварадан ер ва хотун олмоқни ва боласини низо-
мий мактабга бериш тўғрисида машварат этдук. Жа-
вориндаги ёш бир араб жариди мухбири бўлуб, онга
ҳам маъқул бўлди...

2-июл, ҳануз асрға ярим соат бор. Ефа шаҳрига оташ-
аробадан тушган ҳамон Ефада мутаваттун* самар-
қандий ва садаф тужжори Ҳожи Мир афандиға йўлуқ-

¹ Учрб кетган.

² Таржиямаси: Насроний ва жухуд ибодатхонасига бордим.
Насроний ва жухуд қаршиингда юзма-юз ўти-
рардилар.

Единг висоли билан бутхонада бўлдум,
кўлпмда тасбиҳ ишқингда замзама қиларди.

дук. Бу жаноб даллол ёинки ҳожи сайёдларидан эмас ва ниҳоятда мусофирпарвар ва амини муътамад* бир одамдур. Бизни тўғри ҳавлисиға олиб бормоқчи бўлди. Ман дедим: «Афу буюринг, бир дақиқа ғойиб қилатургон вақтим йўқ. Тўғри парахўдға кириб, Мисрға азиат этмоқчиман». Андаги турк жандармасидан парахўдни сўрадук. Деди: «Суръат ила кетсангиз, балки етарсенз». Нимарсаларни ҳаммолға кўтартуруб, денгизға юруб яқинлаштук. Олдимиздан гуруҳ-гуруҳ халқ чиқиб: «Вопур роҳ» («Попур кетди»), — сўзи ила бизларға муқобил бўлурлар.

Денгиз лабиға чиқиб кўрдукки, попур кетиб турубдур. Денгиз жандармасидан: «Яна қачон попур бор», — деб сўрадук. Зухурот* бўлмаса, душанба куни, жавобини берди. Ана, Халил ал-Раҳмон йўлиға ароба синиб, 3—4 соатимиз фавт* бўлгонининг натижаси. Энди Ёфадек кичкина шаҳрда беш кунимизни гўё ҳибс ила ўтқарурман. Уйдан чиқгондан бери тузаган фурсат, сафар прўграмим букун сактаға учради. Кайф учди. Гўёки мани мунда бир саналик ҳибс этдилар. На чора? Ёфада ҳожихона ва ўтел очган жаноби Ҳожи Бақо Бухорий келиб мулоқот этди. Ва жаноби Ҳожи Мир ила манга дилдорлик бериб, Ҳожи Бақо очган Миср ўтелиға олиб келдилар ва аъло бир нўмра бердилар. Алар хурсанд, мен хана.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
4-сон, 74—79-бетлар.

4-ададдан мобайъд

Ёфа шаҳри Оқ денгизнинг Шом соҳилинда ва Қуддуси шарифнинг аскаласидур*. 15 мингдан зиёда халқни бўлуб, аксари мусулмон ва бошқаси яҳуд ва насоро бўлуб, барчасининг тили арабидур. Атрофи боғча ва баракатлик бўлуб узум, лиму, тарбуз, шафтолу, хулоса, ҳар нав мевасидан Оврупо ва Мисрға ҳар сана миллиўп сўмлар ила сотар. Соҳилиға лимон — парахўд турадургон сунъий ҳавзи йўқ. Вақтида ҳар оининг аввал-охири бир ҳафта қаттиғ фўртанаси бор. Ёзда бир озгина денгиз мавжи бўлуб, аммо кўрқунч эмасдур. Ушбу сана Оврупойи бир ширкат уч санада тамом қилмоқ шарт ила рехтим* ва ҳавз қилмоқ учун Туркия давлатидан рухсат олгани сўйланурди.

Шаҳар депгиз бўйинда узунча тушуб, баъзи иморатлари денгизга муттасил, узоғи 20—30 газдур. Қадим кўчалари ифлос ва тор бўлуб, охиран ҳукумат 4—5 оврупойи катта йўллар очибдурки, тарафайни 4—5 табақагача тошдан овруповорий иморат бўлуб, лукс ланпалар ила танвир* қилингон. Ва тижорати яхши бўлуб, ер юзиндаги бутун мусулмон, яҳудий ва насороларни(нг) зиёратгоҳи Қуддуси шариф ҳожиларни(нг) ўтадургон еридур.

Шаҳарга муттасил ва денгиз бўйинда ҳамда темур йўли мухтатаси* ҳамсоғлигиндаги баъзан зироатлик ва баъзан қумзор ерларни Туркия давлати рухсати илан яҳудий миллиўнчиларидан иборат бир ширкат—кампоания халқдан аввалан йўқ баҳосиға олиб, кичик бир шаҳар бино этиб, яҳудий муҳожирлариға керакли иморатларни қилиб, 10—20, ҳатто, 50 сана муҳлат ила берарлар ва беш мингдан зиёда яҳудий муҳожирлари дунёни ҳар тарафидан мунда жам бўлубдурлар. Овруповорий тош иморатлар, ибодатхона, дорулфунундек катта мактабхоналар, «артизан» — сув бергувчи қудуқлар, нўмралар. Хулоса, йигирманчи аср тирикчилиғиға ва яҳудий маишатиға керакли мукамал иморатлар бино этибдурлар. Уз ароларинда иттифоқлари том бўлуб, бу яҳудий шаҳринда содалавҳ ва фикрсиз турк давлатидан на пўлис бор, на мудир.

Яҳуд миллати ва ҳар бир кўзи очик миллат манфатлик ишга пўлни қизғонмайдур. Бу иш учун биргина Рўтшилд бой 4 миллиўн сўм берибдур. Масалаң, бир яҳудий дунёни бир учидан анда ҳижратни қарор бериб хатлашса, ўшал ширкат анга керак ҳавлини муҳожир планича бино этиб, 50 саналик берар ва ҳар сана ижросини ярми қадар пул бериб, ҳавлиға эга бўлур.

Ушбу яҳуд шаҳрининг ерини ўн сана муқаддам бир кишиға мажоний берса, олмас экан. Ва яҳудийлар бошлаб иморат қилганидан сўнгра атрофни бир мураббаъ газни бир ғуруш—7,5 тийин экан. Ал-он газни минг ғурушдан фазладур*. Яна қиммат бўлуб тараққий этар. Азбаски, дунёға яҳуд халқини(нг) мустақил шаҳри йўқ. Ва Ёфанинг бир тарафи чўл бўлуб, бу чўл борабора Туркиянинг ҳуррият ва ҳимояти ва ёинки содалавҳлиги соғисинда дунёмизда бирдан-бир яҳуд шаҳри бўлур. Яҳудийларни ҳозирги дорулфунун мактаблари ва идоран баладийалари турклар назоратидан озод, на унга турк инспектур — муфаттиш илмияси ва на пўлиси қарайдур.

Ефа яҳудий шаҳрининг кўзга кўрунмас идораси ўзлари учун марка бостурбдурларки, яҳудийлар бу маркани сотиб олиб, хатнинг ичиға ёпуштурарлар. Албатта, бир кун келурки, бу маркалар лиғофани устиға чиқар. Оре, умид лозимдур. Дунёға ҳар ким умид ила яшайдур. Аммо умидға иш қўшулса, натижа берар. Ефада ўн минг қадар мусулмон ва 6—7 минг қадар яҳуд ва насоро бор. Аммо катта савдолар ва катта магазинлар, синаматоғраф ва катта мактаблар ҳамма(си) яҳуд ва насоро қўлиндадур. Мукаммал франсуз-ферар мактаби мунда мавжуд бўлуб, Франса мисийўнерлари тарафидан яхши бир ерда бино қилингон ва боғчасиндаги кўшкдан қаралса, бутун Ефа боғчалари оёқ остинда кўрунур.

Туркларнинг бир султоний ва бир неча ибтидоний мактаблари бўлуб, Ефанинг ўн минг мусулмонлари бизни Самарқанднинг 80 минг мусулмонидан ўқимоқ тўғрисида аълодур. Азбаски, султонийда юз қадар талаба бўлуб, арабий, туркий, франсавий ўқийдур. Франсуз мисийўнер мактабиға ҳам мусулмондан 20 қадар талаба бор. Самарқанддаги ҳукумат мактабида нуфуси Самарқанддан ўннинг ярми қадар ҳам мусулмон боласи йўқдур. Мундан маълум бўлурки, Ефанинг у чиркин араблари бизни бу озода мусулмонлардан кўра тараққийдадурлар. Ҳолбуки, аларни(нг) бу тараққийси яҳуд ва насороға қарагонда ҳечдур. Ефада насоролар тарафидан уч жарида араб тилинда ва яҳудийлар тарафидан бир жарида араб тилинда ва бир жарида иброний тил ва хатинда чиқиб, аммо бечора мусулмон тарафидан бир дона ҳам йўқдур.

Шаҳар ўртасиндаги жомеъда бордим. Бир мударис бир неча талабаға тафсир ва ҳадис дарс бериб турбдурки, бир оз қулоқ осдим. Фикри ва тадриси* яхши бўлуб, бизни Бухоро ва Туркистондан аълодур. Ҳамшаҳримиз садаф тожирин жаноб Ҳожин Мир афандини (нг) уч ўгли борки, онаси арабдур. Каттаси ҳукуматнинг султонийсини тамом этиб, франсуз-ферарини ҳам шу сана тамом этибдурки, тавзеи мукофот* кунни ферар идораси тарафидан бизға ҳам даъватнома ва белат келди. Бордим. Тошдан бино қилингон икки табақалик мадрасадек катта бир мактаб... Туркия ва Франция байроқ ва аломатлари илан зийнат берилган. Бир тарафда султон ва Туркия ҳам Франция ақобирларининг тасвири осилгандур. Юздан зиёда насоро, яҳуд ва мусулмон боласи синф-синф чиқиб франсузча, арабча

ва яҳудча абётлар ва нутқ ўқудилар. Мактаб боғинда тўрт юз қадар мухталлиг* халқ бор. Мукофот учун берилатургон китоб ва албўмларни(нг) устига болани нумраси илан исм ва кунияси ёзилган ва келтуруб мактаб попослари* тарафидан ҳар болани яқин одамига берилур. Бола келиб сафларни ичидаги ақрабосини қўлидан бахшишни* олар. Саҳнадаги балаид ерга чиқиб, таъзим этар. Араб муаллимлари араб либосиға, яҳуд муаллимлари яҳуд қиёфасиға, франсуз муаллимлари тамоман руҳоний (пўп) қиёфатинда бўлуб, бўюнлариға салиб осилгандур. Пўпларни оёқларинда масиҳи ва этик-да йўқ. Балки арабдек аёқ ялангдур. Расми мукофот тамом бўлди. Араб талабалар тағйирни қиёфа* этиб, арабча тарихий ва муҳорабалар суратинда бир фожеа театр кўрсатдилар. Араби шеър ва қасидалар ўқуб, андаги ҳар синф, халойиқ тарафидан мазҳари тақдир бўлиндилар. Шом соҳили франсуз нуфузида дерлар. Дарвоқе, франсузлар Порисдан қопчуқлар ила олтуи келтуруб, мусулмон ва араб болаларни мажоний ўқутуб ва ҳатто, у чиркин, иштонсиз араблар боласиға либослар бериб, ҳаллдор китоблар бахшиш этиб, устига нон ҳам бериб, яна ҳар сана дунё жайнати ҳисобланган. Порисға мажоний саёҳатлар қилдуруб, ҳамда франсуз пули илан араб ва турк еринда очилгон мактабға араби ва ҳатто, араб динини пул бериб араб муллосидан ўқутурса ва андан чиқгон болаларни восита илан ва минг йўл илан Туркиянинг давлат маҳкамалариға маъмур қилиб сўқса, албатта, Сурия ва Фаластин халқини(нг) франсузпараст бўлуши лозим келур. Бизни(нг) Туркистон ва Бухоро халқидан кўра араблар қобил ва мустанди маданиятдурулар*.

Арабларда либос, сочу сақол, қадим ва жадид, театр ва мусиқи масалаларининг ҳаром ва ҳалоллиги қачонлар ҳал бўлуб кетгандур. Бизға энди бошлайдур. Биз Русияға тобеъ бўлуб туруб, Туркистонни ҳеч бир шаҳриндаги бир ҳукумат мактабиға ўн нафар мусулмон талабамиз йўқ, мусулмон тили ва мусулмон дини ўқитмоқ нари турсун...

Ҳожи Мурбақонинг Миср ўтелидаман. Бир неча кун муқаддам Бухоро шайхулисломи жаноблари ҳам шунда турган эканлар. Қуддус, Ефа ва Халил ар-Раҳмондаги шайх ва мискинларға кўп-кўп ҳадялар бериб, бир неча қурбонлар сўюб, халқға тарқатибдурларки, ҳар ким мадҳ этар.

Ефада ҳамроҳлари илан маъан* ва ҳам танҳоли суратларини олдуруб эканлар. Муборак сиёратларини Шоми шарифда бориб кўруб эдим. Бизларда баъзан таассуб йўқ. Агарда тотор шайхулисломи бўлса эди, балки суратни гуноҳ биларди. «Шўро» мажалласига сурат кўймоқ гуноҳ деб тотор муллолари бир неча вақт мубоҳаса этиб эдилар...

Миср ўтели олдидан бир мусулмон жанозаси ўтди. Нардбонсиз бир тобут. Тобутни (нг) бош тарафинда бир газ қадар яғоч ўтқурулгон. Агарда мант* эр бўлса, устига аммома* ва аёл бўлса, рўймол ўрайдурлар. Тобут қамош* ила ўртгон бўлур. Тобут кўтарганлар ва ақраболар ва орқадан кетатургонлар дол-фигон ўрнига «Ло илоҳо иллоллоҳ, ло илоҳо иллоллоҳ»ни якбора ва баланд овоз ила айтиб кетмоқдадурлар. Ман ҳам нўмрадан тушуб, орқаларидан кетдим. 200 қадамдан сўнгра қабристонга кирдук. Ки шаҳарни (нг) марказига бўлуб, икки тарифида бозорга қараб катта дўконлар бино қилинибдур. Бир тарафи маҳалла йўли ва бир тарафи ҳавлилар бўлуб, ораси бир неча таноблик қабристони мусулминдур.

Ўлук кўмулуб, Қуръон ўқилди. Йиртиш йўқ. Қабристонни (нг) икки тарафиндаги икки катта йўлдан, эшини ва орасидан пиёдагузар* йўли бор. Қабристонни (нг) бир тарафиндаги ҳавлиларни (нг) ҳар бирдан қабристонда бир эшик ва тиризалари* бор. Ҳар нав кишилар, ҳатто, Ефа олдида тургон икки англис ҳарбий парахўдини (нг) сарбозлари даста-даста мазкур ҳавлиларга кириб чиқмоқдадурлар. Ҳайрон-хайрон ман-да эшикларини биринда яқин бордим. На кўраини, оврупойи ва яҳудий ва араб фоҳиша хотунлари тўла ва ҳар бири муштарий* тортмоқ учун изҳори жилва этмоқдадурлар. Тукларим урнайди. Субҳоноллоҳ, бу на расволик. Мунда мусулмон борми? Ҳукумат борми? Во, осафо, ҳар бири бор.

Аммо маънан ҳақиқийси ила ҳеч бири йўқ. Бу фисқ-хоналарнинг олдига муттасил қабрлар кўпдур. Яъни бу хоналарни (нг) девори, хона ичиндагилар ила қабрлар орасида ялғуз воситадур. Мунда киратургон ҳабислар қабрларни устидан ўтуб кирар.

Ҳожи Мир жаноблари мани зиёфатга таклиф этиб эди. Қабристондан чиқиб, денгиз бўйидаги саодатхоналарига бордим. Шаҳар мўътабаронларидан* бир неча турк ва араб бордур. Фавран қабристон ҳолатидан сўз очдим. Узр мақоминда дедиларки: «Ундаги

корхонадорлар ажнабий табааси яҳуд ва насоролардур. Биз бир неча дафъа аларни кўчурмоқ учун ҳаракат этдук, қўсуллар мудохала* этди. Ҳукуматимиз заъф* кўрсатди. Баладия* ҳам аларга тараф бўлди. Тўғриси, оқча кучлук этди. Ҳоло иш юқори маҳкамаларга кетган. Жавоб келган йўқ».

Дедим: «Ҳеч ерда мундай разолат ва зиллатни* кўрмадим. Дунёда муқаддас қабристонни бу қадар таҳқир этган бир шаҳар бўлмаса керак. Бизни Туркистон қабристонига ит ва эшшак ётар... Боболаримиз устига от чопамиз, бузуб йўл қиламиз... Аммо қабристонда расмий фоҳишахона қилганимиз йўқ. Бу қўсулларни(нг) айби эмас. Сиз мусулмонларни(нг) ва ҳар нимарсаға бепарво ҳукуматингизни(нг) айбидур. Бизни(нг) Туркистонда расмий мусулмон фоҳишахоналари ҳар шаҳарда кўп эди. Аммо мусулмонларни(нг) саналар ила талаб ва рижосини Русия ҳукумати диққатга олиб, ушбу сана барчасини беркитди. Айб бўлсун, сиз мусулмонларга...»

Ҳожи Мир Самарқандийни(нг) уч ўғли бор. Бирини бу сана Истанбул ва ёинки Оврупо дорулфунунига юборилур. Иккиниси ҳукуматнинг султоний мактабига ўқийдур. Ёзгон ва ўкугон дарслари, чизгон расм ва пилонларини болалар кўрсатди. Ниҳоятда қувондим. «Ойна»лардан ва «Туркистон харитаси»дан бердим. Падарларини ватани Самарқандни харитаға кўруб суюнарлар. Оллоҳ ривож берсун. Кошки, ҳар бир муҳожир Ҳожи Мир афандидек ҳаракати маданиятға бўлинса эди.

Зиёфатдан чиқиб, Бухорий Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди хонасига бордук. Грамўфунда Туркистон ва Бухоронинг машҳур хонандалари лавҳасининг қўюб, мамлакатча бир мажлис этдук. Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди Ефада икки ҳожихона ва бир Миср ўтелини тутар. Қуддус зиёратига боратурғон ҳар ҳожи 11 сўм берса, Ефадаги парахўддан қайиқға ва андан ҳожихонада ва ондан вағзолға ва темур йўл ила Қуддусға ва Қуддус вағзолдан ар(о)ба ила Қуддус ҳожихонасинда ва андан Халил ар-Раҳмон ва Байтуллаҳмға ароба ила яна Қуддусдан ароба ила вағзолға ва темир йўл ила Ефаға ва Ефадан қайиқ ила парахўдға масорифсиз юруб чиқарки, бул ҳожиларға ниҳоятда фойдалиқдур.

Ефа ва Қуддусға бир ой турса ҳам ҳожихонаға ижара ва сув учун оқча бермайдур. Хулоса, на ҳаммол ва

на қайиқ ва на темур йўл ва на аробаға бир пул бер майдур. Далилларни (нг) назру рўзини таомн бошқадур. Ҳожи Бақо ушбу хизматиға темур йўл ва парахўд идорасининг ҳар бирдан ҳар ҳожи бошиға ярим сўм қадар комисса¹ олурки, агарда ҳар сана беш минг зиёратчи мусулмон Қуддусға ўтса, тўрт-беш минг сўм комисса ҳақи бўлиб, икки ҳожихона, Ефа ва Қуддусдаги йигирма қадар вакил ва хизматқору котиб ва югурдақларига шу оқчадан вазифа берур. Ушбу машъум муҳораба ул ходими миллатга кўп зарарлар этди. Ҳожиларни ўз ҳолиға қўйса, бу 11 сўм эвазига 20—30 сўм, балки зиёда масраф этарлар. Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди бу ишни кўп ҳаракат ва тадбирлар ила қўлға кирғузубдурки, узун бўлмаса ёзардук. Тўрт кеча-тўрт кундузини Ефада ўткармоқ кўп гарон* эди. Маа фийҳи, ҳамшаҳарийларни навозишлари соясинда хафа бўлмадук ва бу бекорликда саёхатнома мактубларидан бир нечасини ёзиб, «Ойна»ға юбордук. Чаҳоршанба Ефаға келиб эдук. Душанба аср парахўдни 3-даражасига белат олиб кирдук. 2-белати тамом бўлгон, биринчига кўз қиймади. Аммо 3-синфга ўлтургонимизга жазо чеканимизни Пўрт Саидға кўрарсиз.

Парахўдимиз шомға яқин ҳаракат этди. Иншооллоҳ, эрта соат 8.00 Мисрнинг Пўрт Саид шаҳрига чиқармиз.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
5-сон, 98—105-бетлар.

5-ададдан мобаъд

Попур Ефадан Пўрт Саидға қараб ҳаракат этди. Гуруб яқиндур 2-даражани устиға чиқдим. Бир гуруҳ араб ва Оврупо либоси кийган араблар бор. Сажжода* солиб, асрни ўқуб, давра этиб, имомлари ваъзи сиёсий сўйлаб ўлтурубдур. Мисрни англис ва туркларға бор муносабатидан ва туркларға яқинлашмоқни мисрийлар учун нафълигини исбот этмоқға зўр берадур. Ваъзилари савол ва эътироз этар, гўё онда йигирма—ўттуз нафар аъзолик бир парламент — мажлиси миллат очилгандур. Ман ҳам таҳорат олдим. Офтоби жаҳонтоб денгизимизга ботиб, ғарбимизни қонға бўятди. Бир араб

¹ Комисса — компенсация демоқчи.

шайхи азони Муҳаммадий ўқуди. Параҳўддаги мусулмонлар азон индоси муқобилига: «Оллоҳ, Оллоҳ жалли жалол самъийна ва аъъийна»¹, — жавоби илан фазони тўлдурадлар эди. Ҳар тарафимиз сув ва анинг боҳаридан* пайдо бўлган осмондур. Мундан бошқа олам йўқ. Бу поёнсиз денгиз устинда писта пўчоғидек маркаи баҳриямиз* солланадур. Бу ғуборсиз ва муаттар уфқи холиқиға ибодатға муқайяд бўлдук.

Араб шайхи важдға* келди. Намози шомни икки аввалги ракъатиға «То»дан бошлаб Қиссан Ҳазрат Мусо ва Фиръавни охириғача ўқуди. Намоздан сўнгра такбир ва таҳлиллар, таслиҳ* ва тардиҳлар* ўқулди. Ва олами ислом учун дуолар айтилди. Мундай важдлик бир ибодатни мундан аввал кўрганми ёдимға йўқ. Атрофимизни олойиши дунёдан поклиги, уфқимизни муаттарлиги ва шайхни руҳфизо оҳангги қироати асоби важддан эди.

Чу хуш аст савти Қуръон зи ту дилрабо шундан
Барахт наззора кардан сухани худо шундан².

Уфқимизни зулмат босди. Осмони шабчароғлар зоҳир бўлуб, Оқ денгизнинг лотимоҳо* мавжларини кумушдек жиллантлар эди. Араб мажлиси миллати ҳануз баҳсу жидолда*, араб шайхи ҳануз сўзу гудоздадур³. Ҳавонинг салқинлиги оёқим оғруқини қўзғамоқчи бўлди. Лоиллож, хуфтонға туролмай, 3-даражани (нг) анбориға тушуб, жаноби Ҳожи Бақо бергон амонат денгиз курсиси (качалка) устиға узандим. Анбор бадбўй бўлган эди. Ёнимда Ҳожи Абдуллоҳ исминда Шаҳрихоний мискин бор. Юки бир чарх ила 3 пут келатургон эски-туски, латта-путталардан иборатдур. Чархидан бошқа барча либосу латта-путталарини бизни тўқумдўзлар 50 тийинга олиши маълум йўқ. Ўзи икки ҳаж қилгон, Ироқ, Бағдод ва Фаластинни икки дафъа жаёв кезган бир обиддур. Параҳўдда ва Пўрт Саидда нимарсаларимизға қаровуллик ва ҳаммоллиқ этди. Обжўш келтурадур. Хулоса, мен учун бир ҳамшаҳри ва аъло бир ҳамроҳдур. Миср туфроғинда чархчилик қилиб, бироз фойда этиб, мавсумда яна Ҳажжи шарифға кетар.

¹ Таржимаси: Эй қодир Худо, бизни тингла ва тилагимизни бер.

² Таржимаси: Қуръон оҳангларини сен дилрабадан эшитмоқ, атрофдаги жамъи нарасага қараб Худо сўзини эшитмоқ қандай яхши.

³ Сўз гудоза — гап билан овора:

Заррадек ғами йўқ. Йкки юзи қип-қизил, тавоно*. Фақат ниҳоятда чиркин, ҳаттоки, либослари кир ила у қадар муҳр(а)ланганки, ҳабашни қаро юзидек ялтирайду. Хулоса, бу ҳоли илан бир миллиўнердан тинч ва роҳатдур...

Оқшом денгиз курсися устинда чалқарамон ётиб уйқуға кетдим. Парахўд бир оз бешикдек тебратур. «Афандим, — турунг, фажр* қўлдан кетар. Ва ҳам Пўрт Саид кўрунди», деб Ҳожи Абдулло афанди уйғотди.

Фажрни сафоси, денгизни шаффоф мавжи, бир тарафдан шамси жаҳонтобни зиёси илан ҳаво ва фазони касб этгон латофати ва денгиз қушларини учуши ва соҳилдаги шаҳарни, денгиз мусофирларинча, чимилдиқдан чиқгон бир қиздек латофатини тамошоси тўятургон ва тавсиф қилиб битиратургон нимарсалардан эмасдур. «Оқшомги ибодат лаззатини такрори учун араб намозгоҳиға кетдимки, намозни битирибдурлар. Ялғуз бошимға убудият этдим. Ҳар замон Мисрни ҳақиқий хўжаси англисларни зарби ва фўлоди мудҳиш парахўдларига йўлуқармиз.

Энди Пўрт Саид жомеъларининг ҳилоллик минораси ва салиблик калисолари ва 3—4 ошёналик иморатлари ва денгиз бўйиндаги симсиз тилгироф-мухаттасининг устуни кўрунмоқға бошлади. Суэс қанолининг ишбоши муҳандиси француз Фердинанд Дулиенсни денгиз ичинда тошдан қилингон ҳайкали мусофирларға қанолни кўрсатиб тақдим қилиб турубдур.

Парахўдимизға араб дўқтури келиб, ҳаммани бирма-бир кўз ила кўрди. Карантин қайиқлариға юклар тўлуб, ўзимиз ҳам ўлтуруб, аскалаға мутаважжиҳ бўлдук. Мундаги қайиқ ва ҳаммоллар карантин идорасидандур. Қайиқ кириси, карантин пули, «начур» пуллари учун бир сўм олиб панд бердилар. 3-мавқеъға белат олганимни жазоси энди бош кўрсатди. 2-даражадаги одамлар матурлик қайиқлар ила кетдилар. Биз аларни карантиндан ўтушларини соатлар ила денгиз ичиға мунтазир қолдук. Карантинға чиқдук. Бир-бирини темур панжара ва ҳалқалардан ўтуб, табиб ва пўлис доиралариға йўлуқуб, ҳар тарафи темур панжара ила нҳота қилингон бир майдонға чиқдук. 3-даражадаги одамларни нимарсаси «начур»* бўлур эканки, яна икки соат интизор керак. Баракат берсунки, тоза чамадон ва тоза жойхобларни «начур»ға солмадилар. Чиркин кўринган ҳар нимарсани боғлуқи илан жаҳаннам мисоли «начур»тиб чиқордилар.

Бир хил мусофирлар бу замон гўё девона бўлган эди. Мани 4 қитъа нимарсамни «начур» қилмасдан тоза нимарсалар ичиға ажратдиларки, нанжарани орқасидан ва узоқдан кўрар эдим. «Искандария» ўтели (дан) одми араб Алини ўтелиға бормоқчи бўлдумки, Али мани андаги сиҳҳия доираси*ға олиб борди. Кимлигимни, поспуртсиз сўрадилар. Мисрға қайси хоңау қайси кўчада кетишим сўралди. Дедим: «Ўтелға тушарман». Дедилар: «Сиз 3-мавқеъ ила келибсиз, 3 кун Пўрт Саидда турарсиз, ҳаким муояна этар*, сўнгра кетарсиз...» Ҳар на дедим, илож йўқ.

«Искандария» ўтелиға турушим ва Алини(нг) манга 3 кунғача кафилигини пўлис ёзди. Хулоса, бандга тушдук. Агарда Мисрда махсус бир хона ва кўчасининг нўмраси ва хона эгасини оти айтулса, қўяберар эканлар. Ва Миср пўлисиға тилгироф берилиб, андаги сиҳҳия ҳакимиға 3 кун кўргузулур экан. 2-синфдагилар қачонлар Миср вағзолиға кетди.

Бошимдаги Эрон кулоҳи шафоати илан бир эроний келиб, аҳвол сўради, вукуотни* сўйладим. Ул деди: «Мунда “Доруссаодат” исминда ўтелим бор. Эртаға сизни Мисрға жўнатмоқ қўлимдан келур». Яна пўлис ва сиҳҳия идорасиға бордук. Табдили макон* ва кафили ҳадидманд* қайди учун энди аввалги кафилим Али қабул қилмайдур. Лоилож беш ғуруш бадалиға Алини бандидан озод бўлуб, 2-Ҳожи Али эроний кафолатиға кирдим. Соат 8 парахўддан чиқуб эдук, энди 12 дурки, ҳоло гумрукдан чиқгонимиз йўқ. Соат 2 да Мисрға ароба жўнайду. 6 соат Пўрт Саидни саёҳат этиб, шу кун аср Мисрға кирмоқчи эдукки, 3-даражаға келгонимиз учун ҳибсага тушдук. Гумрук(д)а нимарсаларимиз қаралди. Божилиги йўқ экан, чиқиб «Доруссаодат» ўтелиға келдик...

*«Ойна» ж., 1915 йил,
6-сон, 123—126-бетлар.*

ХАЙРУЛ УМУРИ АВСАТУХО¹ 2

«Хуршид»ни қорийни киром ва муштарийи аъзомига арз қилунурки, замонимизни сиёсий (пўлитик) замонлигини кимса инкор этмайду. Ҳозир Русия давлати (нинг) тариқи* ҳукмронлиги (ни) ноқис эканлигига ҳар бир хабарлик киши иқрор этар. Давлат қонунларини (нг) ислоҳ ва таждидига ҳар ким мойилду. Аммо Русиядаги барча халойиқ бошлуча неча аслу асосга бўлунгандурлар. Бу сиёсий фирқаларни (нг) ҳар бирига ҳар бир мазҳаб ва дин аҳлидан қўшулгандур. Чунончи, насоро, яҳуд, муслим ва мажусий тоифаларини (нг) ичида бу сиёсий маслакларга мойил кишилар борду. Ва яна ҳар тоифа ичида фирқасиз, маслаксизлар ҳам топиладу. Биз, туркистонийлар, замондан камхабарлигимиз учун бир неча минг кишидан бошқа ҳаммамизни ҳеч бир фирқага мансуб эмас, маслаксиз нодон фирқаси деб аталса ҳам сазоду. Ани учун биз бу 3—4 фирқа — партияларни асос ва маслак сипоҳийларисидин мухтасар баён қилармиз. Чунончи, биринчи — «Буйрўкратияи мустабид»* фирқасики, булар эски тарз ҳукумат давомини хоҳлайду. Русияни (нг) эски ҳукмронлиги (ни) тариқи шундай эди. Импиротуримизни (нг) ҳар бир амри ва ҳукму ройи — «закун» аталиб, ҳеч лоу наамсиз* барча волий, суд, вузаро ва булар қўл остида турганлар воситаси-ла ўрнига келадур. Ҳар хил низом ва закун китобларни Синод (Военный совет) деган мажлис аъзолари тузатиб, тўқуб подшо ҳазратларига Вазирлар мажлиси воситаси ила манзур қилурлар. Импиротуримизни (нг) имзоларидан сўнгра закун аталиб, барча вузаро ва вилоят маҳкамаларини ва суд мажлисларини мутассиддийлари тарафидан халқ устига жорий қилинур. Бу қондани идораи мустақила (самодержовний) аталладурки, ҳозир Ёвропо қитъасидаги Русия ва Туркиядан бошқа қирқ қадар катта ва кичик давлатларда йўқду. Идораи мустақила қўл остидаги фуқароларни ҳар қанча ҳукумат одамлари ва тўраларга яқин ва муносабат-

¹ Инш (амал)ларнинг яхшиси ўртачасидир.

² Д. Рашидова ва К. Турсунбоев нашрга тайёрлаганлар.

лик ўлса ҳам аҳволи сиёсия, диния ва дунявия ва олий-
си дуруст бўлмай, кундан-кун таназзулдадур. Хусусан,
мазкур 2 (икки) мажлисга катталари дохил бўлмай-
дурган тоифаларни аҳволи ниҳоятда забунроқ бўлуб,
дин ва дунё, илм ва маърифат, тамаддун* ва адолат,
мусовот тўғрисида ҳаммадан кейин қолур. Чунончи,
биз, мусулмонларни (нг), диний ва қавмий ҳуқуқимиз-
ни (нг) камчиликларни подшоҳ ҳазратлариға етмай, ет-
ганда ҳам мажлис членлари тарафидан радд бўлуб ё
илтифотсиз қолур. Бунини (нг) сабаби ила биз ва бизга
ўхшаш тоифалар таназзул қилуб, оҳисталик ила фир-
қаси, тоифаси, ватани хор ва хароб бўлуб батадриж йўқ
бўлмоқ хавфи вордур. Бу масалада аҳли хабар наздиға
тажрибаи тарихия ила собит бўлгандурки, дунё сиёсий-
лари ва сипоҳийгаридан хабарлик кишилар, албатта,
мунга тасдиқ қилурлар. Ал-он биз, туркистонийлар, шу
ҳол мақдамасиғамиз. Албатта, савол келадурки, Тур-
кистон обод бўлди, илгари бой кам эди, миллиўнир йўқ
эди, яхши иморат ва либос ва палос йўқ эди. Боз, бас,
на учун инсофсиз муҳаррири маъраз*лар харобмиз дея
жоҳилона ёзадур деб, анга шундай жавоб бермоқ ке-
ракки, 6 миллиўн туркистонийларға 3 миллиўнир борлиги
маълум. Йўқ, бойман деганлар банк ва фабрикантларни
хизматчиси ва мадюнидур*. Шаҳар ва қаръялардаги
катта иморат ва казармахоналар ҳамма яҳудий ва Овру-
пойиларникидур. Оврупо имтаасийлари* ерли имтаалар-
ни синдурди. Деҳқонлар, эса, агарчи бир вақт қўли, бир
оз ақча кўраина Оврупо имтааларини бириға икки ва
беш хом бериб, бир пишиқни зўрға олар. Бир даража
диний ва илмий жиҳатга атф назар қилинса, вақфлар
кетди, мадрасалар хароб бўлди. Бориға ҳам тартиб,
фехрист, мухтасиб, мумтахин, муназзам йўқ. Эски тар-
тиб ва жадвал ва даррус кундан-кун мударрислар та-
рафидан таржеъ қилинур. Икки миллиўн туркистоний-
лар мадрасасиға Худодан бошқа нозир йўқ. Бир раиси
диний ва мумайизи илмий йўқ. Узимизда эса инсоф ва
хавфи ҳақ йўқ, асло йўқ. Ва Оллоҳ, на учун саводсиз
қози, илмсиз мударрис, инсофдан хабарсиз муфтий,
қироатсиз имомлар оламини босди. Бунга сабаб бирор
раиси диний ва мумайизни* илмиға моллик ўлмағанимиз
эмасму? Худо сақласун, яна 25 йил шундай бўлса, ҳо-
зирги муҳтарам уламоларимиз кетсалар, Туркистонға
қиёмат қўпқон, илм ва амалға фотиҳа тортилгон ҳисоб-
ланур. Басират ила 25 йил мақдамни ҳозир ила ва ҳо-
зирни 25 санаи сония ила қиёс қилган хушманд* бизни

бу баёнимизни муболага ва хатон зуъм қилолмаса керак... Биз яна масдар* баҳс бўлган партиялар баёнига ружуъ қилармиз.

Эинчи фирқа партияни кадет (конституционий демократически маршрут аъвомия маъишат) маршрут фирқаси аталадур. Бу партияни(нг) муроди шулки, «Миллат мажлиси» хоҳ Дума очилиб ҳар бир миллиён халқдан 3—4 вакил пойтахтга бориб, мажлис қуруб, бирча зақун ва қонунларни ҳар бир вилоятни аҳволи ва ҳар дин ва миллатни озбд ва сарбастлигига ақл ва инсофига қараб таассуби ҳуқуқи башария ва риояи динияга мувофиқ тузатиб, подшоҳ ҳазратларига топширилса. Ва импиротуримиз ҳам ўшал халқ вакиллари тайёрлаган зақунларни ўрнига келмоқиға ҳумоюн фармойишларини қилсалар. Барча дин ва уруғ халқ хартухар* ўлуб, то қозий ва судиялар ҳукм қилмағунча, чиновниклар ўз ройлари ила...¹ ёйинки мол, жон, фикр ва ҳаракат расмиясига монеъ бўлмасалар. Ҳар тоифани ўз китоби, эътиқоди ва масонли динияси ўз орасига жорий бўлуб, Русиядаги барча халқ Русияни ҳар бир нуқтасига баробар бўлуб, ҳуррияти диния, ҳуррияти шахсия, ҳуррияти ижтимоия, ҳуррияти иттифоқия ваъз ўлунуб бўлатурган қонунни жадида доиралари онинг мўътодича жорий ва мустаъмил* тутулса, халойиқ вакилларини(нг) қароридан хориж ҳеч зақунлар бўлмай ва вакиллари хоҳламайдурган эски зақунлар ислоҳ этилса... Ҳозир Русияда бу — кадетлар фирқасига мансуб халқ ҳар дин ва миллат аҳлидан ниҳоятда кўпдир. Собик Миллат мажлиси аъзоларини(нг) аксари бу фирқадан эдилар. Бу фирқа ҳақиқатда ўрта фирқадур. Мўътадил ал-мизож халқлар бу партияни хоҳлагандурлар. Бу фирқа ифрот* ва тағрит* ўртасига, соғ ила сўл васатиға, ҳар бир фикр ва матлабни авсати ва марказига бирлашган бир ҳизби* мутавассит* дур. Русия мамлакатига мундин беҳроқ ҳизб йўқдур. Ифрот ва тағрит, яъни Иштирокийун, Инқилобийун ва Қора гуруҳ деган ҳизблар сабаби ила Русияға ҳар кун ва ҳар соат фасод ва инқилоб, бузуқлик жорий бўлуб турубдур. Фақат саломатлик ва амният бу кун кадетлар ҳизби соясинда ватанмиз Русияға жорий бўлса керак...

Эинчи «сосиал-демократически» — иштирокийун оъмийун* — маъишияти муштарака* фирқасидурки, бул ҳам дохилан икки фирқага бўлунур. Бирн сотсиёл демо-

¹ Уқиб бўлмади.

крат — иштирокииун оъмийун, дигари сотсиёл револутсийонер — инқилобийундур. Буларни бошлуча муроди ҳозирги барча зақун, мулкيات қоидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни ҳамма халойиқ ўртасига муштарак қилиб, анинг манфаатини бутун халойиқ ўртасида мусовий этмоқчидур. Бойлик ва камбағалликни йўқ қилиб, дунё моли(ни) роҳатидан ҳаммани баробар фойдалантуруб, масъуд ва роҳат умр ўтказилмоқига ва ҳар ким ўз истиқболидан амин бўлмоқига зақун ва қоида жорий қилмоқчидурлар. Буларни прўграмини жорий бўлмоғига ҳозирги асримиз мусоид* эмас. Балки неча асрларга таваққуфи* бордур. Дунёга нелар бўлмади. Ким билур, балки замони келиб, буларни(нг) прўграми қонуний жорий бўлса, ҳамма минкулл ал-вужух баробар бўлуб, сир-китоб раъига ёзилган Жобулса ва Жобулқо* тартиб маъшати ер юзига балки жорий бўлуб. Ҳар ҳолда, бу партияни муроди мумкин лойиқъя ёйинки хаёлийдек кўрунуб, бу тоифага қўшулмоқ биз мусулмонлар учун ниҳоятда зарарликдур. Прўграмларини(нг) молия моддаларина бир оз тағйир бермагунча, шариятга мувофиқ ўлмағони каби жоний* ва оила бобидаги фикрлари ҳам асло-асло тўғри келмайдур...

4 инчи «Русия мусулмонлари иттифоқи» ҳизбидурки, буларни партия суратиға кирганиға бир йил бўлди. Аввали ўтган сана Нижнийда парахўдга ўлтуруб, мусулмон пешравлари сув устида мажлис ясадилар. 2инчи ушбу йил аввалида Питрбургда ғайри расмий яна бир мажлис—съезд ясаб, қарорнома нашр этдилар. 3инчи ушбу ўтган августда яна Нижний ёрмонкасида уч-тўрт кун давомат ила бо рухсати расмия неча минг мўъминлар бир-умумий надва* (общий съезд) этдилар. Қарорларини ижмоли, Туркия газеталаридан маълум бўлишига қараганда, Русия мусулмонлари диний ва илмий вайҳадан алоҳида бир партияни махсусадурлар. Аммо сиёсий ва умумий талаб ва маслаклар тўғрисида кадетларга қўшилатурганга ўхшайдурлар. Русия мусулмонлари ҳизби ҳам ўзга тоифалардек комитет барпо айламоқчидурлар. Идораи марказия—сентралний комитетлари Питрбургда бўладур. Бу партия 31 кишини аъзои марказия сайлаб, аларга Боди Кубо*даги Алимардонбек Тўпчибошев жанобларини садрнишин ва Қозондаги Юсуф афанди Оқчурин жанобларини мусташор* сайлабдурлар. Бу муҳтарам аъзолар, албатта, бир неча шўъбага бўлунадурки, шўъбаи илмий, шўъбаи сиёсийлардан иборат бўлса керак. Бу 31 нафар аъзоларина Русияда-

ги аҳли мусулмонлардан бир неча аъзо интиҳоб қилиб олмоқга қарор бермишлар. Аммо бу бобдаги жаронд ва тасвидотга* қараганда, бизни Туркистондан бир нафар аъзо интиҳоб қилмоқга қарор бермишлар. Лекин 6 милйўнлик Туркистон мусулмонларидан бир аъзо оздур. Беш облустдан 30 нафар ҳам Бухоро ва Хева ва Туркистони Чинийдаги мусулмонлардан биртадан аъзо олмоқ лозимдур. Бу комитет ва аъзолар вақт-бавақт жамъланиб, диний ва илмий маъоши тўғрисида машварат* қилиб, мусулмонларни илман ва молан, динан тараққий ва таолиларига хидмат қиладурлар. Сиёсатан бўлса, умумий партияларни бири ила қўшулуб иш кўрадурлар... Бу тўрт партияни(нг) матлаби миллий ва маслаки сиёсийларини мадомики, бир неча саҳифа ила баён ва шарҳ қилинмаса, камхабар киши тушунмайдур. Ани учун биз, Туркистон мусулмонлари, 23инчи августда Нижний шаҳринда бўлган Русия мусулмонлари ҳизбиға байъат қилиб, сиёсатан кадетларга қўшулуб, динан ва илман мазкур съезд иттифоқи ҳукмиға мутеъ ва мунқод бўлсақ керак. Яқинда мазкур надваи исломия қарорномаси босилиб, олами матбуот ила нашр қилинадур. Туркистоннинг муҳтарам муаллиф, муҳаррирлари ғараз, нафсоний ҳасад, баҳс ва мунозараи шахсияларини тарк этиб, шу маслак ва шу жамиятға тобеъ ва ходим бўлмоқлари хидмати дин ва давлат, обрўйи Ватан ва Миллатдур... Биз ояндаға бул бобларға, Иншооллоҳ муфассал ёзмоқ амалиндамиз...

«Хурушид» г., 1906 йил, 11 октябрь 6-сон.

ИККИ ЭМАС, ТУРТ ТИЛ ЛОЗИМ

Биз туркистонийларға туркий, форсий, арабий ва русий билмоқ лозимдур. Туркий, яъни ўзбекини сабаби шулки, Туркистон халқининг аксари ўзбакий сўйлашур. Форсий бўлса, мадраса ва удабо тилидур. Букунғача Туркистонни ҳар тарафиндаги эски ва янги мактабларинда форсий назм ва наср китоблари таълим берилиб келгандур.

Барча мадрасаларда шаръий ва диний китоблар арабий таълим берилса ҳам, мударрисларни тақриру* таржималарни форсчадур. Бу қоида, яъни дарс китоби --- арабий, муаллим --- туркий, тақриру таржимани форсийлиги хила ажибдур.

Туркистонда қадимдан бери бу уч тил жорийдур.

Ҷунончи, эски ёрлиқлардан маълум бўлурки, Туркистонда эски амир ва хонларни амри фармойиш ва муборак номалари доимо туркий, яна айни замонда дорулқазоу* адабиёт таҳрирлари форсий ёзилар экан. Бу қондалар зотан яхшидур. Аммо бора-бора ённки кела-кела усули таълим ва китобатга эҳмол* пайдо бўлуб, ҳозир бир даражага келибдурки, аҳли савод ённки аҳли илмни юздан тўқсон тўққузи бу уч тилда мукамал таҳрири адабийга молик йўқдур. Яъни усули таълим ва тадрисни ислоҳ этмак керак. Утайлук.

Туркистоннинг Самарқанд ва Фарғона вилоятларида форсча сўйлайтурган бир неча шаҳар ва қишлоқлар бордур. Бухоро ҳукуматининг тили форсийдур.

Форс шоиру удабоси асарлари қиёматгача лаззати кетмайтурган хазинаи маънавийдурки, мундан фойдаланмоқ учун оврупойилар миллиардлар сарф этарлар.

Бизга саодатдурки, туркий ва форсийни таҳсилсиз билурмиз. Ҳар туркни форсий ва ҳар форсни туркий билмоғи лозимдур.

Форсий билган киши Фирдавсий, Бедил, Саъдий, «Маснавий»дан¹ қандай лаззат олса, туркий билганлар Фузулий, Навоий, Боқий², Сомий³, Абдулҳақ Ҳомид⁴, Акрамбек⁵, Санойи⁶, Нобий⁷, Ножий⁸ лардан, яна Толстўй, Жул Верн ва уламон замоний асарини туркий таржимасидан лаззат шундай оладур.

Фаранг ва рус донишмандларининг асарларидан фойдаланмоқ туркий ё русий ва фарангий билмак ила мумкин бўлур, на учунки бугун усмонли, Қафказ ва Қазон турклари замона уламози асарини туркийга таржима қилиб, кўпайтиргандурлар, яъни туркий билган киши замонни билур. Турк тилига ҳар бир янги ва нафълик китоблар барча тилда таржима бўлгандур. Араб маданияти юноний Суқрот, Буқрот, Фалотунлардан фойдаланганидек, замони ҳозира маданияти Толстўй,

¹ «Маснавий» — Ҳ. Румийнинг машҳур асари.

² Маҳмуд Абдул Боқий (1526—1600) — машҳур усмонли шоирларидан; «Сумбул қасида»нинг муаллифи.

³ Сомий (1850—1904) — «Ќомусул аълом»нинг муаллифи.

⁴ Абдулҳақ Ҳомид (1852—1937) — машҳур турк шоири.

⁵ Акрамбек — Риҷозода Акрам (1847—1914) — «гарбчи» жадидчи шоир.

⁶ Санойи (Иброҳим Шиносий бўлса керак) (1826—1874) — машҳур турк масаллави шоири.

⁷ Нобий (Юсуф Нобий) (1640—1712) — усмонли шоирларидан.

⁸ Муаллим Ножий (1850—1893) — «шарқчи» шоир.

Жул Верн, Кеплер, Коперник, Ньютонлардан фойдаланур. Мақсаддан узоқ тушдик.

Бизга лозимки, ўз нафъимиз учун русча билайлуқ, ҳукумат мактабларинда ўқуйлик. Давлат мансабларига кирайлуқ. Ватанимизга ва ўз динимизга хидмат этайлуқ. Мусулмон бўлуб туриб тараққий қилайлуқ. Бузамон тижорат иши, саноат ва мамлакат ишлари, ҳатто, дини ислом ва миллатга хидмат илмсиз бўлмайдуқ. Масалан, бугунги «подшолик дума»га ўз дин ва миллатимиз нафъига сўзламоқ бизлар учун мумкин бўлуқ. Аммо анда бориб сўйлагувчи киши бизга йўқ. Анда бориб нафъи бир ўн сана ўқумоқ керак, замондан, қонундан хабардор бўлмоқ керакдуқ.

Хулоса, бугун бизларга тўрт тилга таҳрир ва тақрир этгувчилар керак, яъни арабий, русий, туркий ва форсий.

Арабий тил дин учун на даража лозим бўлса, русий ҳам тириклик ва дунё учун лозимдуқ.

Ҳадиси шарифдан маълум бўладурки, жаноби пайгамбар ўз саҳобаларидан Зайд бин Собит(га) яҳудий хатини ўқуб-ўрганмоқга буюрган эканлар. Ва ул жаноб Умар ҳазрат нубувват паноҳи ила яҳудий хатини ўганиб ҳазрат пайгамбарга яҳудийлардан келатургон хатларни ўқуб берар эканлар (Саҳиҳи Бухорий, жуз 4, саҳифа 156).

Ҳолбуки, ул зоти бобарокот пайгамбаримиз қуввати ҳокима эгаси эдилар. Яҳудийлар маҳкум ва тобеъ эди. Ал-он Русия ҳоким, бизлар анга тобеъ ва ўз тирик-лигимиз учун алар хатини билмоқ зарур ва ҳадиси шариф далолатинча дурустлигига жойи инкор бўлмаса керакдуқ.

*«Ойна» ж., 1913 йил,
1-сон, 12—14-бетлар.*

БАЁНИ ҲОЛ

«Самарқанд» газити сармоясиз, фақат ваъда ва умид илан чиқарилиб эди. Умидлар тасаввурдан феълга келмади. Зарар ва оқчасизлик сабабли чору ночор беш ой давом этиб, 1913 йил 13 сентябр 44 адади-ла вақтинча ётиб эди. Сўнгра Хўқанддан 500 сўм пона таклиф қилинди. Аммо бу 500 сўм ила «Самарқанд» жаридасининг адад-давоми маълумлиги учун ионани қабул қилолмай, ширкат таъсис этилиб, жаридани давом этдирмоқ учун идора тарафидан миллатга 17 сен-

тябр ойи 45-адад «Самарқанд» ила мурожаат қилиниб, бир ой муҳлат қўюлуб эди. Аммо маатаассуф, бу бир ой муддатда (17 ўктабрғача) «Самарқанд»ни чиқаратургон ширкат пайдо бўлмади.

Дигар тарафдан, «Самарқанд» муштарийларининг баъзилари ва бошқа туркистонли ҳамватанларимиз ташвиқномалар ила «Самарқанд»ни чиқармоқни таклиф қилдилар. Инчунин, Русиядаги матбуоти исломчи «Самарқанд» таътилини(нг) таассуфлар ила маррат баъд охири ёзиб, яна чиқишини таманнода бўлинди. Алалхусус, Русия мусулмонлари жарондининг аноси ва пири муҳтарами ўлан «Таржимон» ва «Вақт» ва бошқалари янадан чиқишига дуочи бўлуб ва «Самарқанд» жаридасининг маслакига, мундарижотига ҳусни занларини изҳор этдиларки, «Самарқанд» муҳаррири масъули барча ҳамватанлариға ва Кафкоз, Қрим ҳам Тотористон матбуоти исломиясиға бул бобда ташаккуроти қалбиясини ожизона тақдим ва миннатдорлигини изҳор ва ояндаға маънаф ва моддатан иона ва ҳидоят этмоқларини таманно этар. Бир важҳи боло таклиф ва ташвиқлар, ваъда ва дуолар бизга яна қувват ва умид бериб, ишға савқ* этди. Аввалан, «Самарқанд»ни чиқармоқға қасд этилди. Аммо охири яна аввали каби сармоясиз эди. Ва зарарини таҳаммулиға қувватимиз етмаслиги зоҳир бўлди. Дигар тарафдан, асаб(ий), яъни сингир хасталиги ва ҳам кўз касалиға гирифтормизимиз учун ҳафтада икки ё уч дафъа газитни таҳрир ҳам идораси бизға мумкин эмас эди. Таҳрири учун вазифа ила ражо ва талаб қилинган дароятли муҳтарам муҳаррир жаноблари-да баёни муаззот этдилар.

Хулоса: ақча қаҳати, рижол қаҳати бизни мушкул ҳолда қўйди. Ва охири, ҳафталик «Ойна» мажалласини чиқариб турмоқни таржиҳ қилинди. Газитни идорасиға кофий* муштарий мавжуд бўлгунча ва ё оқча топулгунча «Ойна» давом этар. «Ойна» зарар этса-да, зарари нафсимизға оид ва муштарийларға асло зарар юкланмайдур.

Мажалла баҳосини-да арзон қилинди.

«Ойна»ға муқтадир муҳаррир ва ҳар тарафдан муҳбирлар даъват қилинди. Тили аввалгидек туркий ва форсий назм ва наср бўлуб, мундарижоти илмий, адабий, сиёсий, фаний ва тарихий мақолалардан, вуқуот ва ахбори ҳафтадан, киноя ва мудоҳакадан иборат ва тасвирлик бўлур. Тадрижи мукаммалият, нафосат ва интизомига диққат қилинур. Баъзан русча мақолалари-

да дарж қилинур. Арбоби қалам ва хабардан рижа этармизким, бизга қалам ва донишлари ила танбеҳотда, нонатда бўлинсалар, мажалла бизники эмас, миллатникидур. Сўйланатурган сўзлар шахсий эмас, умумийдур, гурурий эмас, динийдур.

Қориларга салом ва эҳтиром.

«Ойна» журнали, 1913 йил,
2-сон, 2—4-бетлар.

ТУРКИСТОН

Туркистон Осиё васати ва ённки Туронзаминдан иборат ва турк қавмининг мухталиф уруғлари ила маскун бўлуб, ҳол-ҳозирда Туркистони Русий ва Туркистони Чиний қисмлариға бўлунур. Туркистоннинг бир қисми Афғонистон ҳукуматининг тасарруфида бўлуб, Туркистон ённки Чаҳор вилоят аталур. Қирғиз-Қозоқистон ва ённки Арози саҳроия ҳам Туркистондан ҳисоб қилинодур. Аммо мунда ҳозирги тақсимоти сиёсий юзасидан фақат Туркистони Русийни баён қилинадур.

Туркистон музофотининг ҳудуди ғарбан Баҳри Ҳазар (Каспий) денгизи, шимолаи Урол ерлари ва Арал денгизи ва аксарият Туркистоннинг Қирғиз-Қозоқистон қитъаи васнъаси, шарқан Туркистон Чини, жанубан Афғонистон ва Эрон мамлакатлариға муттасилдур.

Бухоро ва Хива хонликлари ушбу ҳудудға дохил ва Туркистоннинг жанубий тарафинда воқеъ бўлуб, Бухоронинг ерлари Афғонистонға муттасилдур.

Туркистон вилоятлиғи облустларға бўлунуб, вилоятлар санжоқ уездлардан ташкил топилиб, баҳор вилоятға ҳарбий волий (военной губернотир) мансуб бўлуб, ва бутун Туркистон музофотини бир бош волий генерал-губернотир идора этиб, маркази ҳукумат Тошканд шаҳридур.

Туркистон музофотининг ҳозирги тақсимоти ушбудур:

вилоят ва уезд ери	мураббаъ чаққим	1902 йилдаги барча халқи
Закаспийский (Маворобаҳри ҳазар)	501 696	409 000
Ишқобод уезди	86 650	102 000
Красноводский	101 000	59 000
Мангишлоқ	160 254	67 000

Марв	110 795	131 000
Тажикд	33 997	50 000
		1910 йилда
Самарқанд вилояти	81 891	900 202
Самарқанд санжқоғи	17 060	362 217
Дивзах	43 410	241 343
Каттақўрғон	4 994	135 567
Хўжанд	14 477	221 245
		1904 йилда
Сирдарё вилояти	441 837	1 629 000
Тошканд уезди	48 090	492 000
Авлиёта	62 144	307 000
Газзольи	58 528	155 000
Оқмасжид (Серовский)	90 134	148 000
Чимкент	95 820	314 000
Амударё қитъаси	97 098	213 000
Фарғона вилояти	140 668	1 726 000
Марғилон санжқоғи	14 069	359 000
Анджон	13 333	386 000
Хўжанд	13 110	402 000
Наманган	15 273	392 000
Ўш	24 880	174 000
Помир	60 000	2 700
Семиречинский (Етисув вилояти)	228 966	1 090 000
Верний (Олмати уезди)	45 588	248 000
Жаркент	25 587	136 000
Ленинский	43 876	200 000
Қанол	75 797	150 000
Пишпак	77 683	194 000
Пржевальский	40 435	163 000
	1 395 057	5 604 362

Туркистонда халойиқдан юзда тўқсон бешдан зиё-даси мусулмон бўлуб, ҳар бир юз нафар одамдан тўрт нафар қадари насоро ва яҳудийдур.

Туркистон халқини (нг) юқоридаги адади оздур. Орий, 1897 йилинда Русия ҳукумати амри ила умуми таҳрири нуфус бўлуб эди. Аммо бир тарафдан, рўйхатчи миззоларни (нг) танбаллиги, дигар тарафдан мусулмонларни «Русия ҳукумати аскар оладур» ёинки «Жон бошидан солиқ оқча оладур» деб ҳақиқий ададни кўрсатмаган-лари сабабли ҳисобни натижаси оз зоҳир бўлгандур. Болодаги рақамға бир сулс ва ақлан бир рабъ яна қўш-моқ керакдур.

«Ойна» ж., 1913 йил, 1-сон, 2—5-бетлар.

ШЕРДОР МАДРАСАСИ

Ушбу мадрасаи олия Туркистон подшоларидан Имом-қулихон¹ ҳазратларининг давринда синоҳсолор ва ҳам Самарқандга волий бўлгон Абдулкарим Ялангтўш Баҳодир тарафиндан бино қилингандур.

Ялангтўш Баҳодир Самарқанд аскарни ила Хуросон ва Машҳадни истило этиб, ул тарафдан келтургон амвол, ганойим ила Самарқандга ушбу Шердор ва ҳам Тиллакори мадрасаларини бино этибдур. Бу мадрасалар дохилан ва хорижан чиний мулавви қоши ила зийнат берилиб қошиларини аксари гўё бугун усто ва санъаткор қўлидин чиқгон кабидур.

Тарих биноси Шердор мадрасасини дохилий ва ғарбий тоқинда чиний музойиқ ила зердаги важҳ узра назман ёзилгандур...

Шердор мадрасасининг мадхали ва жабҳаси ғарбдаги Мадрасаи Мирзо Улуғбек Кўрагоний мадрасаси моҳазисинда мутаважжиҳ ва иккиси юз ба юз бир шаклда бино қилинган. Иккиси фосиласи юз аршин ва ораси тош фарш қилинган васиъ бир майдондурки, Регистон аталур.

Регистоннинг шимоли ва жануби катта йўл бўлуб, шимолидаги каноринда болода зикр қилингон икки мадраса рукн ва зовиялариға муқобил Тиллакори мадрасаси мабнидур. Шердорнинг самти хориждан ҳадди ғарбия ва шарқияси 82 аршиндан, шимолий ва жанубий жиҳатлари 95 аршиндан бўлуб, жамъан 779 мураббаъ аршин ерни муҳтавийдур.

Шердорни саҳни дохилиясининг ғарбий ва шарқий ҳадлари 54 аршиндан, шимолий ва жанубий тарафлари 52 аршиндан бўлуб, вусъати 2808 мураббаъ аршин ва ери мрамор тош ила фарш бўлуб, тўрт жиҳатдан ҳужралар ва тўрт катта равоқнинг жабҳаси ушбу мураббаъ саҳнига мутаважжиҳ ва нафси иморатни ўрни 4910 мураббаъ аршин ерни шоғилдур. Мадраса икки ошиёна бўлуб, 64 ҳужра, икки катта дарсхона, дохилан тўрт катта тоқин мужтамилдур...

Пештоқнинг хорижий жабҳасинда меҳробнинг икки тарафинда бир-бириға муқобил икки шер (арслон) шаклини мусаттаҳ чиний ва қошилар ила арслон рангида мулавван тасвир қилингани учун Мадрасаи Шердор аталибдур. Арслон нақшасининг асарни бу кунда ҳам

¹ Имомқулихон 1611—42 йилларда ҳукмронлик қилган.

Маълумдур. Мадраса ва миноранинг бошқа жиҳатларинда тасвир йўқ ва аксарият ила ояти ҳадис ва тарихи абётни мрамрларга музойиқланган ва қоши мулавван чинийлар ила ёзилгандур. Мадраса минора ва қуббаларининг бутун сатҳини араб, эрон, ҳинд услуб наққошиси узра мулаввун чиний ва рангоранг қоши ила ниҳоят нафис суратда нақшлангандурки, тўрт аср бўлган бўлса ҳам қошилар офтоб ва ой нурини акс этдурар ва кўзни қамашдурар.

Минора мадлалига етгандан сўнгра минора ичиндаги 56 зина воситаси-ла миноранинг шарафаси устинда минилур. Энди ушбу буюк минора устидан Самарқанд фирдавсмонандининг зумурраддин богу бўстонлари, хушоҳанг латиф наҳрлари, тўғри ва аважожлик йўллариини тамошо этиб, Самарқанд шаҳри офоқнинг атрошом, соғлом, нафис ҳавосини шимитмали ва бу муборак офоқдаги юзлар ила тариз тоғ парчаларидек мадраса, дахма, қубба, масжидларни сайр қилмали.

У муборак қубба, дахма ва буқъалар боний ва сокинларининг мозийга мадфун ва мужассам тарихий ва диний қаҳрамонликларини ёд этиб, баҳри таоммиқиға маҳв ва фарқ ўлмали.

«Ойна» ж., 1913 йил, 1-сон, 6—9-бетлар.

АЪМОЛИМИЗ ЁИНКИ МУРОДИМИЗ

Маълумдурки, дунёда ҳар ким умид ва аъмол ила яшайдур. Кеча-кундуз меҳнат ва машаққат тортмоқ оянда* учундур. Ҳар ким ўз ояндасини яхшиликка ҳаракат этар ва келар замонда ўз орзуси ва ҳавасига етмоқ учун ҳеч дам олмасдан ҳол қадаринча ҳаракатдадур. Тириклик кулфати ва меҳнати асносинда ҳар ким ўз ояндаси ва истиқболига бир нав яхши умид ила қараб ва ўзиға бир муддао қарор бериб ва ўшал муддао ва ёинки муродин ҳосил қилмоқ учун қўшини этиб, ҳар кун чекатурган кулфатини ўшал муддаосини ҳосил қилдирмоқ учун ўзиға олмай яна зиёдароқ интиладур. Ва баъзан ўшал муроду муддаосини, гўё ҳосил бўлди, деб роҳатланиб ўзиға тасалли берадур. Ва ҳеч аҳади* ушбу муддаоу муродни орқасидан югурмоқдан холи эмас. Ана шул муддао ва муродларни илми ислоҳ ила аъмол дерлар.

Энди аъмолимизға диққат қилмоқ керак. Аксар халқимизни аъмоли шулки, ишласа ва фойда қилса. Шо-

ядки, ўғил ва қизини тўй қилса ва ҳам қандай! Ўз қаториндаги одамларни қилган тўйидан зиёдароқ!

Бечора косибни аъмоли тўйдур. Ўзи роҳат юзи кўрмайдур. Кеча-кундузги 18, балки 20 соатни меҳнатга ўтқаратургон косибларимиз бордур. Ҳаққинча емайдур, киймайдур. Ун ва йигирма саналар меҳнат ва машаққат этар ва худодан ўғил тилар, тўй қилмоқ учун. Ана, бечорани аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кун тўйда тамом. Яна Аҳмад порина* ҳавли ва хона гирал. Тўй мусрифиди* учун қарз эгаларидан қочадур. Катта тўй қилиб хотун олгон бир қисм бечораларни ҳолига йиғламоқ керак. Уч кунлик тўйни азоси баъзи оилаларда ўн йил, ҳатто, бир умр сурар, балки беватан ва хонавайронликга сабаб бўлур. Бир косибни ақду никоҳига, тўю обрўсига минг сўм. Бир ўртаҳол учун 2000 ё 3000 сўм. Нимбой учун тўрт—беш минг сўм керак. Бу сўмларни юздан етмиш беши ейлиб-ичилиб... кетар. Бу сўмлар аслинда кимники эди? Бонка, фирма, фойдахўрники. Табиий, буларга пулларини бермоқ лозим, на берилур? Боғу хона ва уйи ичиндаги асбобни сотиб бермоқ керак. Бечора келин ва куёвни кўрпа ва либосига сотилаур, қарзхоҳга берилур. Нимбойлар синар. Тириклигинда бўлмаса, ўлганда синар. Аҳлу аёли дарбадар бўлур. Ой, бу нима? Тўғриси, бир нав девоналик эмасми? Субҳоноллоҳ, қарз олиб халқга ош бермоқ ақлсизлик эмасми? Ҳамда иллати бедавосидур. Ҳар киши бир уйланса ва сўнгра оиласидан бир ўлук кўмса, оллоҳи акбар. У хона аҳли косиб бўлса, бу дунёга ўзига келмасдан кетар. Ҳоло, баъзи бечора ўлса, ани бой қариндошлари, обрў қилурмиз, деб сағир молини халқга эллар ила йиртиш, палов қилиб берар. Бечора сағирлар нонини бой кишилар қўлтуғига олиб кетар. «Ло такулуъ амвблил ятима. Кулуъ ва ишрабу ва ло тасрафу»¹, қанда қолди?..

Эй мусулмонлар, бу ояту масъалаи шаръига ким амал қилур? Ва мунни халойиқга ким билдурар? Ҳар кун бир мусулмонни нимарсалари бозорга дини учун... сотилур. Ва ҳар кун судда нақадар ҳовли, хона, боғ сотилур. Ҳар кун нақадар векселлар «протест», нақадар дўкон, корхона ҳажз (печать) бўлур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маърака, тазия, кўпқари, базм. Бир маҳаллада аҳли савод йигирмадан бир йўқ. Имонни исломни да-

¹ Таржимаси: «Етимнинг молини еманглар. Еяглар, ичинглар, исроф қилманглар» (Ҳадис).

Миллари ила билатургонларни нари қўйдуқ. Эрта қозилар барҳам бўлса, замонача қози бўлатургон биргина киши бутун ўн миллий Туркистонда йўқ... Йўқ, яна йўқ. Ҳой, ҳой, халойиқ! Бизлар девонами соғ? Албатта... Биз тўй ва маърака хаёлидан лаззат олардуқ. Тўю маъракамиз ила фахр қилар эдуқ. Тўю маъракага сарф қилинатургон оқчани жамламоқ ва ё қўлга киргузмоқ учун ҳаракат этардуқ. Агарда тўй ва маъракага қадимгидек оқча тўкмасақ, ул оқчани на қилмоқ керак? Мунга жавоб берилурки; тўй ва маърака қилинсун. Аммо ҳозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилинсун. Ва ортуқча пул ила болаларни мусулмон ва руси яхши ўқитулсун. Тўю маъракага сарф қилинатургон оқчани эски мадраса ва мазору масжид ҳамда мактабларни шикаст-рехтларига сарф қилинсун. Тўй ва маърака оқчасидан болаларни ҳукумат мактабларига берилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Мадина, Миср, Истанбулга ва Русия дорилфунун ва дорулсаноатларига юборилиб диний ва дунёвий ва замоний одамлар етишдурмоқга саъй қилинсун. Бизни Туркистонда муаллим оздурки, тўю маъракага сарф қилинатургон оқча ила Кафказ, Қирим, Ўрунбург ва Қозонга усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур. Ҳукумат мактабларига кирмоқ учун русча билмоқ ва имтиҳон бермоқ лозим. Ва бу имтиҳонни бермоқ учун ҳар болани икки сана русча ўқутуб, тарбият этмоқ керак. Ва бул икки сана учун ҳар бир болага 600 сўм ақча керакдур. Ақчалик оталар, албатта, тўй ва маъракага қизгонмаганларидек, болани ўқутишга ҳам қизгонмасалар керакдур. Болалар учун тарбиятхона (пансион) очмоқ керак. Ва бу тарбиятхоналар замонача ва ҳам миллий ва диний руҳда бўлиши керакдур. Бу тарбиятхоналарни очмоқ учун ва ҳукумат мактабларига бола тайёр қилмоқ учун нашри маориф ёинки жамияти хайрия ва ёинки тарбияти атфол жамияти ва ё ўзга исм ила, хулоса, жамиятлар керакдур. Токи бул жамият(лар) халқдан оқча жамлаб миллат болаларини ўқутиш ва миллатни ояндаси учун керак бўлатургон қози, яъни судья, закунчи, яъни ҳуқуқшунос, инжинер, яъни муҳандис, муаллим, яъни замона мактабдори, миллатни ҳомийси ва ходими, яъни Давлат Думасига депутат, миллий sanoатхоналаримизни ислоҳ ва ихё этгувчи*, яъни техник, тижоратхона ва бонкаларда бизга ёрдам бергувчи, яъни тижорат илмини ўқугон коммирсапт, шаҳар думахоналарига ва минбаъд Туркистонда очила-

тургон земства идораларинда бизни тарафдан кириб ва сайланиб, биз учун, ватани Рус учун, дин, мубаййини ислом учун, зауфо* учун, фуқаро учун ишлайдургон одамларни етушдурмоқ керакдур.

Ҳозирги мўйсафидларимиз турсун, ўрта ёшлар яқинда ўлиб кетар, замона ҳар кунни янгилашур. Янги илм ва янги фикрлик ва фунуни замонияни дарбар* қилган одамларни талаб қилур. Букундан бошлаб, ҳар шаҳардан ҳар сана ўн-йигирмалаб ҳукумат мактабларинда бола берилса, ўнбеш сана сўнгра ҳар шаҳарда 4—5 замона одами тайёр бўлур ва ҳукумат мансабларига, замона доираларига, тижорат ва саноатхоналаринда кириб, бизларга манфаат еткурар. Келар замон бошқадур. Ҳатто, ҳозирда иккимиз урушсак, яҳудий ва ажнабий закунчиларига борурмиз. Бошимиз оғриси, ажнабий дўқтурига борурмиз. Сабаб надурки, ўзимиз ўқуб замоний одам бўлмаймиз? Ана энди биз учун тўй ва маърака ва кўпкари ўрнинда шул юқоридаги айтулгон ишлар аъмол — идеал — мурод — тилак — муддао бўлсун. Вало, му(н)сиз биз кундан кун йўқ ва забун бўлармиз.

*«Ойна» ж., 1913 йил, 6—7-сонлар,
130—132, 154—156-бетлар.*

ФАВҚУЛОДДА ТАҚФИР

3 январ баъдаз жумъа Самарқанднинг мунажжим Мирзо Улуғбек мадрасаси ичиндаги жомеъда беш-олти минг мусулмон ҳузуринда муаззин тарафидан усули жадидачиларни ва русча ўқутмоқга ташвиқ қилатургонларни кофирлиги ва ҳар ким боласини усули жадида мактабига берса, «ўзи кофир, хотуни талоқ» бўлушини форсий тил ила узун ва ҳаяжонлик бир нутқ ила халойиқга билдуруб, ҳамда.¹ларни «кофир ва ўрус» ҳамда «кофир ва ўрус қилғучи» деб эълон қилинди. Халқ ҳеч бир нима демасдан тарқалди. Бир печа ҳафтадан бери жаноб қози ва мударрислардан баъзилари маълум ерларга мажлислар қилиб эканларки, бу фавқулодда ва умумий такфир шунинг натижасидур. Чунончи, муаззин дерки, «Бу сўзларни ўзумдан айтмайман, уламо қавли ва буйруғи ила берман. Мақзуф ва

¹ Жой қолдирилган. Чамаси, муҳаррир масала ойдинлашмагунча эл эътиборидаги кишиларнинг номлари бадном бўлишини истамаган:

макдуҳлар ушбу тўғридан шариат ва қонун маҳкамаларига ва ер юзиндаги мусулмонларни виждонига ружуъ этарлар. Шунда фавран ёзайинки, кофир деган одамлари азалий ва абадий мусулмондур. Унлар куфрни абадан қабул этмайдурлар. Туркистонда юз минг оталар борки, балалари усули жаид мактабига ўқуйдур.

(Келар адад ояндада батафсил ёзармиз.)

«Ойна» ж., 1914 йил, 12-сон, 295-бет.

БИЗНИ ҲОЛЛАР ВА ИШЛАР

12-адад «Ойна»да Самарқанднинг Мирзо Улуғбек ҳазратлари жомеъинда муаззин тарафидан усули жаид мактабинда ва ҳам русча ўқумоқни ямонлиги ҳақида жумаъдаги мусулмонларга нутқ қилингони ва ҳар ким усули жаида мактабига бала берса, ўзи кофир, хотуни талоқ дегани ва бир неча самарқандийни от тутуб, «алар кофир ва ўрус» дегани ёзилиб эди. Ушбу нутқ ҳукуматга маълум бўлуб, ҳукумат тарафидан Мадрасаи Тиллакори ва Мадрасаи Мирзо Улуғбек мударрислари жаноб Мулло Имомназар ва жаноб Мулло Салим ва ҳам нутқ қилгон муаззиндан сўралибдур. Жаноб мударрислар ушбу нутқдан хабаримиз йўқ дебдурлар. Муаззин айтибдурки, «Ман усули жаид ва ё русча ўқумоқ ва ё усули жаидчилар ҳақида ҳеч бир нимарса айтганим йўқ. Фақат “Анжумани арвоҳ” исминдаги янги чиқгон рисолага эътиқод қилманглар, дедим» деб бошқа айтганларига мункир бўлубдур. Ҳукумат тарафидан билдурулубдурки, баъзинда мундай ямон ҳаракатлар воқеъ бўлса, сабабчини беш йиллик бадарга қилинур. Китоб тўғрисида зақун бўйинча ҳаракат лозим. Бечора муаззин масжиди жомеъда ва бир неча минг киши ҳузуринда айтгон сўзига мункир бўлгани, ани қайси даражадаги одамлигини кўрсатур. «Ойна» муҳаррири имонига ҳам ўшал муаззин чанг солибдур деган сўзлар ҳам эшитиладур. Бул сўз собит бўлганда, «Ойна» муҳаррири, албатта, анга даъво (қазаф) қилур. Ўшон муаззин сўзига умумий тарафдан қараб бир оз муҳокама қилармиз. Усули жаид ва русча ўқумоқ раддига сўйлагани собитдур. Биз, аввалан, шунга ёзармизки, на усули жаида мактабига ўқугон сабабли ва на русча ўқугон ваҳидан киши кофир бўлмайдур. Муаззин мунга ҳеч далили шаръий ва ақлий кўрсатолмайдур.

Мундан қатъи назар муаззинни устози муҳтарам Ҳожи Мулло Тўрахўжа мударрис жаноблари усули жадид мактабининг бонийси ҳисобланурлар. Усули жадидчиларни ва русча ўқугонларни «маълум мажлис»да куфр қудуғи бўйғача судраган самарқандий муҳтарам Мулло Саидаҳмад Васлий шоир жаноблари ва Ҳожиаҳмад мударрис жанобларининг устодлари муҳтарам Ҳожи Мулло Тўрахўжа жанобларига: «Истанбул шайхулислом Туркистон ва Бухорода усули жадид мактабларини ривож бермоқға ва Русия мактабларига бола бермоқға уламонинг саъйи ва ҳаракати лозимдур», — деб айтганларини мазкур муҳтарам Ҳожи Мулло Аҳмад мударрис жаноблари нақл қилиб эдилар ҳамда Ҳожи Мулло Аҳмад афанди айғиб эдиларки: «Истанбул шайхулисломини устодим Эшон Тўра илан зиёрат қилдим. Шайхулислом жаноблари дедиларки, биз эшитармизки, Бухоро ва Туркистон уламози усули жадидни ямон дер эмишлар, ажабо! Далиллари надур? деб мавоҳаза қилмоқчи бўлганда, ман, Мулло Ҳожиаҳмад, дедимки, — афандим, бизни шайхимиз (Эшон Тўрахўжа домлани мурод этар) усули жадидни мудофеъи ва ҳомийсидурлар», — деб қутулдик. Ажабо, Ҳожи Мулло Аҳмад мударрис жаноблари Истанбулдан шул қадар сўзлаб, яна қандай номи киромийлари илан бир-икки жадидчини «маълум мажлис»да алар ғойибонасиға жаноб устоди муҳтарам Ҳожи Мулло Абдужалил махдум мударрис ва Ҳожи Мулло Тўрахўжа мударрис ҳузурларинда куфрға нисбат бериб, бадном этарлар. Ҳолбуки куфрға нисбат берган одамлариданки, бири руси ўқугон, расмий омури ҳукумат, дигари русча билмайдургон оддий бир кишидур. Алар ҳақинда ҳурмат ва риоят, балки нонатдан бошқа бир нимарса содир бўлгон йўқдур.

Утайлук. Ҳануз олти ой бўлган йўқ усули жадид мактабинда волийи вилоят ҳузуринда Самарқанд қозиси ва Самарқандни акбари уламо ва содотидан жаноб Қози Мулло Муҳаммад Исохўжа мударрис ва қози Абдулхайхўжа ва қози Мулло Абулқосим ва қози Мулло Бақохўжа жаноблари усули жадид мактабини айни шарият ва усули қадимдан кўра нофеълигини баён қилиб эдиларки, «Самарқанд» жаридаси ёзиб эди. Ажабо, олти ой ўтмасдан, қандай бўлдики, усули жадид мактаби ва усули жадидчилар мажлисларда, ҳатто, жомеъи шарифда такфир қилинадур? «Анжумани арвоҳ» рисоласи ҳақинда ҳам жаноб Қози Мулло Муҳаммад Исохўжани «сўзлари ҳамма (си) тўғри ва дуруст» дегонлари

ривоят қилинур. Ҳаммадан ажойиби булки, муаззин минглар ила киши ҳузуринда айтгон сўзиға ҳукумат ҳузуринда ҳамда ўзини устоди ҳузуринда мункир бўлур. Биз бу сўзни ёзмас эдук ва аммо бутун халқ орасинда шуҳрат тобгани ва жомеъи шарифда сўйлангани учун ва Туркистондаги юз минг оталарга болалари усули жаид мактабиға ўқуйдур. Аларға дафъи иштибоҳ қилмоқ учун ва халойиқни ҳар нимарсадан азиз имониға чанг урулгон учун ёзиб фурсатимизни фавт қилармиз. Валлоҳ айтиб туруб, мункир бўлгучи киши сўзини бир пуллик эътибори йўқдур. Оҳ! Биз қандай кейин қолганмиз. Халқи олам усули жаид ва илми замоний ила осмонларға учар, биз ҳануз бир-биримизни такфир ва талъин ила вақт ўткарармиз.

«Ойна» ж., 1914 йил, 13-сон, 200—202-бетлар.

ЗУРАКИ БОЙ

Охирги вақтларда биз — туркистонлилар тижораг, ҳатто, зироат ва дўкандорлик ишларинда на учун синармиз, яъни ифлос этармиз. Мунинг энг биринчи сабаби илмсизлик, тўғриси ақлсизлигимиздур. Оре, билиб туруб ўз зарарини қилмоқ ақлсизликдур. Чунончи, «Зўраки бой» жанобларини ўн минг сўмлик мероси, боғ ва хонаси бор эди. Бу одам агарда боғини яхши ишлатса, мувофиқи шарият ва инсоф тириклик қилса, исрофгарлик этмаса, тўй ва азо деб ўзини барбод этмаса, албатта ортдурарди. Бу одам ўзидек ва ҳатто, ўздан оз нимарсалик кишиларни кўрарга ўғул тўйиға икки-уч минг сўм сарф этар. Ўғлиға хотун олиб берса яна бир, икки, уч минг сўм сарф этар. Бир ўлук кўмса, беш-олти юз сўм харж этар. Ҳатто, олти ойлик баласини сочини олганда ва ё олти кунлик баласини бешикға боғлаганда бир-икки юз сўм сарф этар. Фотиҳа, чанлади¹, дубораталабон, калутапўшон², мўйлабгирон... ва бошқаларини нари қўйдук, хулоса, бечора ўн минг сўмлик мулкдор қарайдулки, иш бўлмайдулки. Ўғул ва қизлар кагта бўлуб турубдур. Тўй лозим, хатна, никоҳ, унинг орқасидан кети узулмас бир сурук маърака ва қондалар лозим. Кўбдан чиқиб бўлмайдулки. Бечора одам ўйлавға тушар. Тўй қилмоқ учун бир-икки таноб боғдан ва

¹ Чарлари.

² Аёллар княдиган бош кийим.

ердан сотса, кўзи қиймайдур. Тўй қилмаса, бўлмайдур. Бас, ноилож ўйлаб-ўйлаб, дўкандорлик, яъни базозлик ва чойфурушлик ва ё бошқасини қилмоқчи бўлуб дўкон очар. Бонкалардан кредит (эътабар) очар. Ун минг сўмлик меросий мулки бор экан, беш бонкадан уч минг сўмдан 15 минг сўм қарз олур. Чой, қизил мол, газвор, чиннivor, канап-чарчинвор, хуллас, ҳар навъ кантур ва фермалардан ҳам бир-икки йилга етмасдан бир ўн беш минг сўм урар. Бир вақт кўрарсан 30 минг сўм ишлатгучи қибқизил бир катта бой. Ўзини муфт деҳқонлиги ила рўзгор қилур экан, бир минг сўмни бутун умрига синамаган 30 минг сўмлик мол ичинда кўмганини кўруб, бизни деҳқонбойни аввалги торгина ақли ҳам учди-кетди. Қавму қариндошдан вексел олиб бонкага қўяр. Сасиб ётган ва аларни сўзинча, эгасиз фабрикант молини тўғри келган кишига нася берар. Бир тарафдан яхши от ва аробаларга ҳаваси кетар. Экипаж фойтунлар ва маскав отлари олинур. Дигар тарафдан, ҳовлига замона одами ўлтуратургон иморатлар қилинур. Усти темир, ости тахта, девори рангоранг шишакори шаҳнишинлар, бир неча меҳмонхоналар ва онда замона асбоблари олинур. Бу иморатларни ва дастгоҳни одамларга кўрсатмоқ учун зиёфатлар, базмлар керак. Ферма ва бонкаларни мудир ва аъзоларини-да алафранг шампанскилик зиёфатлар қилмоқ керак. «Зўраки бой» жанобларини (нг) хотун ва ўғли ҳам мундан ранг олиб, исрофга юз қўяр. Чунки Худо берган давлат қаердан келиб, қаерга кетар? Зўраки бойни ўзи ҳам билмас. Бир вақт тўй навбати етти. Энди терламоқни замони келди. Машваратлар, прўграмлар тузалур. Хўқанд, Андижон, Туркистон ва Тошканддан бошлаб, Марв, Бухоро, Қарки ва Афғонистон ҳудудинча шуҳратлик бойлар ва кўрмаган ошнолар рўйхат бўлур. Ол-а... Мунча одамга хат ёзмоқ мушкул. Босмахонада зарҳалик хатлар сипориш берилур. Ёддан чиқғони тилгирэм ила таклиф қилинур. Хивадан, Фарғона ва Бухородан машҳур жувон ва мутриб ва хонандалар чақирилур. Базмда фирмаларнинг мудир ва бонкаларнинг мубошири, ҳатто, ражولي ҳукумат таклиф қилинур. У қадар исроф, у қадар беҳуда масориф бўлурки, ҳисоби сипгандан сўнгра маълум бўлур. Бу тўйни базми, жувони, кўбкариси, фашанги, инъоми у қадар кўб, у қадар қизиқ бўлдики, мунга ўхшаган бошқа бир зўраки бой ҳам ўзини анга ўхшатмоқ, балки ўткармоқ учун ўзини жардан ташламоқга ҳозирланур. Яъни мундан зиёда этмоқ-

чидур. Биз аввалги зўраки бойнинг тўйи сўзини тамом қилган йўқ эдук, бойға яна бир никоҳ тўйи воқеъ бўлди, яъни жаноблари ёш хотун олдилар. Табиий, эллик-олтмиш яшарға 15 яшарни икки-уч минг сўм масорифсиз берилмайдур.

Сўзни қисқа қилайлуқ. Бир вақт эшитилур, зўраки бой бонкаға пул еткуролмайдурлар. Имонсиз сарроф ҳам тақа-тақ шилдирни билиб, пул бермайдур. Иш «праваучўт»ға қолди. Бир неча вақт сўнгра яна эшитилурки, векселлар «пратест» бўлди. Ун минг сўмлик мулк ила дўкондаги беш-олти минг сўмлик мол ҳажз (арест)ға олинди. Ҳисоб қилиб кўрулса, билинурки, 30 минг сўм қарз майдонда. Отадан қолган мулк ила тўрт-беш минг сўмлик ароба ғалтак оту тек дўкон мол энди нима бўлур дерсиз? Олти ой бир йилғача аввалги мулклар судға сотилиб, бечора зўраки бой аҳлу аёлни ила дарбадар қолур. Чунки ақалли мартаба синган яҳудийдан ибрат олиб, биргина ҳавлисини ҳам хотуни отиға ўткармаган эди. Инолло-ло-юҳиб-ул-мусрифин. Яъни Аллоҳ таоло исроф қилгувчиларни дўст тутмайдур. Зероки, бой жанобларини таржиман ҳолидан «Ойна»да кўб кўрунгон эди, аммо қисқартиб ёзилди. Балки бақияси бўлур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 16-сон, 270—273-бетлар.

ЖАҲОЛАТ ДАРДЛАРИДАН

Исмимизни билмаймиз! Нима учун? Бизға ўргатмаб-дурлар. Масалан, исмимиз Абдулсамад экан, «Абсамат», ҳатто, қишлоқларда «Ансат» дерлар. (Афу буюрулсун, адабдан хоринж бўлса-да, адабга даъват этар.) Оти Едгор экан — «Жодигор», Лутфулло экан — «Нутфулло» аталадур. (Астағфурулло!) Ғалат атамоқ сабаби ила авом котиблар тарафидан қозихона, валаснойхона ҳужжатларинда ва ҳукумат маҳкамаларинда ҳам шул тариқа ғалат ва масхаралик ҳолатинда ёзилур. Ҳатто, шаҳарларда, дўкон ва корхоналарни тепасинда русча ва мусулмоний хат илан «Обдукодир», «Патхулла», «Санатулло» («Санъатулло»), «Обдурахмон» ва мундан ҳам ғалатроқ ёзилиб осилган лавҳалар бордур. Бу ғалатлар бонка ва ҳазина ва нотариус-мақоволот муҳаррирлиги доиралариғача борар. Бир замон бу ғалат исмларни тўғри ёзиб маҳкамаға берилса, маҳкамадан тўғрини ғалат деб қайтарарларки, аларни қайтариши

тўғридур. Бу ғалатларни тузатмоғи ва ё дурустларни ғалат қилмоғи учун иш эгасига, яъни исмни соҳибига ҳафталар ва ойлар ила югурмоқ лозим келур. Муни-да қўйдук.

Шундай ғалат кета берса, йигирма — ўтгуз сана сўнгра халқ янадан авомроқ бўлуб, мусулмон исмлари яна зиёдароқ бузилур. Дўкон ва корхоналар тепасиндаги унвонлар мундан зиёдароқ ғалат исмларни шомил бўлур. Энди мунга илож, исм қўйганда, исмни маъносини баён қилинмоқ ва кайфияти талаффузни ота-онага билдурмоқ керак. Ва алар болани ўзиға ҳам билдурсунлар ва исмларни ёзганда ва чақирганда дуруст атамоқ керак. Ва ҳам «Жўрақул», «Норқул», «Тошмурод», «Болтақул»дек маъносиз исмлар ила болани аталмасун. Балки арабий, туркий, форсий маънолик исмлар ила аталсун... Ажаби шулки, идорада ғалат ёзилиб келган исмларни тўғри ёзиб юборилса, эгалари рози бўлмай-дур. Исмлари арабий экан, араб қондаси бўйинча «алиф» — «лом» ила ёзсанг, шикоят этарлар. Оре, ул бечораларға айб йўқ. Айб жаҳолатға ва мактабсизликға ва руҳонийларни(нг) мусоҳалаларинда, диний ва миллий ишларға диққат этмаганлариндадур. Исм тўғрисида тотор биродарларимизни ҳам баъзи ҳоллари ажойиб-дур. Масалан, «Айнулло», «Набиюлло», «Рухулло» деган исмларға учраладурки, бу ҳам бир навъ диққатсизликдур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 18-сон, 318—319-бетлар.

ОҲ, БОНКАЛАР БИЗНИ БАРБОД ЭТДИ

— Шундайми?

— Албатта йўқ.

— Бас, нима бизни барбод этди?

— Нозоалла, ҳисобсизлик. Тўғри, ақл ва тарбиясизлик бизни барбод этди. Айб бонкада йўқ, бизда. Чунки бошқа миллатлар бонкалар сабаби ила обод бўлур. Давлати ва мулки ортур. Аммо биз, зоҳиран бонкалар сабаби ила барбод ва фақир бўлармиз. Аввалги бор мулкимиз қўлдан кетарки, мунинг асл сабаби бонка эмас, ўзимизни тарбиясизлигимиз ва донишсизлигимиз ва беҳисоблигимиз ҳамда нафъ ва зараримизни билмаганимиз, тижорат иши ва аҳли замонадан беҳабарлигимиздан, хулоса, жаҳолат ва нодонлигимиздандур.

Бонка сабаби ила яҳудий, армани ва бошқалар дав-

латлик бўлур. Биз бўлса, болакс давлатимиздан, мулк ва обрўйимиздан айрилармиз. Чунончи, қўлдаги бор нимарсамизни тўй ва азоға, беҳуда одатларға сарф этармиз. Кўрпамизга қараб оёқ узатмаймиз. Қарз ила иморат, тўй, фисқ ва бойлик қилармиз. Исроф қилармиз. Охири «Хаср ад-дунё ва-л охира»¹ бўлурмиз. Бу сабаб ила фақирлик даражасинда тушуб, сўнгра бонкадан додхоҳлик қилармиз. Бир карра диққат қилинсун, бир яхудий, бир ўрус, бир армани ҳеч вақт тўй деган балоға беш минг сўм, ҳатто, бир-икки минг сўм сарф қилгани эшитилмайдур. Биз бўлса, йигирма минг сўмлаб сарф этармиз. Кошки бу пул ўзимизники бўлса эдики, ялғуз исроф гуноҳи ила қутулардук. Йўқ, балки биз ҳақ-ул-абд²дан қўрқатургон мусулмонлар бошқалар оқчасини барбод этиб, охиратға қарзи дунёға кулфат ортдурармиз. Мундан номаъқул ҳаракот, албатта, шаръан ва ақлан гуноҳи азимдур, девоналикдур. Хўқанддан жаноб М. Д. Р. М. афанди ёзадурларки, бонкадан фойдалиқ оқча олмоқ дурустми? Ва биз, мусулмонлар нима учун бонкадан пул олиб синармиз? Аввалги савол учун жавоб берармизки, шаръан бонкадан пул қарз олмоқ тўғрисида мўътабар «Шўро» мажалласинда тафсили илан кўб ёзилди. Хоҳласангиз «Шўро»дан ўқуб огоҳ бўларсиз ва ул сиз учун ҳозиржавобдур. 2-саволға қисқалиқ ила шуни ёзармиз: масалан, Абдуллабой баззозни ўзидан беш минг сўм сармояси бор. Дўконидан 500 сўмлик молни олти ой ваъда ила нася сотди. Албатта, бу сотилган молға ақлан 50 сўм фойда қўюб эдики, юзда ўн юзасидан бўлур. Энди дўкондаги мол оз эди, яна мол олмоқ учун оқча йўқ. Кантурдан нася олса, аввалда нақдаға нисбатан 7—8 ҳисса қиммат қилиб берур, Масалан, 400 сўмлик молни олти ойға 470 сўм, балки зиёда қилиб берар ҳамда яхши молға ямонни қўшар, агарда Абдуллабой баззоз бонкаға сотган моли учун олган векселини қўйса, олти ойға бонка 500 сўм нақд бериб, фақат 15 ё 20 сўмгина фойда сахлайдурки, бизни баззозимиз ушбу пулға 4—5 кантурдан чеккасиға чертиб, сийлаб молни арзон нархға олур. Ана бонка ҳикмати ва кераклиги шундан иборатдур ва ҳам шундай ўлчав ила муомала қилинса, ҳар ким бонкадан фойда кўрар. Йўқ, бонка уни учун эмаски, бир пулсиз дўкон ўлтуруб ва бонка пулини нася қилиб, тўй ва зиёфат ва

¹ Дунё ва охиратни барбод этиш.

² Киши ҳақи.

иморат ва шароратға, кўбқари ва азоға сарф қилиб ё бонкадан қарз олиб, ҳаж бориб, дунёга баобрў ва охиратға қарз юклаб кетмоқ учун эмасдур. Муҳтарам М. Д. Р. М. афанди! Мундан бошқа яна синмоқимизга сабаб тарийқи тижоратни, молни олиш ва сотиш жойини билмаганимиз, пахта ва бошқа ғалла тўғрисида Амриқо, Африқо ва Оврупо бозор ва зироатларини ҳолидан, бўлган ва бўлмаганидан беҳабарлигимиздур. Бизни тожирлар аксарият ила ҳеч жойдан беҳабар «таваккал» деб иш қиладурларки, ташаббуссиз таваккал ила иш қилмоқни шаръан манҳийлигидан беҳабарлигимиз боисдур. Энг охирги сабаб синмоқимизга шулки, тижорат майдонинда нодонлигимиздан бошқалар тарафидан алданармиз. Хулоса, бизлар коммерсант, яъни тожири замоний эмас, балки бизларга деҳқонлик лозим. Аммо маатаассуф унга ҳам илми басират ва ҳисоб лозимки, бизга шу илми замоний йўқ, бинобарин келаримиз ниҳоят қоронғудур. Мулкларимиз аксари қўлдан кетар ва қора меҳнаткаш бўлуб қолурмиз. Аллоҳ басират берсун. Шайх Саъдий деюр: «... мадоҳили ўнсаккиз ва махорижи йигирмалик киши ҳолига йиғламоқ керак. Кундуз чироғ ёққан аблаҳнинг оқшом қоронғуда ўлтурганини яқинда кўрарсан»¹.

«Ойна» ж., 1914 йил, 19-сон, 342—344-бетлар.

ЁШЛАРГА МУРОЖААТ

Бизни Туркистон ва Бухорода бир синф муҳтарам ёшлар мавжуддурки, ҳукумат маҳкамаларинда тижоратхона, бонка ва корхоналарга котиб, таржимон, молфурӯш ва даллоллик ёинки насячинлик ила машғулдурлар ва бу синф аҳлининг адади бугун Бухоро ва Туркистонда мингларчадур. Ана ёшларга мурожаатдан мурод шу синф аҳлидан бўлган ҳамватанларимизга бир неча калима арз қилмоқдур. Лутфан сўзимизни тингласалар, деб илтимос қиламиз. Ва камоли эҳтиром ила ул жанобларга баён қилармизки, сизлардан аксарингиз савқи қадар ва ёинки савқи табиат ила бир навъи бўлуб. русча бир оз ўқуб-ёзмоқга ва ёинки фақат сўйламоқга қодир бўлубсиз ва бу озгина замоний билгу сабабидан вазифа олиб, енгиллик ва бир оз рифоҳият ила умр ўткарурсизки, Тангрим зиёда этсун! Ва сизларни озгина

¹ Таржимаси берилди.

илми замоний билганингиз, албатта, нафъ келтурди ва алҳамдулиллоҳ дини мубинга ҳам яхши муътақид-сиз ва бу илмий замоний эътиқодингизни бузмади. Зотан исломият шундай бир дини матин ва қобили тараққий-дурки, на қадар илми замоний кўб ўқуса, инсонни яна дини исломга шунча ақидаси мустаҳкам бўлур. Чунончи, илми замоний кўб ўқугон Оврупо уламоларини (нг) энг номдор ва давлатликларидан мусулмон бўлуб тургон-лари жарихахонларга маълумдур. Бас, сабаб бўлдики, илми замоний исломиятга зарар қилмоқ нари турсун, фойда этар, энди матлабга келайлук.

Муҳтарам биродарлар! Сиз хидмат қилатургон доираларда сиздан катта ва сиздан оз ишлайдургон ва сизларга иш буюратургон кишилар борки, сиздан беш, ҳатто, йигирма дафъа зиёда вазифа олур. (Баъзи бонка ва тижоратхоналарда ойинда беш юз сўм, ҳатто минг сўм олатургон кишилар бор ва аларни тижорат мактабига ўқугони беш-олти йилгинадур.) Мунинг сабаби надур? Сизнинг қўл остингизда сиздан кўп ишлайдургон ва қаттиғ хидмат қилатургон ва юк кўтара тургон мусулмон ва ё ўруслар борки, сиздан ҳам оз вазифа олур. Мунинг сабаби надур? Албатта, мунга жавоб берурсизки, бизни устимиздан қарайдургонларни (нг) «илми замоний»си биздан зиёда ва меҳнаткашларни илми бизга ҳам эмас. Мана сабаб шудур. Биз ҳам дермизки, жавобингиз дуруст. Бас, маълум бўлдики, ҳозирги замон ишларига хоҳ тижорат ва ҳукумат ва санъатхоналарга бўлсун, кириб вазифа олмоқга ва иш қилмоқга илми замоний деган нимарса лозим экан ва ҳар ким бақадар билгуси вазифа олур экан. Бас, сиз муҳтарамлар ҳам ўз авлодингизни ва азиз болаларингизни, агарда хоҳласангизки, сиздан кўра тараққий этса, дин ва миллатга хизмат этса. (Бин ва миллатга хизмат илм ва оқча ила бўлур.) Шу илми замонийни таҳсил қилмоқ учун ҳаракат қилмоғингиз лозимдур. Ҳамватанларимиз мулкини сотиб тўй қилганидек сиз-да, ҳатто, лозим бўлганда мулкингизни сотсангизда ўғлингизни замонча ўқумоқиға саъй қилсангиз. Тўйга исроф қилинатургон оқчаларни ўқумоқ йўлиға сарф қилсангиз! Замонча ўқутмоқ тариқасидан бошқа мақолада арз қилинур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 21-сон, 390—391-бетлар.

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР

Бугун кўзимизга кўринмайтургон нимарсалар аввалги замонда йўқ эди. Худонинг одамларга берган ақл ва тадбири соясинда бирин-бирин чиқорилди. Ва ҳам муни бир тоифа ихтиро қилмади, балки ҳар замонда ҳар ким тарафидан чиқорилди. Тарихдан беҳабар баъзи кишилар ва ённки душманлар мусулмонларни аввалдан охирғача нодон, ваҳший кўрсатурлар. Мусулмонлар дунёга ҳеч нима ихтиро қилмади... дерларки, ул ғалатдур. Ва ҳар бир шараф ва ҳунармандликни, букунги фарангларга иснод бермоқ ҳам тўғри эмас. Чунки дунёдан ўтганлар ўз навбатларинда ишлаб, ҳунар кўрсатиб ўтди. Ва ушбу кунги ихтиролар учун асбоб ҳозирлаб қўйди. Ва ҳозир фаранглар навбатидур. Бир замон келурки, навбат бошқаларга тегар, бул дунёнинг одатидур.

«Ойна»нинг муҳтарам хонандаларига дунёни аввалдан букунғача бани одам тарафидан ихтиро қилинган машҳур нимарсаларни арз қилмоқ учун тарих китобларидан олиб ёзмоқчи бўлдук ва мундан сўнгра «Ойна»нинг ҳар рақаминда пайдар-пай «Тарихи ихтирои башар» унвони ила ёзилур. Мунда ёзилатургон нимарсалар «Тарихи умумий», «Тарихи маданият», «Маданияти исломия», «Коинот», «Тарих ва жуғрофия луғати», «Тарихи тамаддун» китоблари ва бошқа китоб ва рисолалардан нақл қилинур. Ва мунда кўрсатилган тарих уч навъ бўлуб, биринчи (си) «тарихи хилқат» аталурки «Таврот»ни баёни бўйинча дунё бино бўлганидан ҳазрати Исо алайҳиссаломни туғулганигача 5594 санадур.

2-«тарихи милодия» ҳазрати Исони таваллудларидан ҳижрати ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо алайҳиссаломгача 626 санадур.

3-«тарихи ҳижрия» ҳазрати пайғамбаримизни Маккадан Мадинага ҳижраг этганларидан бу кунгача 1332 санадурки, тарихи хилқат «Х», тарихи милодия «М», тарихи ҳижрия «Ҳ» ишоратлари ила кўрсатилур. Яна замоналар «азманҳаи қабл ат-тарихия», «азманҳаи тарихия», «Қаруни аввали», «Қаруни васати», «Қаруни жадида», «Аср» деган исмлар ила баён бўлинадур. Азманҳаи қабл ат-тарихия—тарихи яхши маълум бўлмаган замонларни дерлар. Азманҳаи тарихия— тарихи аниқ бўлган замонларни дерлар. Қаруни аввали — хилқати Одамдан Румо давлатининг йўқ бўлушигачадур. «Қабл аз ҳижрат» — 146 сана Қаруни авсати — Румонинг йўқ бўлушидан мусулмонларнинг Истанбулни олганигача

(баъд аз ҳижрат—731). Қаруни жадида—фатхи Истанбулдан замонамизғачадур.

Тарих энг машҳур ва муътабар ҳодисалардан бошланур. Ҳар юз санани «аср — қарн» дерлар. Чунончи, ал-он тарихи милодиянинг 20-ва ҳижриянинг 14-асридур.

Энди асл матлабни бошлаймиз.

Зироат санъати ҳазрат Одам алайҳиссалом тарафидан чиқорилгондур. Деҳқончилик учун баъзи асбоблар 2500 (X) да Эрон ва Мисрда ўхшатилиб кейин машҳур финикиялилар тарафидан ислоҳ қилиниб, 1280 (X) да Оврупода ҳам баъзи мошиналар чиқорилибдур. Ал-он Амриқода оташ ила ҳаракат қилатургон мошиналар ила ерни ҳайдаб зироат қиладурлар. 200 от қувватиға баробар деҳқонлик оташ мошиналари чиқоратургондурлар.

1262 (X) да тошларни тарашлаб, тахтадек қилиб устиға хат ёзмоқ усули ҳазрати Идрис алайҳиссалом тарафидан чиқарилибдур.

2150 (X) да камонча сози учун гиёҳларни терисидан бир навъ маҳкам иплар ихтиро қилинибдур.

«Лиз» деган соз, ҳарфлар ила хандаса шакллари машҳур Ҳурмуз тарафидан чиқорилибдур. Охирида юнонийлар ҳам ушбу асбобни яхши ислоҳ қилибдурлар.

2241 (X). Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом тарафидан кема чиқарилибдурким, анинг узунлиги 300, бари 50 ва баландлиги 30 газ бўлуб, уч табақаға тақсим бўлган экан. Оташ кема эса 1078 (X) да италияли машҳур Данис Поин тарафидан, бир навъ нажжорий мошинаси ихтиро қилиниб ва кейин Жемс Вайг номлик бир тафаннун тарафидан ислоҳ қилиниб, 1114 (X) да яна Дўку деган бир фаранги тарафидан чархнинг нажжор қуввати ила ҳаракати тажриба қилинибдур.

1218 (X) да амриқоли Қўлтун номлик киши чарх ҳаракатини ислоҳ этиб, Порисда Сан нахрида тажриб қилинибдур. 1222 (X) дан бошлаб парахўдлар ишламоқға кириб, эмди ер юзинда неча юз минглар ила оташ кемалар, ўн минг киши сиғатургон катта кемалар ичида босмахона, театрхона ва корхона ва мактабликлари бўлуб, сув устинда кичик бир шаҳар ҳикмати-дур (бақияси бор).

«Ойна» ж., 1914 йил, 28-сон, 531—534-бетлар.

ТАНҚИД — САРАЛАМОҚДУР

Мажалла ва жаридаларнинг катта бир хосияти танқид, яъни сараламоқдур. Саррофлар ақчани, тужжорлар матоъни саралаганидек, муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатга тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила «танқид» аталур. Масалан, янги мактаб ва муаллимлари ва анда ўқулатургон китобларни маънан тафтиш этиб, андаги нуқсонларни баён этмоқ танқиддур. Таарруз* ва душманлик эмас. Агарда шахсиятга тўқунмаса. Аммо бир муаллим ё мударрис ва муҳаррирни ишидан, шахсиятидан халойиқга зарар келса, андан ҳам баҳс ва танқид ёзмоқ шахсий бўлмайдур. Танқид янги ёзилган китоб, жарида ва мажаллаларга-да жорий ва нофеъдур. Масалан, бир муҳаррир ва ё муаллимни саҳвини ва ўз хизматиға бепарволигини ва лозим қоида ва тартибларга амал қилмай, оммага зарар келтургонини танқид этмоқ боиси ислоҳ бўлур. Бизни Туркистонда янги мактаблар хейле бордур. Янги рисола хейле босилиб турубдур. Жаридаларга мақола ва шнорлар ўқулуб турубдур. Аммо ҳануз танқид даврига етушганимиз йўқ. Иттифоқо, танқид шаклинда бир нимарса ёзилса, бизларга қаттиғ тегар. Ёзганларимизни бузуқлиги ва фикримизни хатолиги, ишимизни ноқислигини бирор киши кўрсатса, аччигимиз келур. Ва ул одамни душман кўруб, шахсидан нафрат ва фикриға норозилик баён этармизки, бул бизни янгидан ишға бошлаганимиздан, бошқа тил ила ноқислигимиздандур. Биз эскиларни айблаймизки, аларға ислоҳдан сўзласак, чидай олмайдурлар. Аммо ўзимизнинг мақтаб, рисола, таҳрир ва маслакимизни бир киши танқид этди-ми, чидай олмаймиз, диққат ила мунаққид сўзини тингламаймиз. Мунаққид бизни тўғримизға минг сўз ила баёни муддао этар экан, биз они. ичиндан ўн сўзини номаъқул топиб, юзиға урармиз. Ва ённки важҳсиз онинг сўзини радду ўзиға эътироз этармиз. Агарда ул десаки, ман сизға бир минг калима насиҳат ё танқид сўйладим, дуруст, ўн калимаси сизға бежо эканки, қайтиб олдим, 990 калимасиға на дерсиз?

На жавоб берармиз! Танқидни кўтаролмаганимизға тўғриси, ҳануз танқидға лойиқ бўлмаганимизни мисоли. Кафказли сайёҳ Муҳаммад Саййид афанди Туркистон мактаблари тўғрисида «Оила ва муътабаран иқбол» жаридасиға танқид ёзиб эдики, анинг жавоби ялғуз қуруқ бир эътироз (прўтест) бўлди. Аммо онинг ёзга-

нига жавоб тушмас. Иккинчи, «Адаб ва тарбият» ун-вони ила яна сайёҳ мазкур «Ойна»нинг 27—28—29—30 рақамларинда мактаб тўғрисида воқеъи далиллари ила баъзи нимарсалар ёздики, мўътабар «Садойи Туркистон» рафиқимиз 11-ададинда Муҳаммад Саййид афанди мақолаларини хилофи адаб ва тарбия деб они ёзилганига соҳиби мақола ва идорага изҳори норизолик айтиб, мазкур мақолаларни «аҳамиятсиз» дер. Ҳамда «муаллимларнинг хотирин қолдирув» бўлармиш. «Ойна» камолн эҳтиром ила «Садойи Туркистон» рафиқимизга арз этарки, мазкур мақолалар бошдан охиргача аҳамиятсизми? Агарда аҳамиятлиги бўлса, илтифотга олмаганлариёга таассуф этармиз. Ва мақола ичидан икки-уч хати мизожга номувофиқ тушган учун афунларини тилаймиз. Такроран, айтармиз: биз ҳануз танқидга лаёқат пайдо этганимиз йўқ. Яна қадима касалларимиздан — «норизо», «хотири қолмасуну...» иллатлари ҳануз кетган йўқ.

Муҳаммад Саййид афанди таъбиринча, мундай кетаберса, «қиёматдан минг йил сўнгра-да, Туркистонга тараққий йўқ». Агарда, «хотир қолмасун» қондаси маслак тутулса, матбуотдан қалам тортмоқ керак. Чунки ҳақиқий матбуот ҳеч кимни хотирига қарамас. «Хотир қолмасун» касали биз мусулмонларни барбод этди.

Умумий ҳоллардан баҳс қилиндими? Мутлақ ҳар бир масалага бир неча кишини хотири қолур. Ислоҳи мадорис ва дорулқазо десангиз, уламони хотири қолур. Ислоҳи расм базм десангиз, авомни хотири қолур. Ислоҳи савомеъ* десангиз сўфи, шайху эшонларни хотири қолур. Ислоҳи фондахўрлик ва тижорат десангиз, бойларни хотири қолур. Энди ислоҳи макотиби жадида дейилганда, муаллимларни хотири қолса, бас муҳаррирлар учун сукутдан бошқа иш қолмайду.

Шуни-да айтмоқки, Муҳаммад Саййид афандидан ённки идорадан биргина «баъзи» калимаси ма-аттаассуф қолибдулки, бу баъзи вайҳдан баъзи муаллим афандилардан идора афу истар.

Боқи: Муҳтарам «Садойи Туркистон»га салом.

«Ойна» ж., 1914 йил, 32-сон, 621—623-бетлар.

ТЕЕТР НАДУР?

Теётр нимадур? Жавобиға теётр ибратнамодур, теётр ваъзхонадур, теётр таъзир адабидир. Теётр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоеън суратда кўзликлар кўруб кар-қулоқсизлар эшитиб, асарланур. Хулоса: теётр ваъз ва танбиҳ этгувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни, қабиҳ ва зарарини аънан кўрсатгувчидур. Ҳеч кимни риюя қилмасдан тўғри сўйлагувчи ва очиқ ҳақиқатни билдургувчидир. «Қулал-ҳаққа ва лав кона (ва) мароан» мазҳаридур Айни замонда яна тамошогоҳ ва ёинки кўнгул очгувчи миллий ва адабий жамъиятларни боисидур. Тараққий қилган миллатлар теётрхоналарни улуғлар учун мактаби адаб ва ибрат атайдурлар. Тараққий қилмоқни энг биринчи сабаб ва боисларидан бири теётрлардур деюрлар. Теётрларнинг яхши ва ямон одатларни сарроф* ва мунаққиди дерлар. Умумий одатларни нафъи ва зараридан пайдо бўлатургон натижаларни теётрхонада айнан кўрсатурларки, ҳар ким мундан таъсирланиб, ямон одатларни тарк этиб, яхшиликни зиёда ишламоқға сабаб бўлур. Ҳар замонни бир усули эҳтисоби* бордур. Бу замонда теётрхоналар ҳам ямон ва зарарлик одатларни эҳтисоб ва танқид қилиб ямонлигини, қабиҳини халойиқға кўрсатиб ваъз ва насиҳат этгувчи бир жойдур. Теётрхона саҳналаринда қўюлатургон асарлар фожеа, яъни қайғулик, мазҳака, яъни кулгу, драма, яъни ҳангомалик бир воқеа ва ҳодисани тасвир этиб, халойиқға кўрсатилур. Ул воқеадаги ямонлик ва яхшиликни пайдо бўлгани ва сабабини ҳар ким кўруб, англаб, ибрат олур ва ямонликдан қочиб, яхшиликға ҳаракат қилмоқға, теётрда кўрсатилгон воқеалар сабаб бўлур.

Ҳикоят ва ёинки насиҳат китобларинда баъзи бир ҳодисани баён қилингандурки, ўқуб, асарланиб, лаззат олинадур. Аммо теётрға махсус бир ҳодиса ва ё воқеа ва ҳикоятни феълан қилиб кўрсатиладурки, мунинг таъсири эшиткандан зиёдадур. (Шунидан кай буд монанди дийдан — эшитмоқ қачон кўрмоқ кабидур.) Яна теётрда саводсиз одам кўзи ила кўруб, кўзсиз одам эшитиб, кар мушоҳада этиб, ибрат ва лаззат олар. Хулоса: теётр бир навъ мактаб ҳукминдадур. Тараққий қилган халқлар ўртасинда теётр у қадар тараққий эткандурки, ҳар кун бир янги асар тасниф* бўлуб, саҳнада қўюлур. Асарни ёзган муҳаррирға минг сўм ва

ўн минг сўмлаб ҳады бериб, асарини мушаххис*лар сотиб олиб, саҳнада қўюб фонда қиладурлар. Баъзи бир теётр асарлари эски бўлмай ва халойиқни кўнглига урмай, бир шаҳарда йигирма — ўттиз, ҳатто, юзинчи дафъа қўюлганлари бордур. Театрға қўюлгон асарни ортуқча ва ё оз ерларини ва етишмаганларини маншати миллиядан хориж нуқталарини муҳаррирлар, жаридалар ила танқид этадурлар. Халойиқга маъқул бўллуб ва ё бўлмагани ила теётр муҳарририни хурсанд ва ё ғамлик бўлур. Муҳаррирни асари яхши чиқса, ҳарким они табрик этар ва шуҳрати зиёда бўлур. Ва бул бошқа муҳаррирларни ҳаракатға келишиб, яхши асарлар ёзмоқлариға боис бўлур. Теётр учун муҳаррирни не қадар чуқур ўйлагувчи зариф ва назокатлиги лозим бўлса, мушаххис (ҳодисани кўрсатгучи)ларни ҳам тавоно ва муқаллид ва ҳар нимарсани ўзидек қилиб кўрсатгучи, нуктадон бўлиши лозим бўлиб, бул алоҳида бир санъатдурки, овруполилар мунга ҳам алоҳида мактаб ижод қилгандурлар.

Сўзни қисқаси, теётр хоналари масхарабозхона бўлмай, балки ибратхонадур. Ва анда мушаххис бўлатургонлар «ўюнчи ва масхарабоз» бўлмай, балки мушаххис ва муаллими ахлоқдурлар. Тараққий қилган халойиқ орасинда мушаххислар ҳам кибор ва муҳтарам синфлар қаториндадур. Хусусан, ўз киссаси нафъиға мушаххислик қилмай, балки мактаб ва ўз миллати нафъиға мушаххислик қилганларни қадри ду боло* зиёдадур.

Бизни Туркистон ва Бухорода миллий теётрдан асар йўқ эди. Муҳаррири ожиз «Падаркуш»ни ёздики, ўтган феврал ойинда Самарқанд, Хўқанд, Бухоро ва Тошканд ва Каттақўрғон шаҳарларинда миллат нафъи учун кўнгуллилар саҳнада қўюб, тўрт-беш минг сўмни тўрт-беш кечада жамлаб, мактаблар фондасиға бердилар. Мана энди муҳтарам Самарқандий кўнгулли мушаххислар ғайрат қилиб, яна «Падаркуш»ни Самарқандда еттинчи мойда саҳнаға қўюб, ҳосилини мактабларға сарф учун бердилар. Муҳтарам ҳамшаҳарларимиздан рижо этармизки, келиб кўргонлари гунаҳ бўлгон жойини кўрсатсалар. Инчунун, асарни танқид этиб, бузуқ ерини матбуот ила баён этсалар, токи боиси ислоҳ бўлинса. Аммо бу кунғача муҳтарам аҳли қалам «Падаркуш»ни бузуқ ерини кўрсатмай, балки «қулдургучи ва ҳам йиғлатгучи носих ва нофеъ асардур» ҳолинда табрик ва тақризлар ила ёздиларки, биз аларға ташаккур ай-

тармиз. Асаримизни қабиҳини ёзгон кишига зиёдароқ ташаккур этмоқга мадюнмиз, чунки боис ислоҳдур. «Мутакаллимро тоайб нагиранд — суханаш ислоҳ напазирад» («Сўз сўйлагувчини айб этмагунча, сўзи тузалмайду»). Баъзи бир аҳли ватаннинг теётр асари ёзмоқга машғулликлари эшитилурки, асарлариға чаҳорчашм ила мунтазирмиз. Ёзилган асарларни кўнгулли дасталари сотиб олиб бостурсалар, фонда ҳам қиладурлар. Чунки бир кишиға ҳам асар ёзиб, ҳам бостуруб ва ҳамда саҳнада қўйдурмоқ мушкулдур. Дасталар сотиб ола берсалар, асар-да. кўпаюр. Туркистонда ойинда бир асар таҳрир бўлинса-да, кўблик қилмайду.

*«Ойна» ж., 1914 йил, 29-сон,
550—553-бетлар.*

МУҲТАРАМ ЕШЛАРҒА МУРОЖААТ

Ҳар бир мамлакатда ислоҳот ва маданият асбобиға тавассул* ва гашаббус этмоқлик ҳаракати у мамлакатнинг ёшлари тарафидан зуҳур эта бошлагани каби, бизнинг Туркистонда ҳам маданият эшиги манзаласида бўлган макотиби ибтидоий ила интибоҳ ва ислоҳот жарчиси бўлган миллий матбуот ғайратлу ёшларнинг ҳаракати маорифпарвароналари соясида вужудга келди. Шунинг учун ҳар бир миллий ҳавойижимиздан* бўлган мушкул ишларда ёлғиз ёшларимизни маржаъ* ва умидгоҳ тутиб, алардан ёрдам сўраймиз (моллари ёки сўзлари ила миллат фойдасиға ёрдамлари текган баъзи уламоу ағниёмиз* ҳам ёшлар қаторидадурлар).

Муҳтарам биродарлар! Барчамизга офтоб каби равшан ва аёндулки, макотиб — тараққийнинг бошланғичи, маданият ва саодатнинг дарвозасидур. Ҳар миллат энг аввал, макотиби ибтидоийсини замонча ислоҳ этиб кўпайтурмагунча тараққий йўлиға кируб маданиятдан фойдаланмас. Маданияти ҳозирадан маҳрум қолуб, саноеъ ва маориф салоҳи ила қуролланмаган миллат эса, дунёда роҳат ва саодат юзини кўролмас. «Муборизаи ҳаёт» майдонида мутлақо мағлуб бўлур, оёқлар остида эзилур, диний, иқтисодий ишларда ўзгаларнинг асири бўлуб, бора-бора миллият ва диёнатини ҳам қўлдан берур. Ана ушбу йўллар ила охири маҳв ва нобуд бўлуб кетар.

Биноан алайҳ, ер юзидаги барча миллатлар ўз бо-

лаларини ибтидоий тарбиясига ва мактабларнинг ҳар жиҳатдан интизом ва акмолига аҳамият беруб болаларини миллий ва диний руҳда мукамал суратда етуш-дурарлар. Анинг учундурки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётга молик бўлуб, ҳар ишда диёнат ва миллиятни муқаддам тутарлар. Ва лузуми келганда бу йўлда молу жонларини фидо этмоқга ҳозир турарлар. Мана, ҳозирги урушлар ва иқтисодий тортишлар диёнат ва миллият ҳиссиёти натижасидур.

Энди, бизни Туркистонда мундай ҳиссиётлар қайда? Модомики, биз туркистонийлар илму маорифдан ҳаққинча истифода этмаймиз. Фазойили инсониядан саналган шайлар қандай ҳосил бўлур? Чин инсоният нимадан иборат эканлигини қайдан билурмиз?

Бизларда бир фазилат бор бўлса, ул ҳам фақат та-ассуботи жоҳилонадан иборатдур. Демак, бизлар ҳозирги нимокла диёнатимизни ёлғуз таассуб соясида сақлаб турубмиз. Лекин ушбу тамаддун асрида илмсиз қуруқ таассуб ила ҳам яшаб бўлмас. Чунки замонамиз шундай зўрки, озгина фурсатда чурук таассуботимизни асосидан қўпаруб ташлайдур. Шунинг учун замонанинг муҳлик асбобиға қаршу муқовамат этадургон бир нарса бор бўлса, ул-да маорифдур.

Таҳсили маорифни ибтидоий қисми мунтазам мактаблар бўлган учун энди биз Туркистон мусулмонлариға ибтидоий мактабларни кўпайтурмоқ лозимдур. Табиий, мактаб муаллимсиз кўпаймас. Ҳозирда эса Туркистонда муаллим оз бўлуб, муаллимларга эҳтиёжимиз шадиддур. Чунки бу кунларда янги мактаб ҳаваскорони кундан-кун зиёдалашмоқдадурки, муаллимлар мавжуд бўлган тақдирда ҳар йил Туркистонда юзларча мактаб очмоқ мумкиндур.

Энди ушбу мушкул ҳолларни назари эътиборга олуб, Туркистон ёшлари муаллим етушдурмоқнинг чорасини топмоқлари лозимдур. Агар букунги ёшларимиз ушбу муҳим вазифа ва хизматни ифо этмакга қасд эта бошласалар, муаллим етушдурмоқни чораси ҳам топилса керак. Чунончи, Туркистонда муаллим чиқормак учун дорилмуаллимин бўлмаса ҳам, ҳар шаҳарда усули таълимдан хабардор бир—икки нафар муаллим, албатта, бордур. Ана, муаллимликка толиб кишиларни аларнинг ҳузуриға юборуб, 3—4 ой зарфида усули таълимдан хабардор қилдурмоқ мумкиндур. Агар бояфарз, ушбу хидматни муаллимларимиз илтизом* қилмасалар, ул ҳолда муаллимликка ҳаваскор ёшларни бироз заҳмат-

лик бўлса ҳам, тўғридан-тўғри Тошкандда Мунаввар-қори жанобларининг мактабига юбормоқ керакдурки, мушорун алайҳнинг* мундай толибларни маалмамнуният қабул этмоқларига аминдурмиз. Ишта, муҳтарам қариндошлар, миллатимизнинг тилаги ва энг зўр эҳтиёжи ушбу шайлар эдики, назари олийларингиза арзу тақдим этдук. Энди ғайрат сизлардан, тавфиқ Оллодан дур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 41-сон,
970—972-бетлар.

«ТУРКИСТОН ТАРИХИ» КЕРАК

Тарих кўп аҳамиятли ва фойдали бир нарсадур. Тарихнинг фойдаларидан баъзиси ушбудурки, бир миллатнинг на тариқада, қайси йўл ила тараққий этганин ўқиб, ибрат олмоқ ёки бир миллатнинг на сабаблардан таназзул этиб, охири мунқариз бўлуб кетганин ўқуб мундан ҳам истифода этмак мумкин дур. Шунинг учун бизнинг ўз шеваимизда Туркистонда ўтган боболаримизнинг маиший, сиёсий аҳволига доир «Туркистон тарихи» бор бўлгонда, они кўз олдимизда қўюб, бурунги қаҳрамон боболаримизнинг на йўл ила тараққий ва маданият даврига кируб ва нима сабабдан охири мунқариз бўлуб кетганларини ўқуб, билуб, хейли ибрат олар эдук. Ушандоқ ҳозирги ҳолимизни боболаримиз давридаги ҳолларга бир даража муқояса этмак ила баробар ўз-ўзимиздан бир инфиоли даруний* ҳис эдуб, юзларимиз қизарар эди. Ҳоло, биз туркистонийлар марҳум боболаримиз аҳволи ҳам Туркистон воқеоти тарихиясидан бутун ғофил ва беҳабардурмиз. Чунки ҳануз Туркистон тарихи ҳақинда янги тадқиқот ила ёзилгон, тартибли ва истифодали мукамал бир асар вужудга келган йўқ. Тўғриси, мундай тарих ёзувчи киши турк ўғлонларидан ҳануз майдонга чиқгон йўқки, бу эса турк болаларининг нохалаф бўлуб, чин ўгул эмасликларига далил дур. Бу сўзлардан тарихсизлигимиз англашилмасун. Бизнинг тарихимиз бор.

Бурунги асрларда Туркистон ва турклар воқеоти ва аҳволи ҳақинда туркий, форсий ва арабий тилларда неча китоблар ёзилгандурки, у китоблардан рус ва бошқа ёврупойнлар истифода этган ва этмакдадурлар. Лекин у мухталиф* тилларда ёзилган. Тарихий асарлардан биз туркистонийлар истифода этуб, янги муҳо-

кама ва тадқиқот ила ўз шевамизда мунтазам бир асар вужудга келтурганимиз йўқ. Балки бизлар андоғ тарихий китоблардан аксарият ила хабарсиз бўлуб, баъзисидан хабардор бўлсак ҳам, аларнинг таъ ва нашрига аҳамият бермаймиз. Чунки бизнинг халқлар андоғ китоблардан кўра хурофотлик қисса, ҳикоя ва ошиқона ғазал китобларига зиёда рағбатлик бўлганидан моддий фойдасини кўзлаб, шундай афсона ва аслсиз китобларни таъ ва нашр этмакдамиз. Шунинг учун кундан-кун муҳим тарихий китобларимиз кўздан тушуб, эсдан чиқуб кетмакдадурки, мунинг айбу гуноҳи Туркистондаги манфаатпараст китобчилар бўйнига тушса керак. Чунки бу сўнг йилларда китобчилар тарафидан турли хурофотлик китоб ва рисоалар нашр бўлиноб турганлиги майдонда ва барчага маълумдур. Агарда муҳтарам ношир ва китобчиларимиз мундан сўнг ахлоқ бузғувчи ошиқона ғазаллар ва соф этиқодларни заҳарландирувчи хурофотлик афсона китоблар ўрнига мўътабар тарихий, ахлоқий ва адабий рисола ва китоблар нашр этмоқга ташаббус этсалар, шояд бу хайрли ишлари аввалги гуноҳларининг юзини ёпар.

«Садойи Туркистон» жаридасига «Миллий тарихимизни ким ёзар?» мазмунида бир савол кўрулгон эди. Бизнинг фикримизча, мундай бир тарих ёзмоқлик ниҳоятда қийин бир иш бўлуб, ҳозирда мунинг ифоси бизларнинг қўлимиздан келмайтурганга ўхшайдур. Шунинг учун бу хизматни Туркистон тарихи ила ошино бўла бошлаган ёш муаррихимиз муҳтарам Аҳмад Заки Валидий афандининг қаламидан умид этмакдамиз.

*«Ойна» ж., 1914 йил, 38-сон,
898—900-бетлар.*

«САРТ» СЎЗИ МАЪЛУМ БУЛМАДИ

Мўътабар «Садойи Фарғона» жаридасининг 30-нўмерида «Сарт сўзи маълумдур» унвонлик бир мақолани кўруб ўқумасдан аввал «сарт» сўзи ҳал қилинди гумони-ла қалбан бир даражада хурсанд бўлсак ҳам, лекин мақолани тамомаи ўқуб чиққандан сўнг ҳурматлу Мулло Абдуллобек жанобларининг қилган ривоятлари мазмунидан «сарт масаласи»нинг яна бурунги мажхул ҳолнга қолганин англаб умидимиз бўшга чиқди. Чунки А. афандининг сарт ҳақида ёзган сўз ва далил-

лари маҳз оғизлардан эшитилган ҳақиқати номаълум шайлардан иборат бўлуб, ҳеч бир асл ва асосга мабни эмасдур. Бизнинг фикр ва билганимизча, «сарт» сўзининг ҳақиқати машҳур ва инобатлик муаррих ва мусташириқлар тарафидан кашф ва ҳал ўлинуб, ҳануз бир жойга қарор берилган йўқдур. Агарда «сарт» сўзи маълум бўлса эди, яъни Туркистондаги халқларнинг барчаси ёки муайян бир қисмининг «сарт» аталғони далоили тарихий ила исбот қилинган бўлса эди, ул суратда ҳеч ким «сарт» хусусида сўз очмас ва баҳс чиқормас эди. Муҳтарам Маҳмудхўжа жанобларининг бул хусусда «Ойна»га хели ривоят ва қилу қолларни нақл этуб ҳам ўз фикрларини ёзганларига сабаб, шул «сарт» сўзининг мажҳуллиги бўлса керак.

Дуруст, ҳаёт ва мамот масаласи қадар муҳим бўлган неча масалалар кўзимиз олдиға тургон ҳолда аларни эҳмол этуб, фақат «сарт» сўзи ила шуғуллануб, фурсатларни бўшға ўткармоқлик ҳам яхши эмас. Лекин асримиздаги ёврупойилар қошида «миллият» масаласи «дин» масаласидан муҳим ва муқаддам тутилган бир замонда бизлар ҳам миллият масаласидан саналган «сарт» ҳақида гоҳ-гоҳ баҳс этишуб миллиятимизни хотирлаб тургонда зарар кўрмасмиз. Диний, миллий ва маиший масалалар хусусида (низом ва қонундан чиқмаслик шарт-ла) ҳар доим баҳс ва музокара этишуб турмоқға ҳаққимиз бор. Шунинг учун фалон масала хусусида сўз очма! Ёки фалон лақабни мутлақо бўйнунигга тоқарсан, деб сабабсиз зўрлик этмоқға ҳеч кимнинг ҳаққи бўлмаса керак. Мақсадға келайлук. Мулло А. афандининг «Сарт сўзи маълумдур» унвони остида: «Бир замонларда Туркистонда саҳройи қирғиз ва қазоқ...»,—деб нақл ва ривоят этган маълумотлари қайси таърих китобидан ва ё қайси ишончлик муаррих сўзидан олинганлигини била олмадук, агар бу ривоятлари маҳзи оғзаки ҳикоя ва сўзлар жумласидан иборат бўлса, бул тақдирда, муниг ила «сарт» сўзи маълум бўлди, ёки «сарт» масаласи ҳал қилинди, деб ҳукм этмоқ мутлақо дуруст эмасдур. Чунки муаррихлар мундай аслсиз сўзларни далил мақомига келтуруб, мушкул бир масала тарихияни қатъий суратда ҳал этмайдурлар. Балки бир муносиб келганда, қаринан мақомға қараб, бир даъвонинг тақвияси учун зикр этубгина ўтарлар. Асли номаълум бир ривоят ила улуг масала тарихияни ҳал этмоқликни эса тарих ҳақида жиноят санайдурлар.

Шундай қондаларни оз-моз билганимиздан Мулло А. афандининг сарт масаласини ҳал этмоқ қасди-ла ёзган аслсиз далиллари ҳайрат ва таажжубимизни мужаб бўлди. Чунончи, мушорун алайҳ сўзларин бир жойида «сарт»нинг асли «шарт» деб, ондан сўнгра деюр: «Муҳтарам азизларга махфий қолмасунки, ҳар ким бизни сарт деса, мунга хурсанд бўлуб, фахр қилмоқимиз даркордур. Чароки сарт дегани, масжидлик ва мадрасалик ва бозорлик ва озода уламони маданий, дегани бўлур». Ҳолбуки бу маъно аввалги маънога бутун мағойирдур. Чунки, аввалги маънога қараганда, «сарт» лафзи «шарт»дан маъхуз эдики, бул суратда сартнинг маъноси нечук масжидлик ва фалонлик бўлсун?.. Шерали Лапин жанобларининг «сарт»га «сариг...» деб берган маъноси на қадар номуносиб бўлса, юқорида берилган маъно ҳам шундай келишсиздур. Бизнинг баъзи асарларда кўрганимизча, «сарт»нинг маъноси карвонбоши ёки савдогар каби мазмунда эдики, бул ҳам бир мустаҳриқ*нинг сўзидур. Хулоса: «сарт» на маънода бўлса бўлсун, арбоби тарафидан ҳал қилинмагунча они қабул этмасликка ҳаққимиз бор. Шунинг учун мажбурий суратда айтиб турармизки, «сарт» сўзи ҳануз мажҳулдур. Юқоридаги мазмунда мухтасарча бир мақола ёзуб, қачонлар «Садойи Фаргона» идорасига юборган эдук. Идора жаридага дарж этмоқга танзил этмагани ёки муносиб кўрмагани учун бир оз тафсили ила «Ойна»га ёзмоқга мажбур бўлдук.

«Ойна» ж., 1914 йил., 39-сон, 922—924-бетлар.

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ

Марҳум ходимул миллат Исмоилбек ҳазратлари 1268 ҳижрий, мутобиқ 1851 милодия санасинда Қиримнинг Ғаспра қариясинда дунёга келиб, Маскав эъдодий аскарний мактабинда ўқуган. Андан сўнгра Истанбул ва Парижга амалий ва назарий икмоли таҳсил этиб, Русияга қайтиб, «Русияда мусулмонлар» ном русча бир китоб ёзиб, Русия мусулмонларининг илмий, ижтимоий ва сиёсий ҳолларидан баҳс ва Русия мусулмонларини ҳимоя этган. Ҳижрий 1297, милодий 1880 санасинда Қиримнинг мусулмон мадрасасинда русча муаллим тайинлангандурлар. 1883 милодия 10 апрелдан бошлаб мўътабар «Таржумон» ғарро* жаридасини миллати ислом ва турклик хизмати учун чиқарган. Ва мусулмон-

ларни нодон қисми тарафидан изо* ва жафолар чеккан. Қашшоқлиги сабабли ўзи ва хотини ила «Таржумон» ни ёзмоқ, тартиб этмоқ, ҳарф термоқ ва почтага топширмоқ тўғрисидаги огир ишларни ишлаган ва ҳатто, баъзан босмахонанинг мошина чархини ўзлари куч ва қўл ила айлантурган. Ва ҳар нав меҳнат ва кулфатларни ўзиға раво кўруб, миллатни уйғотмоқға, дунёдан, сиёсати оламдан, маданий миллатларни ҳолидан хабардор бўлмоқлари учун жисман ва руҳан ҳеч тинмасдан 35 сана ишлагандурлар. Мусулмонларни дунёдан хабардор қилмоқ учун бутун Русияда, Туркия, Миср, Тунис, Жазоирда, Ҳинд ва Африқода, Туркистон ва Бухорода дафъалар ила саёҳат этиб, ҳар ерда мусулмонларни маданияти замонияға, улум ва фунуни асрияға, саноат ва тижорати қаринаға* ва рус маданиятиға даъват ва ташвиқ этгандурлар. Усули савтия мактабларини Русияда бонийи муассиси Исмоилбек ҳазратларидур. Биринчи янги усул алифбони мураттиб* ва ношири яна Исмоилбек ҳазратларидур. Тараққиётни замонияға ялғуз даъват эмас, фаълан ҳаракатда бўлуб, жамияти хайрия, қироатхона, тараққиётни ислом, таовун* жамиятлари ва буларға ўхшаш асосларға тааллуқ низомномалар тузатиб, халқ аросинда нашр этиб, бу кун адади юзлар ила Русияда мавжуд илмий ва маданий жамиятларни барпо этдургандурлар. Ал-он Русиядаги минглар ила низомлик мактаблар ва собиқ нашр бўлган ва ҳозир фаълан нашр бўлуб турган юзлар ила ислоний мажалла ва жаридаларнинг барча муҳаррир ва мудирлари ул зоти студа* сифотни шогирдидурлар. Шундайки, бу кунда Русия мусулмонлари ичинда ҳар бир жаридохон ва ҳар бир муаллим ва ҳар усули савтия мактабларининг шогирди ва ҳар бир жариди муҳаррири марҳумнинг билвосита шогирдонидандурлар. Яъни устози муаззамнинг букун Русия мусулмонлари аросинда милйўнлар ила уламодан муҳарририн ва муаллиминдан ва ўқувчилардан шогирди бордур. Ҳам қандай шогирд! Уттуз санадан бери доимо онга дарс ўқийдургон шогирдлардур. Яна бу шогирдлар ўз охир умрларинча устоднинг анфоси қудсияси* сабаби ила илалабад жорий афкори олиясидан дарс ва файз олмоқда бўлурлар. Хулоса, Исмоилбек ҳазратлари сулс* асрдан зиёда айём тадрисинда милйўнлар ила мусулмонларға доимо дарс берди. Энди илалабад анинг афкори ва руҳи ададсиз ва ниҳоясиз мусулмонларға дарси урфон берар.. Хулоса, Русия мусулмонла-

ри ичинда мундай бир зот келган йўқдур. Ана ушбу зоти ноёб ушбу сана бешинчи зулқаъда — 12 сентябрда бу олами фонийдан рихлат этиб, бутун дунё мусулмон уърафоларини* асри ёс* ва алам этди. Раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан ва асъатан.

*«Ойна» ж., 1914 йил,
50-сон, 1186—1188-бетлар.*

ТИЛ МАСАЛАСИ

Туркчанинг шуъба ва шох(а)лари бўлган ўзбек-чигатой, тотор, озарбайжон, қозоқ ва туркман лаҳжалариндаги янги матбуотнинг энг аҳамиятлик масалаларидан бири, албатта, шева, лаҳжа, имло масалаларидур. Юқоридаги лаҳжаларга сўйлайтургон турк болалари бир-икки минг санадан бери Эрон халқининг аларга ва ё аларни эронийларга истило этганлари сабабидан форс маданияти ва адабиёти ва луғатлари нуфузига маҳкум бўлуб, форс тилидан бир хейли луғат ва жумлаларни хоҳу нохоҳ абадий ва доимий суратда олганларки, у жумла ва луғатлардан бир қисмини туркий лаҳжалардан чиқориб ташламоқ гўё мумкин эмасдур. Ва бир қисмини муродифи* туркчадан топиламаслик даражада ғойиб бўлгандур. Балки... биз туркчага бугун истеъмол қилинатургон баъзи форсий сўзларимизни муқобил ва муродофи халқ тилидан ва адабиётидан йўқолгандур. Масалан, шанба, якшанба, душанба, сешанба, чаҳоршанба, панжшанба, одина* кунларининг оти каби... Ҳол шундай экан, яна юқоридаги туркий лаҳжаларининг халқи ўн икки асрдан бери дин манбаимиз ва Қуръони карим тили бўлган арабийнинг нуфузига* учраб, табаррукан ва мажбуран кўп луғат ва жумлаларни янадан олдилар. Ва баъзи ифротпарастлар* тарафидан янгидан букунғача яна олинмоқдадур.

Туркларнинг баъзи тоифаси форсий ва арабийни у қадар кўп олдиларки, тиллари туркий, форсий ва арабийдан қўшулуб, «усмонли тили» агалди. Ушбу уч тилни адабиёт ва қоидаларидан бохабар бўлмагунча усмонли шевасинда ёзмоқ мумкин эмасдур. Усмонли шевасига ёзатургонларда охирги саналарда ўз саҳвларини билиб, форсий ва арабийсини озроқ айтиб ёзмоқдадурлар. Азбаски, усмонли шевасинда ёзилган асарларнинг аксарини усмонли туркларнинг камсаводи англамайдур. Турк қавмининг Кафкоз, Эрон ва Қирим-

даги қисмларининг тилига арабий ва форсий жумлалар усмонличадан кўра хейли оз бўлуб, аммо туркий тилларнинг бошқа шеваларидан кўра усмонличага энг яқинидур. Чунончи, букунги Кафкоз ва Қирим матбуотининг ўқуб англайдургон киши усмонличани, албатта ўқуб фаҳмлайдур. Чунки орасиндаги фарқ жуда оздур. Хусусан, охирги саналарда арабий ва форсийларини озойтуруб ёзилган усмонлича ва ённки туркча Қирим ва Кафкоз шевасидан оз фарқликдур.

Тоторча ённки нўғойча аталатургон шевага келсак, Қирим ва Кафкоз шевасидан кўра оз арабий ва форсийлик бўлуб, бовужуд шул бу кунги тотор матбуотининг ҳеч бир стунни, балки ҳеч бир сатри хати форсча ва ё арабчадан қутулолмайдур. Ҳатто, сирфи* тоторча ёзмақ тарафдори бўлган матбуот ва муҳаррирлари-да, арабий ва форсийсиз бир нимарса ёзолмайдулар.

Келайлук Туркистон ва ённки Осиёи Васати* халқларининг тил ва шевалариға: Туркистоннинг ўзиға теъйишли шеваси турк тилининг чигатоё лаҳжаси бўлуб, «Навой» китоби бу лаҳжанинг гўё муҳим китобидур. Аммо кўпдан бери Туркистонда маданият ва салтанат ва адабиёт таданний* этгани учун халқ бу лаҳжани бузганлар. Бузмақ нари турсун, Туркистоннинг ҳар бир шаҳарининг ва ҳатто, баъзи бир қасаба ва кўйларининг шеваси бошқадур. Масалан: анда, мунда, шундани — ул ерда, бул ерда, шул ерда; ўтда, бўтда, шўтда; этта, бетта, шетта; ўрда, бўрда, шўрда; ўра, бўра, шўра кайфиятинда сўйлайдурган шаҳарлар бўлуб, мундай бузуқ сўзларни навъи ва адади жуда кўпдур. Туркистон туркчасиға форсий ва арабийни қўшулгани ҳам барча ерда бир ҳолда бўлмай, балки мавқеъи жуғрофиясиға қараб ҳар навдур. Чунончи, Бухоро аморати ва Самарқанд вилоятининг туркча тилиға форсий ва арабий кўб қўшулгандур...

Фарғонанинг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида ҳам форсий ривожда бўлуб, уламо ва машойхни форсийға майли кўпдур. Табиийдурки, форсий кўб ёйилган ерларда арабийни ҳукми зиёдадур. Форсчани ҳукми Тошканд шаҳри ва Сирдарё музофотиға озойиб, форсий билатурган киши, эҳтимол, мингда бир ҳам топилмаса. Фарғона вилоятининг Хўқанд ва бошқа шаҳарларинда букун форс тилинда ерли шоирлар-да мавжуддур.

Хўқанд хони Умархон жанобларининг «Девони Умархон»иға форсий абётлар иншод қилинғониға қараганда

қадимдан бери Фарғонада форсий тилни жорийлиги маълум бўлур.

Туркистон шарқида форсийнинг ҳукми озайиб, бовужуд шул уламо орасинда оз бўлса-да, сўйланур. Туркистон жануби ва Туркистони Афғонийга бўлса, туркий ва форсий тили гўё баробардур. Туркистоннинг Мовароуннаҳр, Хазар қисмига аксарият ила туркман шева-си ҳукмфармо бўлса ҳам, Эрон ва Афғонистон ва Бухоронинг ҳамсоғлиги сабабидан яна форсийнинг нуфузидан қутулуб бўлмайдур. Хивага келганча, мунинг тили яна усмонличага яқин бўлуб, фақат арабий ва форсий қўшимчалари оздур. Хулоса шулки, нафси* Туркистон, Бухоро, Хива, Туркистон Афғони ва Кошғар ўлкалариндаги туркча шеваси дохилан ўн қадар бузуқ ва тузук лаҳжага айрилиб, аммо бу лаҳжа ила сўйлай-тургонларнинг ҳар бири бошқасини сўзига тушунадурлар. Китобатга келсак, букунгача Туркистон, Бухоро ва Хивада ҳар ким ўз лаҳжасига мувофиқ ёзса ҳам, бир-бирига қарибдур*. Чунки котибларни муаллимлари мавжуд туркча ва форсча назм ва наср китоблар бўлуб, Баҳри Хазардан то Кошғар ва Туркистон Афғонига қадим мактабларда «Навойи», «Фузулий», «Саботул ожизин», «Ҳикмат», «Ҳувайдо» ва бошқалари, форсийдан «Чаҳор китоб», «Хожа Ҳофиз», «Бедил», «Саъдий» ва бошқалари ўқулурки, бу китоблар аҳли саводни тил бирлигига сабаб бўлур. Аммо авомларни сўзи тахти таҳрирға кирмайдир.

* * *

Аввалги мақолада туркча тилнинг аҳамиятлик шўъбаларини қисқалик билан ёзиб эдим. Энди тилни бутун содалаштуруб индурмоқ ва ёинки адабийлаштуруб тараққий қилдурмоқдан бетарофна ёзарман.

Матбуот майдониға биздан муқаддам отилган ва дўстлар ила жариди ва мажаллаларға соҳиб бўлган ичкари Русия ва Кафкоз мусулмонларини матбуот тили ва ҳам кўча тилиға диққатлик кишиға маълумдурки, матбуотлари кўча тилидан неча даража олийдур. Ва кундан-кун яна олийлашмоқдадур. Урам* тили тарафдори ёинки содда тил тарафдори бўлган баъзи тотор матбуоти йилдан йилға адабийға айланмоқдадур. Масалан, «Вақт», «Шўро», «Юлдуз» жаридаларининг аввалгилари ила ҳозиргисини тафтиш қилинса, ҳозиргиларини адабийлиги зоҳир бўлур. Кафкоз матбуоти ав-

валдан адабий бўлуб, ўн саналардан бери матбуот, когаз устиндаги адабий тилни, халқни тил ва сўзига таъсир этиб ўткардики, бул ўшал вилоятларда диққат этганларга маълум бўлур. Ҳеч бир фирқа ва ё лаҳжанинг авом тили матбуотга кирмайдур. Кирса-да, мактаб рисоаларига ва фанний китобларга кирмайдур. Азбаски, фанний, адаб, таълим, тарбия ва диний китобларни сирф* авом тилига ёзмоқ мумкин эмасдур. Ҳатто, бу замонда фан ва ҳунар тараққий этгани учун ва янги чиқгон бегона лугатдаги исмлиқ нимарсаларга туркий исм тақадургон жамиятлар барпо этиб, туркий тилимизга хизмат этатургон кишиларни бизга йўқлиги учун бегона тилдаги исмлар ила кўп нимарсаларни ёзмоқга мажбур бўлармиз. Ҳатто, мундан тараққий этган миллатлар-да қутулган йўқ. Масалан, арабий илм «Алжабр»ни букун тараққий этган миллатларда «Алжабр» ва аларда «ж» йўқлиги (дан) «Алгебра» дерлар.

Бу тил масаласи Русия мусулмонлари матбуотиға бир хейли баҳс бўлуб, фаалан ва амалан авом тили ва ёинки содда тил тарафдорларини мағлубияти ила натижаланмоқдадур. Бизнинг Туркистон матбуоти-да, табиий, бу масалани бошидан ўткарур. Шунинг натижаси ва навбати бўлуб мўътабар «Садойи Туркистон» рафиқимизда тил масаласи мақолалари ёзилмоқдадур. Баъзи афандилар меҳмонни «қўноқ» дейилсун деб таклиф этарлар. Ҳолбуки қўноқ деганда, бир турк фаҳмлайдур. Меҳмон деганда, турк фаҳмлагани устида, яна бир форсий мусулмон қариндошимиз-да англайдур. «Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлук», бу кўп энгил орзу, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур. Масалан, муниг тарафдори бўлган мўътабар «Садойи Туркистон»ни «Турк эли довуши» лозим бўлур. Туркистонни «Турк эли» ёхуд «Турк ери» ёзмоқ керак бўлур.

Тошканд, Ҳўқанд ва бошқа минглар ила жуғрофиёвий исмларни ражолни тарихия* ва ёинки тарихий воқеаларни маҳаллий ва машҳур одамлари ва ой ҳам йили, куни ва ...лариғача тағйир* бериб, туркий исмлар тоқиб, аларга, янги лугатлар тайёрлаб, янгидан тадвин* этмоқ лозим келур. Ва ўшал ҳолдагина турк тилини арабий ва форсий лугатлардан ажратиб бўлурки, мунга ҳама ишни қўюб, ҳамма бирдан ҳаракат этса, эҳтимолки, бир неча юз саналарда хаёлан зўрға воқеъ бўлса. Ҳолбуки, бул, ижроси мумкин эмас қуруқ хаёли фосидгинадур*.

Бир неча минг санадан бери форсий ва араб тили ва маданияти ва салтанати таъсири остида қолган туркийни яна бир неча минг санада буларни таъсиридан чиқармоқ нари турсун, балки маънан ва моддатан ва фаннан маҳкум миллатларни тили бўлган тилимизга яна тараққий этган миллатларни лугатлари ҳужум этар.

Туркистон халқининг мактаб ва мадрасасиндаги китобларга, жариди ва мажалласиндаги мақолаларга сирфи форсий ва арабийни қўймас тарафдори кишиларни ўйловларига, тўғриси, шошармиз.

Масалан, мактаб, мадраса, жариди, мажалла, китоб — ҳаммаси арабники. Исмиимизни ўндан тўққузи арабий. Энди, бу ниҳоясиз нимарсаларни ҳаммасига туркийдан исм охтарибми, дунёдан ўтармиз?

Муҳтарам А. Музаффар афанди 63-рақам «Садойи Туркистон»да ҳандасадаги арабий истилоҳ ва исмларга туркий муқобиллар кўрсатурлар. Анга қараганда, ҳандасани ўзига «андоза» форсийнинг муарраби ва ёинки бузулғонидур. Анга ҳам туркча ва барча улум ва фунун ва Қуръонга ҳам туркча исм қўймоқ лозим келур. Ҳолбуки, баъзи бир нимарсани исми, лугатан мусаммасининг* маъносига далолат қилмай, аммо истилоҳан, таълиман ва тарихан ва ёинки замонан анга исм ва алам* бўлуб қолгандур. Чунончи «воҳид қиёси» маъно-йи фанийсини «солиштириш ўлчови» адо этмайдур. Бўлса-бўлмаса, бу бир истилоҳ бўлуб, «солиштириш ўлчови», яъни воҳид қиёси дейилмагунча фаҳмланилмас. Авом учун бу сўзлар ёзилатургон бўлса, ул ккисини-да фаҳмламайдур. Агарда мактаб талабалари учун бўлса, Туркистонда йўқ туркий ҳандаса китобимиздан муқаддам бир-да лоятиноҳо* янги истилоҳи туркия лугати чиқормоқ лозим келур.

Фикримча, бу ўйловлар фазладур*. Тўғридан-тўғри демоқ керакки, бақадри имкон арабий оз ёзулсун. Арабий исмлик нимарсалар жамланганда, туркча жамлансун. Масалан, улум, фунун, уламо, қуззот ва ...демоқ еринда фанлар, илмлар, олимлар, қозилар ва... лар ёзингиз. Ёинки мўътабар «Садойи Туркистон»нинг 64-рақаминдаги «Тил масаласи»да «Курран арзда яшамакда бўлган ҳар миллатни ўзига махсус бир лисони миллийси вордур» жумлаларни бир оз туркча ёзмоқ кераклигига машварат бермоқ лозим. Аммо бутун фаний ва илмий ва диний истилоҳ ва иборатларга муқобил туркчадан исм таъйин қилмоқ фикрига чўймоқ

ўзни чарчатиб ва матбуотни зоеъ қилмоқдан бошқа нимарса эмасдур.

«Тил масаласи» муҳаррирларидан бири дер: «Тиллар замон ила ислоҳ бўлур, бирдан ислоҳ этилмаслар». Содда тил нима учун керак? Атрофиндаги қавму қариндоши илан сўйлашмоқ учун. Адабий ва илмий тил нимага керак? Мавжуд илму фан ва тарихни билмоқ ва алардан фойдаланмоқ учун. Энди бизга лозимки, атроф, яъни теварагимизни адабийлаштурсак, мунавварлаштурсак, яъни илму фан ила ёрутсак. Илму фан бўлса, бизни тилга тобеъ бўлмай, балки бизни ўзига жабран тобеъ этар. Энди бу содда тилни бизни ҳар қишлоқ ва маҳаллада бир-биридан фарқи бордур. Аммо илмий ва адабий тилни ҳар бир қишлоқ ва кўйдаги оналарни тилинда бўлмоқлиги ва алардан бошланмоғи мумкин эмасдур. Оре, англис ва франсуз оналари ва ва ўқуғон рус ва усмонли оналарини (нг) тили матбуот ва мактабдаги адабий ва илмий тилни айни ва худ ўзидур. Аммо алар бир неча юз санадан бери, қориндан қорингача ўқуб келган оналардур. Бизни мазлум оналаримиз батанан баъд батан¹ ўқумаи келганлар. Энди у мазлумларга ҳандасанинг туркча истилоҳларини ютдургон ила она тили бўлуб туруб, аввалан ул онани ўзига англашилмайдур. Модомики, бизга илму фан керак ва модом (ики), турк тилининг баъзи шўъба ва лаҳжаларига замоний, фанний, диний, тарихий ҳар навъ китоблар бордур. Ани ўқуб фаҳмламоқиға ғайрат этишимиз лозимдур. Масалан, Кафкоз ва Қирим лаҳжасини билатургонлар бу кунги дунёмизда мавжуд аксар, балки ҳама илму фанларни туркча тилда билурлар. Дунёмизни илму фанидан хабардор бўлмоқ учун рус, немис, франсавий, англис, итолиёли, арабий, жопуний тилларидан бирини билмоқ керак ва аларни билмаганда Кафкоз ва ё Қирим лаҳжай адабиясини билган кишини дунёдан хабарлик бўлушиға восита бўлур. Аммо қадим чигатойча, мўғулча, ўрхўнғча ва саҳройи тилларни тиргузгон ила на фойда? Ва у тилларга қаю илму фанлар бор? Ҳозирги сўзимизға қўшулган форсий ва арабий сўзлар бизни арабу форсга бир даража яқин этар. Илму фан китоблариға яқинлашмоқимизға восита бўлур. Баъзи биродарларимизни соф она тили бор. Аммо она тилида мактаб, мадраса, фанний ва илмий китоблар таъсис этолмайдулар. Чунки сўз

¹ Батанан баъд батан — авлоддан авлодга.

етишмайду. Агарда алар тараққий этса ва маданий бўлса, ҳукман ҳозирги тилни ўзгартириб бўлу. Ҳамда минг йил аввалги тилга қайтмоқ қонуни табиатга мухолифду. Чунки мозийга ружуъ мўмкин йўқ. Бегона тилдан сўз олмоқдан қутулган тил йўқду. Англичани арабчадан сўнгра энг бой тил дерлар. Маа фиҳи*, ўн минглар ила бегона луғатларни мажбуран олганлигини ёзарлар. Хулоса фикримиз шуки, ялғуз туркча сўйламак ва ёзмоқ абадан мумкин йўқ. Бақадри имкон арабий ва форсийни оз ёзайлуқ. Барча илму фан истилоҳ ва луғатлариға туркчадан муқобил охтариб вақтни зое этмайлуқ. Тараққий этган туркий шевадаги илмий ва фанний китобларни англамоқға саъй ва ғайрат этайлуқ. Қелар замон учун ҳозирланайлуқ, ўтган замон учун эмас. «Она тили, она тили», бу яхши орзу. Аммо тилсиз оналар тилиға мактабий китоблар ёзила берса, Туркистонда ададсиз бузуқ она тиллар шевасиға ададсиз китоблар ёзмоқ лозим келурки, Андижонда ёзилгани Бухорода, Авлиёотада ёзилгани Қаршида англашилмайду. Чунки бу оналарни тили бир-биридан фарқликду. Тараққий этган миллатлар оналари ўқутар экан, биз аввал онамизни ўқутуб, анга тил ўргатмоқимиз керак. Чунки бизни илм ва тилсизлигимиз аларданду. Бинобарин, бақадри имкон оз арабий ва форсий, оддий, туркий луғат ила ҳозирги шеваларча ёза бермоқдан бошқа илож йўқду.

*«Ойна» ж., 1915 йил, 11—12-сонлар.
274—277, 306—311-бетлар.*

БИЗНИ КЕМИРГУВЧИ ИЛЛАТЛАР

Бизни кемиргувчи иллатлар деганда, захму маразними гумон этарсиз? Ёинки, сил, сил-ар-ия* ва махавликними дерсиз? Йўқ, андан ҳам ямонроқ ва андан ҳам жонхарош*, бевоя, хонавайрон ва ғариб этгувчи бир дард, биз— туркистонийларни шаҳри ва қишлоқи ёйинки ярим маданий, ярим ваҳший синфларимизгача истило этиб, бутун тирикчилигимизға сорилгон ва бизни инқирозға ва таҳликаға ва жаҳаннамға юмалататургон тўй, азо исминдаги икки қаттол душманни дерман.

Атомиздан меҳрибон Тангримиз жалла ва аъло Қуръони каримда «Ло талаққу би ядикум ала таҳлиққатиҳи», яъни ўз қўлларингиз ила ўзингизни таҳликаға отмангиз, дер. Биз бўлса, бадбахтона ва Худонинг амриға

бўюн қўймасдан кофирона бир суратда тўй ва азо деган, йўқ бўлушимизга сабаб бўлган одатларга бору йўқимизни сарф ва исроф этармиз. Йилда икки ой наврўзи кофири учун сайр этармиз. Бир ой муқаддам Самарқандни Панжакент қасабасидаги наврўз сайрига мушак-фишанг отишдан учгина киши ўлуб, ўндан зиёда киши мажруҳ бўлди. Кўпкари ва улоқ чопмоқлик одати малъунонасиға ҳар вилоятдан ҳар сана юзлар ила киши охиратға кўчар, на қадар киши мажруҳ ва маъюб бўлар. Кўп кишилар сайр ва кўпкари шумлиги ила ишдан ва зироат вақтидан қолур. Уйиға озукаси йўқ, ҳўкузи ва соғар сийири йўқ экан, бир неча юз сўмға от олиб ва ҳар кун анга ҳиндидек парастини* этиб, ҳар кун бир сўм сарф этар, на учун? Тўй ва сайрға кўпкари чопмоқ учун. Ун-йигирма чақиримға тўй бўлдимн, ҳар ким ишини, деҳқончилигини қўюб, отлаиб кўпкарига кетар. Деҳқон учун олтундан азиз вақт фавт бўлди-кетди. Экин биргина кун кейин сепилган учун пишмай қолар. Биргина кун сўнгра йиғилган учун ёгинга қолиб, баъзи ҳирманлар чириб кетар.

Маълум бир шаҳарда яҳудийлар баъзан ўлукларини оқшом элтиб кўмарлар. На учун? Кундузи ишдан қоларлар. Биз бўлса, ўлук ва тўй учун ҳафталар, ҳатто, ойлар ила ишдан қолурмиз. Ҳолбуки, шореъи аъзам, пайғамбари акрам саллоллоҳи алайҳи васаллам ҳазратлари ўлганни тез кўмуб ва кўмгандан сўнгра тез тарқалиб, ишға кетмоқға ва ўлукхона халқини уч кундан зиёда таззия тутмасға, қаро киймасға, кир, фалокат бўлмасға амр этарлар. Эй халқ! Эй мусулмонлар! Биз на учун Худо ва расулни сўзиға ва ўзимизни нафъимизға амал қилмаймиз? Биз девонами? Биз таклифдан¹ ташқарими, Худо учун сўйлангиз. Биз нима?!

Шарнат китобларидан «Фароиз, яъни Худони буйруғи деган китобларға: «Ўлукни молидан аввалан ўлукға керакли мувофиқ суннат ва исрофсиз кафан қилиб, дафн қилмоқға сарф қилинсун, сўнгра қарзини берилур. Сўнгра ортган молларни варасасиға* мувофиқи шарнат тақсим қилишиб берилур», — дейилган экан, биз билъакс кафандан сўнгра қарзға бермай ва ҳатто, сағир ва бенаво хотунларни меросини йиртиш, азойи, садақа, хайрот, билмайман, нималар ужраси* деб, қарздан ворисидан илгари тақсим қилиб олармиз. Беш-олти маърака ва худойи, 8—10 жумъа оқшомн деб бутун

¹ Таклиф — бу ерда, инсоний бурч, вазифа маъноснда.

Маҳалла ва қишлоқ халқиға палов берармиз. Баъзи бир бечора сағир ва муштипар аёллар меросдан ва ҳақларидан ноқис олурлар. Баъзи қарзхоҳларни ҳаққи худойи ва хайрот, нохудойи* ва шаррот* сабаби ила куюб кетар. Бечора ўлукни зиммаси қарздан қутулолмай қолур. Худо учун айтингиз, бу хайротми, бу худойинми? Беш—олти кун сўнгра бу худойи ва хайротлар учун варасани ҳаққи бўлган мол ва ерлар сотулур. Берилган дангга* адрас*, азойи ва ғаниларни олган йиртиш ва садақалари учун берилур. Энди бечора вариса дарбадар, ҳам отадан, ҳам ватандан айрилдикетди. Бир ўртаҳол, бир бечора фақир ўлар. Онинг гани яқини ўлукни эгаси бўлуб, вариса молини «обрўй» этарман, деб исроф ва барбод этар. Натнжада бечора вариса* дарбадар. Эй, уйинг обод, обрўй қилғувчи! Улган ул, санга нима? Сан, гани, ўз ўлукингға обрў қилгонинг бас эмасми?

Астағфурилло, субҳонолло. Бизни қилатургон ақлсизлигимизни қайси миллат қилур? Никоҳ, хатна, бу икки бало шундоғ қаттиқ бир иллатки, ўлмагунча қутулуб бўлмайду. Шаҳарларда ўртаҳол, яъни ўтурарға хона ва боғи бор бир киши никоҳ учун икки минг сўм сарф этар ва ўғул хатнаси учун ҳеч бўлмаганда минг сўм. Ҳар бир бенаво киши бу мавридларга 200 сўмдан 1000 сўмгача сарф этар. Бой ва зўраки бойлар эса беш минг, ўн минглаб сарф этар. Охири нима бўлур? Нима бўлур дейсиз? Ота-бобосидан қолган мулк ва ватанини ўз ихтиёри илан зўраки бойни ўзи ўлгандан сўнгра бир яҳудий ё бир армани ажнабийга сотиб, тўй ва таъзия қарзини берар. Ўзи сотмаганда судға сотилур. Мана, юқоридаги сарлавҳада «Бизни кемиргувчи иллатлар» деган одатларимиз, шу тўй ва таъзия исминдаги девоналигимиздан иборатдур.

Бир дўкончи, бир гулкор, бир фақирҳол, бир косиб учун бу тўй ва таъзиялар ўлумдан қатигдурки, мунинг учун бечора ҳар кун ўлур. Ҳар кун ўлгон ила-да қутулмас. Узидан сўнгра аҳлу аёлиға бу йўқсуллик ва бу мусибатни мерос қўяр. Хўб, яхши, ўз молини тўй ва таъзияга исроф этсун, барбод этсун, кўзи чиқсун. Ҳай, бонка оқчасини, биров пулини на учун барбод этар. Бу девоналикни у тарафи эмасми? Бу ҳол ила 20—30 сана ўтса, ер ва ҳавлилар ажнабийларға ўтуб, аксар халқимиз гадоёйлик даражасига инур. Эллик сана муқаддам ер сотилса, бир мусулмон оларди, энди бошқалар олур. Мана, энди биз шу ҳол илан яна йнгирма — ўттуз йил

Ўткарсак, халқимизни ярмидан зиёдаси ватансиз, ерсиз, дарбадар бўлатургонни маълум ва ошкордур. Бир ҳавлида, бир рўзгорда, масалан, икки ўғул, икки қиз бор. Ато ўлса, ани моли тўрт бўлунур. Аларни ҳар бирига ниқоҳ ва хатна ва ўлум мавридлари муқаррардур. Ўзларини замонча илми ва ҳунари йўққи, контурға, маҳкамаға, бонкаға кириб вазифа олса. Энди лоилож атторлик ва ё баққолик ва у бўлмаса, муздурлик* ва мардикорлик қилиши лозим келиб, бу ишлардан фақат аларни қорни тўядур. Ортдурмоққа йўқ. Мунинг устига тўй ва таъзия деган даҳшатлик балолар келгандан сўнгра бу азиз оила ва рўзгорға ёниб кул бўлмоқдан бошқа илож йўқдур. Эллик сана муқаддам бир қариш ер бир пул экан, энди бир олтун ва келарға ер олтунға ҳам топилмайдур. Қирим ва Кафкоз мусулмонлари-да бизлардек ер қадрини билмаслар экан. Энди Қиримда бир таноб (600 сажин) ер ўн минг сўмдан ўттуз минг сўмгачадур.

Биз бир таноб еримизни 200 сўм сотиб тўй қилмоқчи бўлсак, «ерни хўб пулға урдум» деб мажнунона шодланурмиз. Инсонни бу қадар аҳмоқлиги ажибдур. Бизға лозимки, тўй ва таъзияларни кичик қилиб ва ҳолимизча ҳаракатда бўлуб, келар замонамизни ўйлайлук. Валлоҳ, хору зору мунқариз* бўлмоқ эртаға офтобни чиқишидек муқаррардур.

Самарқандда бир маҳалла борки, аксар халқи фақру заруратдан, тўғриси, ақл ноқислигидан ҳавлиларини пулға қизиқиб яҳудийларға сотган учун маҳаллага оз мусулмон қолди. Маҳалла мактаби йўқ бўлди. Масжиди-да яқинда йўқолур. Мана, бизни ақлсизлигимизни охири ва исрофларимизни хотимаси динимизға футур келмоқиға сабаб бўлур. Дин учун, масжид ва мактаб учун ақча, сарват, давлат, сомон* керакдур. Тўй ва таъзияға сарф қилинатургон оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва дин йўлиға сарф этсак, анқариб* оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар. Йўқ, ҳозирги ҳолимизға давом этсак, дин ва дунёға зиллат* ва мискинатдан бошқа насибамиз бўлмайдур.

Қо эътабару йо аввал ул-абсар!¹

«Ойна» ж., 1915 йил, 13-сон,
338—342-бетлар.

¹ Таржимаси: Эй кўзи очилганлар, (атрофга) эътибор қилинг:

САРТ СЎЗИ МАЖҲУЛДУР

Ул зоти анвар амири Бухоро ҳазратларининг ҳузури ҳумоюн русча таржимони муҳтарам Баҳромбек қоровулбеги жаноблари: «Биз Туркистон ва Бухоро халқининг турклиги маълум бўлуб туруб... на учун сарт атайдурлар?» — деб мўътабар «Шўро» мажалласининг 1911 йил 16-ададинда савол этиб эдилар. Мазкур мажалланинг 19-ададинда «Ойна» муҳаррири тарафидан «Сарт сўзи мажҳулдур» унвони ила баъзи нимарсалар ёзилиб эди.

«Шўро»нинг 24-ададинда самарқандий марҳум Бақоҳўжа тарафидан «Сарт лафзи аслсиздур» унвони ила баъзи нимарсалар ёзилиб эди. Мўътабар «Таржумон» муҳаррири муҳтарам Исмоилбек жаноблари «Таржумон»да «сарт» атамоқни дуруст эмаслиги тўғрисида бир неча дафъа ёзиб эдилар. Сарт ҳақиндаги туркий мақолаларнинг натижасини мўътабар устод Исмоилбек жаноблари тафсилли илан Тошканда чиқатургон «Туркестанский курьер» русча жаридасинда ҳам ёзиб нашр қилдуруб эдилар. «Ойна»нинг (?) рақаминда¹ яна ушбу тўғридан жаноб Баҳромбек қоровулбеги сўз қўзғотиб эдилар. Тотор муаррихи муҳтарам Аҳмад Заки Валидий жанобларининг Самарқандда келганларинда сарт сўзи ҳақинда баъзи муколималар* ҳам бўлуб эди. Туркистон ёшларидан ушбу тўғрида бир неча эътироз — «прўтест» номалар ҳам келиб, у жумладан Тошкандникини «Ойна»да ёзилди. Яна ушбу тўғридан идорада саволлар келган сабабли «Сарт масаласи» ҳақинда қисқалик ила минбаъд ёзилатургон нимарсалар хулоса қилинди. Ва ушбу тўғридан асослик нимарсалар ёзатургон азизлар учун «Ойна» саҳифалари очуқдур.

Энди матлабга келайлук. «Ойна» муҳаррири тарафидан 19-адад «Шўро»да ёзилгон сўзларни мазмуни шул эди: фикри ожизича, туркистонийларнинг сарт аталишини сабаби маълум йўқдур. Бу исм шимол халқи яъни қозоқ ва тотор қардошларимиз тарафидан Туркистоннинг шаҳар халқиға берилган исмдур. Ушбу бобдаги мулоҳазалар шул тариқа хулоса бўлунур:

- 1) қазоқ ва тоторлар Туркистон халқининг хоҳ турк ва тожик ё араб бўлсун, сарт дерлар;
- 2) (ўқиб бўлмади);

¹ Манбада рақам тушиб қолган.

3) Туркистон жанубидаги Балх, Бадахшон ва Чаҳорвилоят халқики, аксаран туркча сўйлашурлар ва ўзлари Афғонистон табъасидурлар, туркистонийларни ўзбек дер, Афғонистоннинг афғон, тожик, ўзбекча сўйлайдургон барча халқи туркистонийларнинг ўзбак ва турк дер... Сарт деган сўзни абадан билмайдурлар;

4) Кафкоз, Эрон ва Ҳиндистон халқи сарт калимасини билмайдурлар, фақат туркистоний, турк ё тожик дерлар;

5) туркистонийлар бир-бири ила сўрашганда: «Ўзбекмисан тожик?», «Мулломисан хожа?» — деб сўрайдурлар. Туркистонда саййидларни «хожа» дерлар. Хожасиз араблар-да бордур;

6) Туркистонда машҳур 92 қабила — уруғнинг исми машҳур бўлуб, онинг ичинда «сарт» йўқдур.

Хонлар замонинда жулус ҳангомида бу 92 қабиладан муррахас* ва оқсоқоллар Самарқандда жамланиб янги амири(нг) «хон» кўтариб «жулус» маросимини ижро этардилар. Самарқанд Тахти Темурийсинда жулус этган Бухоро хонларининг энг охиргиси амири ҳозирнинг жадди* Музаффархондур. Самарқанд Бухоро ҳукуматининг Маскови эрди.

Амир Музаффар марҳумнинг таърихи жулуси:

Баҳри таърихи жулусаш омад.

Шанбау моҳ раббуус-соний. (1277 ҳижрия.)

Туркча таърих шеъриси:

Шоҳ мулку иқбол ила

Ултурди Кўктош устина.

Кўктош амир жаҳонгир Темур Соҳибқирондан қолма тош — бир тахтдурки, Туркистондаги турк элларидан 92 уруғнинг оқсоқол ва баковуллари йиғилиб, янги хонни оқ бир намад — кача устинда ўтқузуб, 92 уруғ муррахас*лари качани бирдан кўтариб, янги хонни. Кўктош тахтина миндурарлар эди. Ва бу ондан эътиборан хон ва амир эълон қилиниб, нақора, карнай қоқилиб қолинарди. Амир ушбу 92 нинг оқсоқолларига олтун ва хилъат, от ва туғлар бериб, алардан байъат* оларди. Ва хон кўтармоқдан аввал 92 нинг оқсоқоллари баъзи бир сўзу одатларни риояти учун амирдан ваъда ва сўз олар эканлар. Бу 92 сўзи ал-он халқ оғзинда мавжуд ва мақоллар ҳукминдадур. «Тўқсон иккени ичинда... деди», «Бу ер 92 ни йиғилган ери, сўзингни билиб сўйла», «Сан бадзот, шажаранг 92 га етмайдур».

7) «Темурнома» ва амсолий китобларда сарт исми мавжуд (ва) уруғлар ичинда кўрулмайдур;

8) Туркистон шимолига охириги вақтларда сарт сўзи эшитилиб, аммо Туркистон жануби ва ғарбида халқ оғзинда йўқдурки, Туркистон шимолига бу сўзни жорий бўлғони қазоқ, тотор ва руслар сабабидандур. Масалан, Тошкандда «сарт арбаси», «сарт чойи», «сарт одати»... дейилган ҳолда Самарқандда «мусулмони ароба», «мусулмон шаҳри», «мусулмон одати» дерлар;

9) Бухоро ўлкасинда сарт сўзи мутлоқ йўқ. Халқ ўзбек, тожик, қазоқ, туркман, араб қабилаларига мансуб кишилар бўлуб ва шу исмлар ила аталурлар;

10) Туркистоннинг қаю бир чўл ва тоғ ё маъмур ериндаги 60—70—100 га киргон кишидан «сарт» сўзи сўралсун, билмайдур. Аммо олчин, барлос, туёқли, қипчоқ, хитой, турк, қавчин, сарой, манғит, қорақалпоқ, минг, юз, қирқ, ўроқли, ойтамғали, қўштамғали, найман, қангли, мўғул ва буларга ўхшаш асомаи қабила, уруғ исмларининг машҳури ва аларнинг туганмас шўба ва шохаларини баён қилган ҳолда бу «мажҳур сарт» ни аслан тилга олмайдур. Қари кишилар: фалона аслан ўзбек ё тожикдур, дер. Асло сарт демас ва сартни билмас, сарт деган қабиладан беҳабардур;

11) сарт сўзини ҳозирги мафҳумидан хабардор туркистонлилар гумон қиладурларки, сарт сўзи туркистоний деган сўзни русча таржимаси бўлса;

12) матбуотдан бохабар Туркистон ўзбек ва ё тожик ва ё арабга «сарт» деб хитоб қилинса, ўзларига ор ҳис этарлар. Албатта, бир кишини ота-онаси берган исми бўлуб ва они мансуб бўлгон қабила ва уруғи бўлуб туруб, они бошқа бир исм ила чақриб ва номаълум ва ё маълум бир қабила исмини онга тақилса, они хушланмасга ва эътироз қилмоқга ҳақи бўлса керак;

13) Туркистон халқидан ўзини билатургонлари қабила ва уруғига у қадар биноси борки, бошқа қабилага қиз бермайтургонлари бордур. Қизни ўзи хоҳлаб теккан бўлса, қабила орасидан ақча жамлаб даъволашиб чиқориб оладурлар. Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайтургонларни қул — марқуқ дерлар.

«Шўро» мажалласининг 1911 санадаги 24-ададинда самарқандий марҳум Бақохожа жаноблари «Сарт лафзи аслсиздур» унвони ила баъзи нимарсалар ёзиб эди.

ки, андан минбаъд* ёзилатургон моддаларни хулоса қилармиз:

1) Ўтган саналарда сарт сўзи ҳақида руслар орасиға мубоҳаса бўлуб, «Туркестански ведомости» русча жаридасида ҳар ким ҳар нима ёзиб ва ҳар навъ фаразиётлар жорий қилиниб эди. Қазоқ биродарларимиздан даъво вакили жаноб Шерали Лапин¹ ёзиб эканки, сарт сўзи ҳақорат сўзларидан бўлуб, «сариг ит»дан ахуз* муҳаққақдур*. Бу лафзни истеъмом қилмасға керак. Ҳозир Туркистонда жорий турки — ўзбаки шевани «сартски» ёинки «сарт тили» демасдан «ўзбаки тил» деб аталсун;

2) Астрўмуф² жаноблари «Сартлар» исминда тахминан 300 саҳифалик русча бир китоб тасниф қилгандурлар. Ушбу китобға мазкур жаноб Шерали Лапин тарафидан бир неча эътироз ва баҳслар бўлгандур. Аммо жаноб Астрўмуф, сартлар ким эканлигини исбот қилиб бир жойға қарор берганлари йўқ ва китоблари ҳар нафъ ихтилоф ва фаразиёт ила тўладур;

3) Астрўмуф жанобларини «Сартлар» китобидан ва бошқа бир неча русларни ёзган китобидан маълум бўлурки, Фарғона ва Сирдарё вилоятларининг халқи «сарт» бўлуб, Самарқанд ва Бухоро ўлка — вилоятларининг халқи ўзбек ва тожикдурлар;

(«Ойна»: Аммо тарих ва адабиётдан беҳабар рус ва тотора рабта* беш вилоят Туркистони Русий ва Бухоро хонлиги халқини (нг) айирмасдан «сарт» дерларки, бир маҳзи* асарни ғафлат ва бутун ғалати фоҳишдур*. Фарғона ва Сирдарё халқининг сартлиги маълум йўқдур.)

4) Гейер³ жаноблари «Туркистон саёҳатномаси»да ёзадурки: «Сартларни асл ва насаблари масаласиға ҳозиргача уламо тарафидан файсал* берилган йўқдур. Аларни насаблариға тейишли ҳар нав баёнотдан сиҳҳатга яқини шулки, Туркистоннинг асл халқи тожик бўлуб, сўнгра турк — ўзбек халқи тасхир* қилиб олиб ва бу икки халқни бирлашганидан пайдо бўлган халқларни «сарт» аталиши тахмин ва гумон қилинур;

¹ Шерали Лапин — 1917 йилдаги «Шўройн уламо»нинг муассисларидан, сўнг муҳожир. 1895 йилда русча «Ўзбек тили грамматикаси», 1906 йилда «Самарқандда Шоҳизинда» китобларини чоп эттирган.

² Машҳур миссионер Н. П. Остроумовнинг 1890—1895 йилдаги босилган «Сарты» китоби кўзда тутилмоқда.

³ И. И. Гейер — сайёҳ.

5) Вамбери жаноблари ёзадурки: «Сартларни Бухоро ва Ҳўқандда тожик атайдурлар. Инчунин жаноб Лазар Будагўфни¹ ва Шайх Сулаймон Бухорий² жанобларининг луғатларидан маълум бўлурки, сартлар аҳли форс ва тожик эронийлардан иборат бўлса, ҳолбуки эронийлар форс ва тожикдурлар;

6) Логофет³ жанобларининг «Бухоро хонлиғи» ном русча китобинда Туркистонда мавжуд турк-ўзбек қабилаларини теъдод* этибдурки, «сарт» қабиласи йўқдур;

7) «Шайбонийнома» соҳиби Муҳаммад Солиҳ, Алишер Навоий, Бобурхон, Абулғозихонлар туркдурлар, буларнинг таълифотлариндаги* сартлар ким бўлур, ажабо? Албатта, булар Туркистоннинг тамом ўзбек ва турк халқини(нг) ва ўз жинсдошларини(нг) сарт дегмаганлар. Бунлар эронийларни ва ё бошқа бир тоифани (уруш замонидаги душманларини) мақоми таҳқир ва очиқда сарт деган бўлсалар керакки, «Шайбонийнома»дан шундай билунур;

8) (ўқиб бўлмади); .

9) алҳосил, ушбу кун Туркистони Русийнинг беш вилоятини ва Бухоро хонлигининг барча турк ва ўзбек халқини «сарт» демак ва ёзмак инсофсизлик, истибдодройъи* боиси шубҳа ва тафриқадур*, буюк хатодур, вассалом.

Марҳум Бақохожанинг сўзи мунда тамом бўлди.

Юқоридаги ёзилган сўзларга қараганда, маълум бўлурки, сарт сўзи ҳақиқатан номаълум ва сарт аталмиш кишилар ёинки сартлар букунги Туркистони Русий ёинки Турон, Хоразм ва Бухорода абадан йўқдур, балки бир замонлар бор эмишлар-да, қавми таъ ёинки ҳун, ҳамирий, осурий, бобилий... лардек дунёдан билкулли сафар этиб, жойларида бошқалар келубдурлар. Тарихга қаралса, букун мусаммаси* йўқ кўб исмларга учралурки, сарт исмида Туркистонда «исми бемусамма» ҳукминдадур. Сартликни бутун Туркистони Русий ва Бухоронинг турк, тожик ва арабдан иборат халқига тоқатургонлардан далил сўралса, айтатургонлари албатта шундан иборатдурки:

1. «Шайбонийнома», «Бобурнома», Абулғозихон китобларинда баъзи бир туркистонийларни(нг) сарт аталибдур.

¹ Л. З. Будагов (1812—1878) — шарқшунос.

² Шайх Сулаймон Бухорий (1821—1880) — луғатшунос.

³ Д. Н. Логофет — шарқшунос.

2. Оврүпонинг баъзи сайёҳлари ёзибдурларки, Туркистонда шаҳар халқини ённки форс халқини ё тожирни номаълум замонда сарт атардилар.

3. Номуайян бир замонда Дашти Қипчоқ ённки Хитой ҳудудидан «сарт» исминда бир тоифа келиб, Туркистонга ерлашиб, сўнгра бошқалар тарафидан ютулуб ва бошқа уруғлар ила аталиб кетгандурлар.

Ана, Туркистони Русий ва Бухоро халқиға сартлик исмини тоқатургонларни далили шундан иборатдур. Биз такрор айтармизки, мазкур уч эҳтимолни қайси бири чин бўлган суръатда ҳам нафсул амрда бугун Туронда сарт йўқдур. Ҳамчунонки, бу кун Оврүпода ва Озиёда исман «хун» йўқдур. Тарих хун қавмини сартдан кўра яхши забт этган. Маа фиҳи букун на Оврүпо ва (на) Осиёда «хун» исмлиқ уруғ йўқ. Фаразан, сарт қабиласинда бир вақт бор экан, аммо энди сарт уруғи йўқдур. Бу қадар машҳур уруғлар Туркистонда бўлуб ва аталиб туруб, аммо сарт уруғини йўқлиги ва ҳеч бир қабилани «ман сарт» демагани бу кунда сартни йўқлигини ва замонида бўлса-да, мунқариз бўлганини далилидур. Хўб, туронийларни сартлигини даъво этатургонларни далили бўлса, лутфан баён этмоқларини илтимос этармиз. Ва далиллариға қараб, албатта, аҳли қалам муҳокама жорий этарлар. «Сарт» атамоқға ошиқ бўлганлардан баъзан дерларки: «Ҳар ҳолда туркистоний ва бухорийлар охирги замонларда сарт аталиб ва бу исм машҳур бўлубдурки, мунинг тарк этмоғи мумкин йўқдур».

Бу сўз бир неча важҳдан тўғри эмас. Масалан, усули жадидчи ённки тараққийпарвар ва маданияти ҳозира толибларини Туркистонда баъзан кофир «бобий», Истанбулда «мосун», Эронда ҳоказо «бобий» атабдурлар. Ҳолбуки, «бобий» ва «мосун» бошқа, тараққийпарвар мусулмон бошқадур. Бобий ва мосунлик ила фахр қилатургон номусулмонлар бўлганидек, тараққийпарвар мусулмон бобий ва мосунликни ўзиға нисбат беришни абадан қабул қилмайдур.

Энди маданиятпарвар мусулмонларнинг «бобий», «фарра»*, «мосун» исмлари баъзи халқ тарафидан бизға берилибдур, деб мусулмон исмини қўюб, ўзини «бобий» ва «фарра мосун» атамоғи ва шул номағруб исмлари ўзиға тоқмағи муносибми? Албатта, йўқ дерсиз. Бас, туронийларнинг ўзиға маҳсус ва машҳур уруғлари бўлуб туруб, мажҳул бир уруғ исмини ўзлариға тоқмасликлари табиийдур, албатта. Дерларки, сарт демайлуқ-да,

на дейлук? Жавоби ниҳоят осон! Туркистон ўзбеклари, тожиклари, араблари, турклари, руслари, яҳудийлари агарда десаларки, биз Туркистонни турк, араб ва форсийни ташхисдан* ожиз ва барчасига умумий бир исм керак. Бул суратда дермиз. Ундай бўлса тўғри «Туркистонли», «Туркистон мусулмонлари» ёзингиз. Йўқ! Бўлмаса, балки бир аср сўнгра Туркистонда мавжуд яҳудий, рус, турк, тожик ва араблар бир либос ва бир ҳайъатга кирар-да, сиз яна барчасини «сарт» атарсиз.

Тотор муаррихларидан муҳтарам Заки Валидий афанди «сарт» иборати тўғрисида тақрибан шундай деюр: «Бир замонлар Туркистон халқи сарт бўлганлар. Аммо Чингизлар ва мўғулларни истилоси сабаби-ла исмлари алмашгандур. Самарқанд ва Бухорода сарт йўқ ва ҳам тожик ва араб ва ўзбеклар сарт эмас. Хўқанд ва Тошканд халқи сартдур, азбаски, алар уруғини билмайдур ва ҳам алар на турк ва на ўзбек ва на тожик ва арабга ўхшайдур. Сарт исмлиқ қабила Туронда бўлмаса-да, эски китобларда бор».

Юқоридаги сўзлар мунга жавобдур.

(Бақияси бор)

Маҳмудхўжа

*«Ойна» ж., 1915 йил, 22-, 23-, 25-, 26-сонлар,
314—315-, 338—340-, 386—388-, 478—480-бетлар.*

ЭҲТИЕЖИ МИЛЛАТ¹

«Бошқа миллатларга қаралса кўрилулки, мунтазам мактаблари бор ва аввал мактабда диний илм устида дунёвий илм ва фанлар ҳам ўқилур. Чунки дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга поймол бўлур.

50 сана муқаддамги замонда, биз туркистонлилар якка ва танҳо яшаб, бошқалар ила муомала ва муносабатимиз йўқ эди. Энди замон ўзгариб, бошқа миллатлар ила махлут бўлдук, шарийат ва ўз урфимиз устига қонун ва Оврупо одатига итоат қилмоққа мажбурмиз.

Аммо қонун ва Оврупо одатларини билмаганимиз учун бойимиз бўлсун, қози ва миллий ҳукамомиз ва

¹ Н. Очилов нашрга тайёрлаган.

аҳолимиз бўлсун. кўб ташвиш ва зарар кўрар. Замони собиқда фақат шарийат билмоқ кифоя этарди. Энди қонун ва зақунни билмоқ ҳам лозимдур. Шарийат илми мадрасаларга, қонун илми Русия дорилфунунларига ўқилур. Дорилфунунга кирмоқ учун, аввало, ўн сана гимназияга ўқумоқ керак. Сўнгра тўрт сана дорилфунун ўқуб андан ҳуқуқшунос, юрист, таъбир жоиз бўлса, замона фақиҳи бўлиб чиқар. Суд маҳкамаларинда, давлат доираларинда кириб, ҳар ҳуқуқшунос ўз муваккили ва ўз миллати ва ўз тойифаси ва ўз Ватани ва ўз давлатининг нафъига сўйлашур, мудофаа қилур.

Масалан, давлат думасинда биз Туркистон мусулмонларидан шундай ҳуқуқшунос вакил бўлса, бизни дин ва миллатимиз нафъига ҳаракат қилур. Аммо шундай одам бизда йўқ.

Давлат думаси нари турсин, судга ва расмий маҳкамаларга кириб, бизни мудофаа қиладургон кишимиз йўқ. Бошимиз оғриси дўқтурга борамиз, аммо дардимизни айтмоқга тил йўқ. Ўзимиздан дўқтур йўқ.

Иккимиз бир-биримиз ила низо қиламиз. Кетамиз зақунчига, сўйламоқга тил йўқ. Орадаги одамлар яна бизга фириб берар, пул берармиз, югурармиз, яна ишлар барбод, охири йўқ.

Иморат қилмоқчи бўлсақ, плон-лойиҳаси лозимки, инжинерга муҳтож бўлармиз. Аммо биз ҳануз «муҳандис» исмини билмаймиз.

Контур ва расмий дафтар тутиб, касса қуриб тижорат этмоқ лозим. Илм тижорат била турган бухгалтерик ҳисоби юритадургон бойларимизга керак, ул ҳам ўзимиздан бир нафар топилмайдур.

Ҳаммолликдан бу ишлар яхши бўлса керак. Бир неча бойваччани биларманки, энг қаттиқ хизматларга гирифтор. Сабаби надур — илмсизлик. Ҳолбуки аларни «тўйи»га атоси 5 минг сўм сарф этиб эди.

Туркистон меваси, донаси, тоши, туфроғи, эски нимарсалари Овруро бозорига кетар. Муни Овруро даллоллари келиб оз баҳога олиб кетар, меҳнатни биз қилурмиз, фойдани улар кўрар. Ўз нимарсамизни Овруро бозорига элтиб, яхши баҳога сотатургон бизда бир одам йўқ. Азбаски, Овруро ила савдо қилатургон кишини (ўзи) аввал ўн сана замона илми ўқумоғи лозим.

Бизда шоҳи, адрас, беқасам, алоча... бофликлар бор. Агарда бир нафар техник ва муҳандисимиз бўлса бу дастгоҳларни ислоҳ этар, аҳоли обод бўлур. Валлоҳ,

яқин вақтда “дока” бофилларимиздек зоеъ бўлиб кетар. Чунки Оврупо янги асбоб ила мундин яхши қилиб чиқорур.

30 сана муқаддам Самарқандни Ёмини маҳалласинда 300 алочабоф ишчи бор эди. Ал-он 30 нафар йўқ. 10 сана сўнгра тамоман маҳв бўлур.

Хулоса, мактабимиз, дўконимиз, корхонамиз, мадрасамиз ва ҳар нимарсамизни замонча ислоҳи лозимдур. Валлоҳ, ҳар нимарса қўлдан кетар, бизда муздурликдан бошқа ҳеч иш қолмас. Бир ускуна, дўкон ва саройни ишлатмоқга ҳам илми замоний ва замона шумлигини билмоқ лозим. Валлоҳ, биздан дунё илмини яхши билатургонларга мулк ва асбобимиз ўтар ва ўтубтурубдур.

Қисқа қилайлик, бошқа миллатларни бойлари фақир ва етимлар учун мактаб ва дорилфунунлар соладурлар, фақир ва етимларни ўқумоғи учун вақф “истипендия”лар таъйин қилур. Бошқа миллат милиўнерлари мактаби ила истипендияси-ла, идора қилатургон газет ва мажалласи-ла, бино қилган доруложизин (аёллар университети — Н. О.), барпо қилган жамъияти хайрияси-ла фахр қиладур.

Бизникилар жуфт оти-ла, аробаси-ла, тўйи ила ва... ла фахр этар. Ҳатто, ўз ўғилларини ўқутмайдургон бойлар бордур.

Бу кетишни охири ямондур, ўқумоқ, ўқутмоқ керакдур. Болаларга оталардан илми диний ва илми замоний мерос қолсун.

Бутун Туркистондан ўн бой йилинда минг сўмдан берса, 25 бола учун Тошканда “диний ва замоний” бир “пансиун” лайли ва наҳори 5 мукамал мактаб бино бўлур, ҳар йил ҳукумат мактабинда 50 бола тайёрлайдур.

Ун йилда булардин... 200 муҳандис, дуқтур, ҳуқуқшунос, муаллим, техник, замона тожири, валлоҳ... чиқар ва бизни замон одамлари қаторида қўярлар ва давлат ишига кирарлар. Руслар ила бизни ҳасан имтизожларимизга хизмат қиладурлар.

Ал-он миллатимиз бойлардан шуни кўз тутар, халойиқни барбод этатургон тўйларни эмас. Оҳ, бу сўзларни тушунатургон бойлар бизда етушганми?

“Самарқанд” г., 1913 йил, 12 июль.

МИЛЛАТЛАР ҚАНДАЙ ТАРАҚҚИЙ ЭТАРЛАР?¹

Миллатлар тараққийиға бир неча сабаблар бўлуб, туб сабаби уламо ила ағниёнинг ҳамийят ва ғайратларидур. Тараққий қилгон ва ё энди тараққий қилгувчи миллатлар аҳволиға диққат қилинса, мазкур икки синф муҳтарамни ўз миллатлариға сўз ва оқча ила хидмат этганлари фавран зоҳир бўлур.

Ҳар миллатнинг уламози, аҳли қалами, мутафаккири ўз миллатининг ояндаси учун йўл кўрсатур, машварат берур, миллат ахлоқининг ислоҳи учун масжидларда панд ва насиҳат берур, мактаб ва мадрасаларда дунё ва охиратда керак илм ва фан, таълим берарлар, китоб ва газет ила умматни муслиҳи* учун баҳс ва муколамалар қилурлар.

Тараққий қилгувчи миллатларнинг уламози замондин бохабар бўлиб, ўз миллатининг “масолиҳа замонийя”си учун саъй этар, миллатни пешрафтиға оқча ила, ҳайрат ила иона қилмоқни миллат бойлариға таклиф этар, ташвиқ ва таҳрис этар. Хулоса, ҳар миллатни уламози, аҳли қалами миллат учун сўйлар, ёзар ва ҳавоижни миллия ва замонияни ўз миллат мансубасиға билдирарлар. Замона ағниёлари ўз миллатларини замонийча кераклиги йўлинда оқча сарф этарлар, масалан, янги усулда замонавий мактаблар бино этиб, замонийча одам тайёрламоқ учун ҳаракат этарлар. Ҳукуматни ўрта ва олий мактаблариға ўқийдургон ўз миллат болалариға ионат этарлар. Ва бечора ҳамжинсларини диний ва дунёвий мактаблариға беруб, ўз ҳарajatлари ила ўкутадурлар.

Рус, армани, яҳудий ва бошқа Русиядаги ватандошларимизни бойлари доимо ўз миллатлари учун катта хайр ва эҳсонлар қиладурлар, инчунин, Кафкоз, Қирим, Қозондаки мусулмон биродарларимизни бойлари, уламози ва аҳли қалами, соҳиби фикри ўз биродарлариға мол, оқча, қалам ва илм ила кўб иона қиладурлар.

Аммо бизни Туркистонда бу ишлардин сўйламоққа ҳануз навбат келган йўқ. Ҳар ким ўз нафъи ва ўз шахсий иши ила саргардон, умумий ёинки диний ва миллий ишларни ояндаси учун, миллатни замона одамларидек тараққий этмоғи учун, халойиқни ислоҳ ахлоқи учун ғам тортувчи ва ҳаракат этгувчи йўқдир.

Бир карра диққат қилиб, маҳалла-кўй ва қишлоқ

¹ Х. Сайидов нашрга тайёрлаган.

халқларига қаралсун. Авомлик, беилмлик нақадар кўпайган. Биз мусулмонмиз. Мусулмонликга илм лозим, амал лозим. Ўқумоқ керак, нима учун бошқа миллатларда юза бир нафар бесавод йўқ экан, биза юза бир нафар саводлик йўқ?

Бошқа миллатнинг ёш болалари мактабда, лекин бизники ҳаммолликда ва гадойликда. Бошқа миллат уламосига тобеъ экан, бизни уламо билъакс авомга тобеъдур? Бунинг охири харобдур. Гингирма, ўттуз сана сўнгра яна ёмонроқ бўлур, мусулмонлик, илм ва одоб ила қонм миллат ахлоқ, фазл ва ҳунар ила боқий қолур.

Бугун ислоҳи мактаб-мадраса, яъни ислоҳи миллатга кўшиш қилинмаса раби аср сўнгра диёнат барбод бўлур ва анинг жавоби масъулияти бугунгиларга қолур, бу масъулиятдин қутулмоқ учун миллатни диний илм ва дунёвий илм-фанлар ўқумоқ учун тарғиб қилмоқ керакдур. Диний илм ва фанларнинг ўрни мактаб ва мадрасадур.

Дунёвий фанларни ўрни ҳукумат мактабларидур, иккисига ўқумоқ учун оқча лозимки, ул оқча бойларни киссайи ҳамиятидан чиқса керак.

Ҳар замон учун асбоби ислоҳ ва тараққийи нонат бошқарур. Миллатга нонат этмоқ учун, ислоҳи мактаб ва мударрис учун, русий мактабларига бола тайёрламоқ учун, деҳқон ва санъаткорларни ривож бермоқ учун “ҳамийяти хайрия”, “нашри маориф”, қироатхоналар, фўндлар, куружуклар, жаридалар, мажаллалар, нашриётлар... керакдур. Миллатлар тараққийси шул ила бўлур ва бу ишларга оқча керакдур, оқча бойларда ва афродда!

Маро ба тажриба маълум шуд даро ҳар кор,
Ки қадрни мард ба илм аст қадрни илм ба мол.

(Маъноси: менга тажрибадан маълум бўлдики, одамда қанчалик илм бўлса ҳам илмнинг қадрни молдадур. — Ҳ. С.).

“Самарқанд” г., 1913 йил, 30 июл.

ҚОЗОҚ ҚАРИНДОШЛАРИМИЗГА ОЧИҚ ХАТ¹

Азиз қариндошларим! Мусулмон биродарлар! Ҳаммангизга маълумдурки, Туркистон, демак — туркий эл бўлиб, мундаги халқнинг қозоғи, қирғизи, сарти, ўзбеги, туркмени, татари — ҳаммаси аслан... жаҳонгир... Темурнинг авлоди ёки оға-инисидурлар. Туркистондаги араб, хўжа ва сайидлар-да ўз тилларини йўқотиб, балки билкулли турклашиб ва ҳатто, араблиklarини эсларидан чиқориб... ҳар жиҳатдан бирлашиб кетгандурлар. Туркистоннинг энг оз шаҳарларида ва баъзи тоғларида бир оз форс, яъни тожиклар борки, алар ҳам камолан мусулмон ва сиз ила ҳаммазҳабдурлар. Тирикчиликларининг ўзбеклардан фарқи йўқ даражададур.

Боурлар! Билингки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билингки, ҳақ олинур, берилмас. Инчунин, мухторият-да олинур, берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб, ғайрат ила олурлар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар, бул албатта, шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайдур.

Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондаги, Қозоғистондаги ва Туркменистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яҳудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалга келишига саъй ва эҳтимом этмоғимиз лозимдур. Агарда бизга ўз бошимизга, шарият, урф ва одатимизга мувофиқ тирикчилик қилмоқ керак бўлса, ҳаммамиз вақтли низоъ ва “манман”лиқни қўйиб, ҳамма нарсани эсимиздан чиқориб, ёлғуз “мухторият” учун ҳар нимарсамизни фидо этмоғимиз лозимдур. Мундай фурсат ва замоннинг бизга қайтиб келиши маълум йўқ, қадрини билиб ишламоқ керакдур. Вақт ўтгандан сўнгра ўкинмоқ фойда этмас.

Шуни-да билингки, қозоқ ўз бошига, шаҳар халқи ва атрофи ўз бошига ойрилиб, бошқа-бошқа мухторият қилмоқчи бўлганда, иккиси ҳам муддаога етмайдур. Сиз, қозоқ қариндошларимиз, оре, чўлдасиз, аммо сиз-

¹ Х. Сайпдов нашрга тайёрлаган.

дан бир кўп. халқлар ҳам шаҳарларда ва шаҳарлар теварагиндадур. Тирикчилик шундай нимарсаки, чўл ила шаҳар ва қишлоқ халқини бир-бирига боғлагандир. Бир-биридан ажралиб яшаёлмайдур. Шаҳар халқи ила бирлашиб мухториятни бошқарғанда сизларга зарар келмай, балки фойда келур.

Мухториятни бошқармоқ учун ёлғуз сиз-да кифоят этмаганингиз каби, ёлғуз шаҳар ва атрофидаги халойиқ ҳам кифоят эмас, балки иккинги-да кераксиз. Шунда билингки, сизлар турғун халқ ила бирлашиб мухторият қилган ила сиз ила турғун халқ учун биргина навъ қонун бўлмай, балки сизнинг тирикчилик ва одатингизга мувофиқ алоҳида сиз учун нафълик қонунлар ёзилур. Шариат ҳам кўчма ва чўл мусулмонларининг урф ва одатларига кенглик берғондир. Сиз ўйламангки, турғун халқи ва ё шариати бизни қисадур. Йўқ, билъакс, сизга кераклик одатларингизни сизга қолдириб, сиз учун сизнинг зиёли вакилларингиз қонунлар тузайдурлар. Тоғ ва шаҳар халқлари учун-да, бошқа-бошқа қонунлар тузалур.

Ҳатто, Туркистондаги баъзи уезд ва шаҳарлар учун алоҳида қонунлар тузалур. На учунки, ҳамманинг тирикчилиги бир эмасдур. Яҳудий ва христианлар учун-да, бошқа қонунлар туза олур. Ҳар бир халқнинг одат ва мазҳабига риоя қилинур. Хулоса: мухториятни миллат мажлиси ҳар бир халқнинг нафъини кўзда тутуб, қонун чиқарар. Агарда сиз, қозоқ биродарлар, турғун халқдан ажралиб, ўзга мухторият қилурмиз десангиз, мундан сиз-да ва турғун халқ-да зарар кўрар ва эҳтимолки, иккинги-да мухториятдан насиб бўлмас, азбаски куч таралур.

Бобокалонларимизнинг машҳур насиҳати бор, у ўз ўғулларига қилиб эдики, бирлашингиз. Масалан бир даста таёқни бирга боғласангиз, кимса синдирилмас. Агарда ажратсангиз, бирин-бирин ҳар ким синдулар. Мана, бобонгизнинг буйруғи.

Чироғларим! Бошқа халқлар, масалан, серблар, италянлар, арманлар, славянлар, поляклар ва бошқалар, ҳатто, дунёнинг у бир учидаги қариндошлари ила бирлашур эканлар, бошқа катта ва қувватли давлатларга тобеъ бўлуб, ютилуб, ҳатто, тилини йўқотган ўз жинсдошларини ажратиб олиб, бирлашмоқга жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрилсак, уятдур, аҳмоқлиқдур. Турк томурига болта урмоқликдур.

Онгли қозоқлар ўйласинлар, тарихга қарасинлар, зиёли қозоқлар, Оврупонинг ихтилоф солиб, миллатларни ажратмоқ сиёсатиға ва икки юзлигиға қарасунлар эди. Бирлашғон Туркистон халқининг бўлунмоқиға ўзимиз сабаб бўлмасак эди. Барча ихтилофчилар ва бошқалар-да, албатта, зарар кўрарлар ва алар ила баробар татарлар-да, биз-да, мундан зарар кўрурмиз ва ихтилофимизнинг жазосини тортармиз. У кунларимиза йиғлармиз, аммо фойда этмас.

Чироғларим, бирлашайлик! Кўрасиз, бу кунги руслар-да бирлашмоқдадурлар. Энди бирлашмоқ замонидир. Агарда сиз айрилсангиз, туркман қариндошлар-да айрилса, Туркистон турклари уч ерга бўлиниб кетар ва барчаға мухториятдан насиба чиқмай қолур. Еттисувдаги мусулмон қариндошларга ҳам айтатурғон сўзим шулдур.

Ондаги христианларға келгунча, алар билсунларки, Еттисувда кўп бўлсалар-да, бутун тевараklarини мусулмонлар айлантириб олғон ва аларнинг-да бизнинг мухториятға қўшилмоқлари, албатта, ўзлари учун лозим бўлғонидек, Туркистоннинг бошқа жойларидаги руслар учун-да фойдалиқдур. Чунончи, алар қўшилса, миллат мажлисинда рус аъзолари кўпайур. Бизнинг мухториятимиз жорий бўлғондан сўнгра, Еттисув русларининг қўшулмасликлари асло мумкин эмасдур.

Елғуз сиз ила биз эмас, бутун Русия мусулмонларининг бирлашмоқлари шаръан ва ақлан фарздур.

“Оллоҳнинг ипига бирлашингиз ва тарқалиб кетмангиз” Тангрининг сўзидур. Бошқа газеталарнинг кўчирмаклариде ражо ўлинуру.

Самарқанд, “Хуррият” г., 1918 йил, 26 январ.

МУҲТАРАМ САМАРҚАНДИЙЛАРҒА ХОЛИСОНА АРЗ¹

Аҳли хабаранинг маълумидурким, эски ҳукумат замонида ҳар нимарса амр ва буйруқ ила бўлур эди. Халойиқнинг диний ва миллий ишларини ислоҳи ва ривожини тўғрисида қилатурғон ҳаракатларға йўл берилмас эди. Ҳеч нимарса ҳукуматдин бежавоб ва изнсиз қилина олмас эди, ҳозирда бўлса, Худойи таоло бизга ҳуррият

¹ Ҳ. Сайидов нашрга тайёрлаган.

берди. Диний ва миллий ислоҳот ва тараққийимиз учун ҳаракат ва сайъ этмоқға йўл очуқдир.

Хурриятнинг учинчи ойиндамиз. Лекин биз самарқандийлар диний ва миллий ишимизни ривож бермоқ учун ҳануз бир иш қила олмагандурмиз. Аҳли жамоат ва ғайрат бир неча ёшлар, аҳли мурувват бир неча мўйсафид ва катталаримиз бир неча кун бир бўлиб, баъзи яхши ишларни бажармоқчи бўлдилар. Ҳатто, уламои киромдан аксари қўшулмоқчи бўлдилар, билкулли қўшулдилар.

Ёшларнинг очган «исломий қулуби» ҳар кун уламо, савдогар ва аҳли касабдан бир неча дафъа тўлуб, бўшолуб эди, ишлар яхши кетар эди, умидлар қавий (кучли — Ҳ. С.) эди. Ояндамизнинг яхши бўлушини истидолар қилур эдук. Аммо ишлар ва иттифоқлар узоқга сурилмади. Бир неча тажрибасиз ва тез ҳаракат ёшлар, бир-икки нафар нафсониятга ботган ва ўлгунча тузолмайтургон кишилар қадима иғво ва фасодни ўртага солдилар, натижада Самарқанд халқи иккига бўлунди. Балки икки эмас, юзга бўлунуб, халқнинг кўнгли совуб, баъзиларининг сўз ва ҳаракатларидан нафратланиб, тарқалиб кетдилар.

Бу кун маъноий ҳақиқийси ила Самарқандда бир жамият йўқ, миллат ва дин ояндаси учун натижалик бир сайъ ва ҳаракатни бошқаратургон бир жамият йўқдур, ҳозирғача айтур эдукким, бизнинг миллий ҳаракатимизга ҳукумат монёдур, аммо энди ўзимиз монёемиз.

Эй ҳазрати уламо! Эй тужжор, аҳли касоба ва ағниё! Эй, ғайратлик ёшлар! Нифоқ ва бир-бирига душманликни ташлангиз. Худо ҳақи, арвоҳи анбиё ҳурмати ва бу кунларда қорнини тўйғазолмайтургон етим ва бева-лар ҳақи бири-бирингиз ила иттифоқ этуб, жамиятлар барпо қилуб, холиқ Худонинг нафъига, дин ва миллат йўлига хизмат этингиз. Миллат ва халқ сиздан хизмат ва яхшилик талаб этадур, нафсоният ва ғурур эмас.

Эй ёшлар! Сиз ҳам бир оз оғир ва хушсўз бўлингиз. Хурриятнинг аввалида халойиқ сизга инонди, сизга ўзини ташлади, аммо сизлар тажрибасизлик этиб ва ўз орангизда ихтилоф кўрсатиб, халқнинг ўз борангиздаги хушгумонлигини, афсуским, йўқотдингиз. Мана шу йўқотганингизни қайтариб топмоққа ҳаракат, саъй этингиз. Халқ сизларга майл қилгон эди, сизлар, тўғриси, бажаролмадингиз. Мана шу тажрибасизлигингизни

хотирингизга келтирунгиз ва бул ёшларга дарси ибрат бўлсун.

Муҳтарам ёшлар! Замон сизникидур, қарилар замони ўткан. Сиз киромга бобасират бўлуб, ўн дафъа ўлчаб, бир дафъа кесингиз. Оташинлик ва тезлик ила иш бўлмас. Ал-ажла минашшайтон! (Шошилган шайтондандир! — Ҳ. С.) Бу фикрни бошингиздан чиқарингизким, сизнинг ўз бошингизга тараққий қилмоғингиз мушкулдур. Балки, бутун шаҳрингиз ва миллатингиз ила тараққий қилурсиз.

Ман ҳам йигирма йилдан бери ҳаракат этаманким, тараққий пайдо бўлсун, шуни сизлар ҳам билурсизки, ўн ва йигирма нафар ила тараққий бўлмайди ва бўлмас экан. Бинобарин, ўрта ва бир қадар имкони кўпроқ киши майл қилатургон йўл ила тараққий этмоқ керак ва унсиз бошқа чора йўқдир. Муни мен бир неча дафъа сизларга юз ба юз айтганман. Муҳтарам ҳамшаҳарларимдан аксари шундай биладурларки, менинг ҳар сўзумни сизлар қабул қиласиз ва сизнинг ҳар бир ишингиз менинг машваратим ила бўлур. Хайр ундай эмас. Ёшларнинг баъзи бир машварат ва ишлариға шерик бўлсалар ҳам баъзисидан беҳабардурман. Аларнинг барча ишлариға мен масъул эмасман. Зотан ҳеч ким ҳеч бир кимнинг ҳаракатидан масъул эмасдур.

Азиз ҳамшаҳарларимга, мўътабар аҳли ватаним, ҳаммангиз бир бўлуб, халқ ва диннинг ривожини учун бирлашуб, орадаги нафратларни ташлаб, Худонинг берган ҳуррият неъматидан нафъиланмоқ ҳаракатида бўлмоқ керак ва ал-он (токи — Ҳ. С.) бизнинг ҳаракатсизлигимиз биздан ҳурриятни кеткуриб, яна бошқаларга бизни асирлик даражасига тушурур ва юз йиллар ила кейин кетармиз. Бизнинг авлодимиз ҳамда халқи олам бизга раҳмат ўрниға лаънат ўқурлар.

Бу сўзлар тўғри сўзлардур. Ёш ва қарилардан, албатта, мандан ушбу сўзларим учун ранжидурғонлар бўлур. Аммо начора, тўғрини аймагунча, ишлар тўғриланмас. Олдимизда шаҳар думаси сайлўви, мажлиси маъбусон(?) (учредигулная собрания) сайлўви, мамлакат думаси сайлўви турубдур. Агарда Самарқанд ёш ва қарилари шу ҳолатда турсалар, вой бизнинг ҳолимизга! Халқи олам бизга кулар. Биз янадин бошқаларнинг асирини бўлурмиким, бунга тажрибасиз ёшларимиз, тараққийни хоҳламайтургон катталаримиз сабаб бўлурлар ва ҳам бизнинг ишсизлигимиз учун бошқалардан кейин қоли-

шимиз муқаррардур. «Қолу ал ҳақ валу кон маран» — «Тўғрини сўйла аччиқ бўлса-да!»

«Хуррият» газетаси, 1917 йил, 13 май.

ҒАЛЛА, АСКАРЛИҚ, ЕР ВА ТАЗМИНОТИ ҲАРБИЯ¹

Тошкандда бўлатурғон маориф қурултойиға қўшулмоқ учун Самарқанд анжумани маориф жамияти тарафидан бормоқчи эдим. 15 инчи июлда Самарқанд мусулмон шўросиға бориб, Тошкандға бормоғимни билдуриб, агарда ғалла тўғрисинда менга бирор иш тобшурилса, бир жой(и) кетуришимни ифода этдим. Мусулмон шўроси ҳам ғаллаларнинг забти ва қўлга олинишиға муқобил экан. Шунинг учун аввало маним фикримни эшитиб, фойдали билиб, сўйгра ман билан Тошканддаки Ниёзуф отиға мандат (ваколатнома) бердилар.

16нчи июлда Тошкандга кирдим. Йўлда вағўнда одам кўблиги учун ўтуриб бордик. Онда бориб Ниёзуф билан бирга ҳозирги Туркистон ҳукуматининг раиси Тобулин афанди ҳузурига кирдик. Ва ушбу тубандаги масъалалар тўғрисинда сўйлашдук:

1) ғалла; 2) аскар олиш; 3) тазминоти ҳарбия; 4) ер ва сув масъаласи.

Ҳозирги ҳукумат ва ҳам Туркистон мусулмонларининг нафъи нуқтаи назаридан юқоридаги масъалалар хусусинда эътидол ва осон йўллари кўрсатиб, таклиф этдим ва ўзимни йигирма йиллик муҳаррирлик ва журналистлик, 25 йил халқ ишиға аралашиб ва бир неча дафъа саёҳат этиб, дунё ва мусулмон, хусусан, Туркистон мусулмонларининг тирикчилигига ҳосил этган тажрибам юзасиндан хулоса ва салоҳияти ваган ва Туркистоннинг тинчлиги номиға бир хейли таклифотда бўлдум. Туркистоннинг ҳозирги дохийий ва хорижий душманлари аҳволини ва халойиқнинг аҳволи руҳия ва эътиқодия ва маншиясига бир оз бўлса ҳам аҳамият бермак ва рия қилмоқ кераклигини билдирдим.

Тобулин афанди бу сўзларға аҳамият бергандек кўрунди. Ниёзуф билан Жўрабойуф афандилар ҳам ҳозир эдилар ва маним сўзларимни таҳийя этдилар. Юқоридаги масъалалар тўғрисинда таклифларимнинг хулосаси шу эди:

Биринчи, ғаллани тамоман ва ўзиға заруридан бош-

¹ Ҳ. Сайидов нашрга тайёрлаган.

қасини ҳукумат бутун ўз қўлига олиб, ғалла олиш ва сотишни, ғалла бозорини, ҳатто, хусусий нонвойхоналарни манъ қилмоқ ва бу ҳақда лойиҳа тузмак учун мамлакат озуқа комитетлари тарафиндин сиезд чақирилгон экан. Бул тўғринда маним таклифим шу бўлдики: Бозор очиқ бўлсун, аммо вилоят ва уезддан ғалла чиқорилмасун ва омбордорларнинг ғалла олиши манъ қилинсун. Такса (қатъий баҳо) асло бўлмасун. Фақат ғалла эккан деҳқонлар бир ботмон экилган ердан тўрт пуд ғалла такса юзасиндан берсунларким, бу ҳам, аввало, дафтар бўлуб, сўнгра берилсун.

Иккинчи, аскар масъаласидирки, бу ҳар нарсадин муҳим ва мунинг умумий бўлуши лозим. Аммо мусулмонлар ҳануз шунга ўрганмаган ва ҳам дохили фитначилар қора халқнинг фикридан фойдаланиб, эҳтимолки, баъзи бир фитналарга сабаб бўлсалар. Ва ҳам номаълум ва сиёсатан фикри билкулли нотўғри кишилар қўлига яроқ ўтуб, эҳтимолки, кутулмаган ёмон ҳодисалар пайдо бўлса. Шунинг учун таклиф қиламанки, то халқ ўрганиб, бироз аҳвол ўзгаргунча умумий аскар олинмай, кўнгилли тариқинда тарғиб ва ташвиқ билан ҳам халқнинг аҳволига қараб олинса эди. Чунки...

Учинчи, тазминоти ҳарбия масъаласидирки, бу Туркистоннинг ҳар ериндин зиёда Самарқандда ҳукм сурди ва Самарқанднинг бойлари бошқа жойлардан оз бўлса ҳам рус, яҳудий, мусулмонлар ёлғиз Самарқандда саккиз миллийун қадар тазминот ва уч миллийун қадар очлиқ солиғи бердилар ва бу қаторда баъзи камбағал ва паст ҳолли кишилар ҳам жабр кўрдилар. Мунинг тақсими устинда баъзи бир одилсиз ва инсофсиз кишилар туруб рившатхўрликлар ҳам бўлиб ўтди. Хулоса: ҳар ҳолда Самарқанддин янгиндин тазминоти олинмаса эди. Чунки ҳозирда маъишат ва сиёсат осойишталикни талаб этадур. Халқ ҳам очлиқ ва қимматчилик ва шунга ўхшаш оғирликлардан ҳориган ва асабийлашгандур. Оқча керак бўлса, бошқа йўллар билан солиғ тариқинда тўпланмоғи мумкиндур.

Тўртинчи, ернинг тақсими масъаласидурки, баъзи бир агарчи кичик деҳқонларники бўлса-да, тақсим қилинмоқчи ва балки тақсим бошланибдур. Баъзи бир кичик деҳқонларнинг ғалласини ҳам тамоман забт қилмоқга қарор қилгон жойлар ҳам бор экан. Ҳолбуки бул бобда ҳануз Марказий Туркистон ҳукуматидан бир амр йўқ экан. Шунинг учун бу ишларни Марказий ҳукуматнинг чиқаргон қонунидан сўнгра қилинса эди. Мана

ушбу ишлар ҳам ҳозирги ҳукуматнинг сиёсатиға зарарликдур. То таъқиқланиб Туркистоннинг умум халқи ва ери истагистиқ ҳисоби-ла рўйхат бўлиб, қонуний бир қарор чиқарилғунча, кичик деҳқонларнинг ва кичик тегирмон ва кичик корхона ва устахоналарнинг «нотсиёлизатсия» си (ёинки тақсими) мавқуф (тўхтатиб—Ҳ. С.) қолдурилса эди. Ҳолбуки, Туркистонда, бохусус бизнинг Самарқандда ери кўб киши ниҳоятда оз бўлуб, ерлар аксарияти ила деҳқон ва майда мулкдорлар қўлиндадур.

Ҳозирги ҳукуматнинг ранси Тобулин афанди билан музокарамиз икки дафъа бўлуб, бир соатдин зиёда чўзилди. Тобулин афанди юқоридаги масъалаларнинг муҳимларини ёзиб олиб, яхши ваъдалар берди. Ғалла иши сиездида бўлур, деди. Самарқандда аскарнинг кўнгилли равишда олиншиға ва янгиндин тазминот олинмаслигига ва ҳам ер тақсимини мавқуф қолишиға фикри бирлигини сўйлади. Ва бу тўғрида тадбирлар кўрарға ваъда этди. Ва ҳозирги тақсимнинг нотўғрилигини сўйлади. Самарқанддаги донраларға бул тарзида қоғоз юбормакни ҳам ваъда этди. Хулоса: сўзимни яхши онглади ва яхши қаради. Ман шундай билдимки, маъқул сўзни болшавик ҳукумати эшитар экан, айб ўзимиздаки қўшулмаймиз ва узулуқ йўриймиз.

Ғалла тўғрисидаки ишни тамом этмак учун Ниёзуф билан «Туркистон ўртоқ қурултойи»ға бордик. Кўб музокара ва сўзлардин маълум бўлдики, бир қисм аъзоларининг фикри шулки: Туркистон бутун ғаллаларни эгасининг ва деҳқонларнинг ўзига кифоя қилатурғон овқатиндан бошқасини бир ерда жамлаб, сўнгра ҳар кимга муқарраридек бир қадоқдин якун ва оз бермакчи ва бутун ғалла бозорини, ҳатто, хусусий нонвойхоналарни беркитмакчи эканларки, бу ишларни аввалдан «пализатсия» номини эшитгандин маълум бўлуб эди. Мунинг Туркистон аҳлининг маъишатиға тўғри келмаслиги ва ғаллаларнинг ер остиға кириб кетиши, Бухоро ва бошқа тарафдин келмаслиги, хулоса: нарх ниҳоятда кўтарилиб, камбағалларға ва балки бутун халойиқға зарар ва машаққат бўлурға мунини бир неча дафъа такса тайинланганда натижаси кўрулди. Агарда ғалла олинмоқчи бўлунса, уйлар ва ҳовлилар ахтарилиб маъмурлар билан халқ орасинда баъзи кутилмаган ҳодисалар чиқиб қолса ажаб эмасдур.

Хулоса: кўб сўйланганум сўнгра бизнинг таклифимиз бироз ўзгартрилиб икки кунги мажлисдан сўнгра

шул равишда қабул қилинди. Чунончи, бир десатин (яъни тўрт таноб) гача экин эккан киши ҳеч нима бермайду. Бир десатиндин ўн десатингача ҳар десатинасидан тўрт пуддин бераду. Ўн десатиндин 50 десатингача экканлар ҳар десатинасидан саккиз пуддин, юз десатиндин ортуқ экканлар ҳар бир десатиндан 10 пуддин берарлар. Ва бу олингон ғаллалар муфт—тегин олинмайду, балки такса тайинланиб пул тўлаб олинур. Ушбу таклифим унга мақбул 37 кишининг товуш ва икки кишининг бетарафлиги ила қарор берилур. Нархига келгунча ихтилоф бўлди. Бошқалар 30 сўмдин 15 сўмгача таклиф этибдулар ва эҳтимолки ҳар вилоятнинг таксаси бошқа бўлса ва маҳаллий шўроларга такса иши ҳавола қилинса. Мана биродарлар, Тошкандга бориб қилгон ишимиз шудир. Бу майда-чуйда ғаллаларни розилик билан берсак керак. Ушандоқ онбордорларнинг ғалла олмоқидин ўзларини сақламоқлари керакду. Чунки онбордорларнинг ғалласини, эҳтимолки, тамоман забт қилинса.

Маним юқоридаги таклифим бутун Туркистон учун қабул қилинди ва ўз фикримча, Туркистонли ватандошларимнинг буни жон ва дилдин қабул этиб, тезлик билан беришлари лозимду. Агарда умумдан ғаллани олмоқга қарор бўлинса эди, ман халқнинг устига бўлатургон кулфат ва оғирлиқдин ниҳоятда қўрқар эдим. Ҳаркимнинг уйи охтарилур эди ва балки ёмон ҳодисаларга сабаб бўлуб, моли ва жони кўб зарар бўлишини ўйлардим. Лекин, алҳамдулиллоҳ бу таклиф қабул қилинди ва Туркистон учун миллиардларча зарар ва балки бизнинг андоза фикриямиз ҳам ташқари зарар ва кулфатларнинг йўлини бу таклиф ва қарор боғлади. Агарда умум тарафиндан бу таклиф ва қарор яхшилиқ билан қабул этилиб, кам ва зиёдасиз ижро қилинса, ўзимни хушбахт санар эдим. Муҳтарам уламо, ҳазрати ва аҳли фикр бу таклифни аҳли халқга тушунтуруб тездан ўрунга келтирмакликнинг нафъини халойиқга онглатсалар эди. Шунини ҳам билмак керакким, бир десатин, яъни тўрт танобгача экилган ғалладан ҳеч бир нарса олинмайду. Мева ва бедазор, ер олмаси (картошка), сабзи ва бошқа шуларга ўхшаш нарсани олинмай, фақат ғалла, яъни дони экилган ерлардин олинаду. Туркистоннинг баъзи ерларинда бир десатин 4 таноб ва баъзи ерларда 6 таноб ҳисобланаду. Аммо ҳозирги қоидага десатин ҳисоби ила яъни бир танобни 300 соржин ҳисоблаб олинур. Бир таноб 400 соржинлик жойлар бир

ярим танобга бир пуд ғалла термарлар. Бир десатин 3400 мураббаъ (квадрат.—Ҳ. С.) соржундур.

Фикримча, лозимки ҳар даҳа ва қишлоқ учун махсус комиссия сайлануб, ҳар кимнинг неча таноб ерда нима эккани, аввало, рўйхати ва ўлпон солиқ дафтаридек рўйхат бўлуб, уезд комиссориянинг ва бу тўғридаки алоҳида бош комиссиянинг мустаҳкам этишидан сўнгра, ғаллани йиғиштуруб, ҳар бир деҳқонга махсус дафтарда босма санад (ҳужжат—Ҳ.С.) берилса эди. Токи, хиёнат бўлмасун. Албатта, бу иш тўғрисида ҳар уезд ва вилоят учун алоҳида бош комиссия тайинланса лозим. Ҳар вўлустнинг ғалласи ўзинда тўплаиб керакинча бошқа жойларга олинур.

Биз ҳозир бўлгон Тошканддаги Туркистон ўлкаси ўртоқ қурултойиға ҳар уезд шўроларидин уч нафардин киши чақирилгон экан. Сирдарё ва Фарғонадин бир неча нафар мусулмон бор эди. Аммо бизнинг Каттақўрғон, Хўжанд, Жиззах ва Самарқанд уездиндин биргина нафар ҳам мусулмон йўқ эди. Демакки, ҳануз халқимиз уйқуда бўлуб, ўз нафъи ва зарури учун қайғурмай, болта келгунча кундадек ётадур. Устига бир йукни қўйгондан кейин дод дейурга ул вақтда иш ўтган бўлур. Бу ёмон одатни ташламоқ керак. Замон бошқа замондур.

Тошканднинг барча расмий комиссорияти ва ҳукумат доиралари ҳозирда қайнайду. Ҳар биринда Туркистон учун зокун (қонун) лойиҳалари тузилмоқдадур. Бир неча мажлисга каминани таклиф этдилар. Баъзисиға боролдим. Мусулмон тилини русий ҳукумат тили этмак мажлисиға ва ҳам Туркистон учун миллий комиссориятлар қонунининг музокараси мажлисиға бир неча дафъа бордим ва лойиҳалари боб-боб ўқулуб, бизнинг таклиф ва тасдиҳларимиздин баъзиси қабул қилинди. Агарда одам бўлса, миллат нафъиға ишланатургон ишлар кўб экан.

Туркистон мактаб ва мадрасалари, вақф ва қозихоналар учун лойиҳалари тузилмақдадурки, бизнинг аҳли фикр ва донишларимизнинг иштирок этмақлари лозимдур. Мусулмон шўроларимизға вожибдурки, шундай ишлар учун одам — делегат талаб қилингонда салоҳиятлик ва муносиб кишиларни сайлаб юборсалар. Ҳозирги ҳукуматга одам керакдурки, мун иш устундагилар ҳам сезибдурлар. Чунончи, ҳукумат аъзоларининг бир мажлисинда Эрон ва Афғонистон давлатлариға кўнсул юбормак масъаласи қўзғолиб, баъзи рус ва мусулмон-

лар бу хизмат учун мани муносиб кўруб юбормакчи бўлгонлар эканки, ман бун и эшитиб, нохушлигим учун сафар маъшаққатини кўтара олмаслигимни баён этдим. Зотан мен мактаб ва мадрасалар учун бўлатургон қурултойға борган эдим. Йўлларнинг боғланғони учун қурултой мавқуф қолди. Бовужуд шул бултурғидаги комиссияга бордим. Мадрасалар прўғроммасини кўруб бир оз зичлаштирмоқға таклиф этдим. Чунки мутасарруф прўғромдаки дарсларни мадрасаларға киргузмак билан ундай дарсларни айтатургон мударрислар йўқдур... Фаннинг ибтидоий таълимини кўрмаган кишига киргузуб таълим бермакдин фойда чиқмайду. Охиринда шуни моъал-таассуф иқрор этаманки: сиёсий, илмий, маиший ва аскарый йўлларда замон биздин кўб ишлар талаб этаду ва бу ишлар чун замонимиз мусоидду. Аммо бизда ишлайтургон одам ниҳоятда оз ва бори ҳам ишламайду ва ёинки эгри кетаду. Бу фурсатлар ўтганларидек ўтуб кетар. Сўнгра пушаймонликдин бошқа кўлда бир нарса қолмас, масалан, ҳозирда аскарый ва илмий ишлардан қочамизким, бу, бир боланинг мактабдин қочғонининг ўзгинасидур.

«Меҳнаткашлар товуши» г., 1918 йил, 2 август.

МАҚОЛА ВА ЧИҚИШЛАРГА ЖАВОБЛАРДАН

Мўътабар расмий «Туркистон вилоятининг газети» 32-рақаминда «Ойна»нинг «Сарт сўзи мажҳулду» мақолаларини ёқтурмай ва ҳам боиси фитна ва сиёсий деб ёзаду. Биз камоли эҳтиром ила баён қилурмизки, мазкур мақолаларнинг «боиси фитна ва ё сиёсий»лигиға ақлимиз етмайду. Бизча ул мақолалар тарихий, воқеий ва илмий бўлуб ҳамда они биз ижод қилганимиз йўқ, балки бизни ёзганларимиз муаллими муҳтарам Устромўф ва жаноб Шерали Лапин ва бошқа насоро ва мусулмон муҳаррир ва олимларнинг бир неча саналар муқаддам қилган баёнини ёзмоқ ва ўз мушоҳидотимизни арз қилмоқдан иборат эди. Такрор айтармиз, бизни (нг) маслакимиз илмий ва фаний бўлуб, сиёсатға ақлимиз эришмайду. Мўътабар «Туркистон вилоятининг газети»ға 10 санадан зиёда бир муддатдан бери ҳар сана бир неча мақолаларимиз мудири муҳтарам Устромўф жанобларининг мусоадалари ила ёзилиб келмакда бўлуб, ул жаноб маслаки ожизини «мусулмонларнинг рус

маданиятига ташвиқчилиги»га илм ҳосил этган бўлса керак. Албатта, биз лойхити эмас, балки «Сарт сўзи мажҳулдур» мақолаларига хато бордур. Лекин муни «боиси фитна ва сиёсий» деганларига, тўғриси, ажабга қолармиз. Дигар тарафдан, муҳтарам ҳамдинларимиздан баъзилари бизни рус миссийўнерига тобеъ бўлган ва халқни рус қилдургучи, деб билмасдан ифтиро қиладурлар.

Боқий, авфу қусур маржудур¹.

¹ Қусурни авф этиш ҳимматдир.

«КИТОБАТ УЛ-АТФОЛ»¹ (1908)дан

...Туркистоннинг қадим мактаблариндаги болалар 4—5 йил ўтқаргандан сўнг хат машқ қилиб, баъдинда иншо ёзадурлар. Ушал иншолар ниҳоят мушкул суратда арабий махлут* форсий ва туркий ёзилгандурки, шогирдлар нари турсун, баъзи мактабдорлар зўрға билур. Уйла* мушкул иборатлик узун иншолар, албатта, бола зеҳнини очмай, балки фикрини йўқ бўлушиға сабаб бўлур. Билжумла мамолики исломиянинг мактаблариндаги болалар учун енгил суратда иншо тайёрланубдурки, ибтидоийя, рушдийя, эъдодийя мактаб талабаларини ҳар бириға мувофиқ суратда иншо таълим бериладур. Яъни шогирдлар ибтидоий мактабға кириб, қалам юргузгонидан сўнг ҳар нав мактуб таълим олмоқ ила батадриж усули таҳрир ва китобати замония ва маҳаллийя ҳам адабиёти миллийя таҳсилна бошлаб, бора-бора таҳсилларини охириғача маҳорат ҳосил этадурлар. Биз ҳам шул қоидаға биноан мажмуанинг китобат ва иншо унвонинда авлоди ватан учун расмий ва хусусий ҳамда Туркистоннинг шаръий ва миллий маҳкамаларина маъмул* барча васойиқ* ҳужжату билжумла мусулмон валаснўйи управители (ноҳия мудири) ҳузуринда бўлатургон дознания, протокол, қабоҳатнома ва расмий ҳар нав мактуботларни муҳтавий* бир неча жуздан мураккаб бир асар нашр этмоқ амалинда эдук. Шу мақсадға ушбу «Китобат ул-атфол»ни нашри ила шуруъ этдим. Мактабимизни асоси болалар ва барча талаба тоқатинча «тавҳиди лисон»* таъмин* ва тафҳим* мактуботи туркия ва форсиядан иборатдур. Маа фиҳи ватанимиздаги котиб ва муҳаррирларнинг фикриға, баъзи нуқталарға рнояни лозим билинди. Иншоотнинг* келар жузъиларининг тадрижи тавҳиди(ни) лисонға ходим ҳам туркийча ва форсийча адабиёт ҳолиға тақлидан ва бироз муфассал ёзмоқ ниятидаман. Шунини ҳам айттайинки, Туркистонни қадим ва жадид билжумла мактаблариға форсий ва туркий назм ва нашр китоблари махлут таълим ўлунур. Ани учун иншоотларимиз ҳам форсий ва туркий тилларинда мухталит* тартиб қилинди. Муаллим афандилар мактаб болалариға мундаги

¹ Болалар мактуби.

мактублардан оз-оз бўлуб, ҳар калима ва жумла маъносини билдируб, сабоқ ва таълим бермоқлари ва имтиҳон олмоқлари маржуъдур*. Шул тариқа ила Туркия, Персия, Афғонистон, Ҳинд, Қафқоз ва Тотористон мамлакатлари шеvasиға ёзилган барча мақола ва китоблардан истифода этмоқ ҳам алар шеvasиға қалам ишлатмоқ ва адабий тил ила ҳар нав хат ва таҳрирот ёзмоқ талабамизға мумкин ва осон ўлур умидиндамиз.

Хат ёзмоқ шартлари

1. Котиб ҳар муддаони ёзмоқчи бўлганда, ўшал муддаони ўзи яхши тушунуб, сўнгра ёзса керак.

2. Ўзи билмайдургон луғатни мумкин қадаринча ёзмасун.

3. Ҳар тил ва луғат сўзини ўз қонда ва имлоси ила ёзмоқ лозим. Арабий калималарни арабий ҳарф ила, форсий ва русий сўзларни ўзиға тейишли товуши ила ва ўқумакға мумкин бўлгудек ҳарф ила ёзмоқ керак. Чунончи: сирот, азим, падар, соло, ... Петербург, Нижни Новгород...

4. Ҳар ким маъносиға тушунмайдургон калима ва бегона луғатни сўз ичиға ёзмоқ лозим бўлгонда, ҳаракат қўймоқ керак.

5. Хат бориб тегадургон одамни мулоҳаза қилиб, они фаҳм ва билишиға мувофиқ ёзмоқ лозим.

6. Бировни кўр, кар, ўғри, ҳаммор* ва шунга ўхшаш айб ва ямон сифатлари бўлса, ани исмини ёзганда ўшал ямон сифатларини ёзмоқ айб ва мамнуъдур*. Магар ёзилмоғи лозим бўлган суратда (чунончи ҳукмномаларда)...

7. Ёзилатургон сўзлар ичиға ҳар ким билмайдургон луғат мумкин қадаринча ёзмасға ва инчунун, авомча ва кўчаги иборат ва айб саналатургон калима ва лақабларни ёзмасға керак.

8. Халқ орасинда бутун унутулгон эски форсий калималарни қасддан ёзиб, ўқувчилар зеҳнини ташвишға солмаслик беҳроқдур.

9. Туркийча ёзилур экан ва иборатни туркиси бўлуб туруб, ани ўрниға русий ва ажнабий исмини ёзмоқни аҳли дониш манъ қилгандурлар.

10. Аҳли фан, уламо ва удабоға махсус ёзилатургон хатлар, маҳкама ва дорулқазо мактублари, илмий ва сиёсий мақолалар яхши ва адабий суратға ёзилса керак. Мундай мактубларда арабий, форсий хатға ру-

сий ва франсавий баъзи бир исм ва луғатни ёзмасга илож йўқдур. Бовужуд шул бақадри имкон ўшал сўзларни туркий ё форсийчасини топиб ва топилмаганда жумла ила тафсир қилмоқ лозимдур.

11. Хатни камсўз, сермаъно ёзмоқ керак. Эрон, Афғонистон ва Туркиядек шикаст ва таълимсиз ёзмоқни тарк қилмоқ ва хушхат ёзмоқга саъй қилмоқ керак.

12. Узун бир мақола ёзгандан сўнг луғз* ва маъноси, назокат ва одоби ва тарзи шеvasини тушунуб, тасҳиҳ*, иккинчи мартаба ёзмоқ керак. Биринчисини — тасвид*, иккинчисини — табиъз* аталадур. Мақолаларга қайси шаҳар ва маҳалладан ёзилгани билдурилса керак.

13. Мақолани ўз муаллими ва ё аҳли дўстига кўрсатиб, саҳву хатоларини билмоқ керак.

14. Ғазаб ва ҳафалик ва ё ниҳоят хурсанд ва беҳушлик вақтларда хат ёзмай, ҳолоти даражи эътидолга* келганда мактуб ёзмоқ авлодур.

15. Ҳар бир хатни ўқиб кўруб, баъдинда юборилсун.

16. Бир нимарса ва ё одамни ниҳоят мадҳ ва таъриф ва ё ёмонламоқ ва муболаға этмоқдан ҳазар қилиб, барча ҳолда ўрта қисмга қалам ишлатмоқ керак.

17. Мактубга ҳақорат, таъна, ҳазл, фисқ ва гуноҳга тааллуқ сўзлар асло ёзилмасун.

18. Бир кишини тўғрисида хат ёзилур экан, ўшал одамни ояндаги дўст ва ё душман, яхши ва ямон бўлиши ва аҳволини тағйир топилиши эҳтимолини ёдга тутиб, хулоса ҳар бир ишга дастуриламал ҳикмат бўлгон «Хайрул-умури-авсату хо»¹ ҳадиси шарифига амал лозимдур.

Авсоф* ва одоби мактуб

1. Ёзилатургон хатлар икки қисмга бўлинадур. Биринчи — умумий, дигари — хусусий. Умумий хатлар девонхона, қозихона, тижоратхоналарда ёзилатургон мактублардурким, расмий аталиб, яна шаръий ва урфий деган қисмларга айриладур. Хусусий мактублар икки киши орасига ёзилатургон ёднома, муборакбод ва хабарномалардур.

2. Хусусий мактубни бош тарафига «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» — хайрул само иборати ва ё шунга монанд исми Оллоҳ ёзмоқ керак. Сўнгра хат бориб те-

¹ Таржимаси: ишларнинг яхшиси ўртачадур.

гадургон кишини лақаб — исми ва ё мансаби сифат ва қаробатиға* қараб туғрони исми Оллодан қуйи ёзмоқ лозим. Баъдинда хат ёзадургонни зикр бўлгон сифат ва мартабасиға мувофиқ онга таъзим ва дуо қаториндаги иборатларни ёзмоқ керак. Сониян*, муддао бошланадур...

Румузлар*

Аломати савол ?
Аломати нидо, таажжуб, хитоб!
Аломати муътариза ()
Аломати муммайнза « »
Икки сўзни фарқ қилатургон аломат —
Аломати муродафот, яъни иккиси бир поғонада =
Озгина турмоқ учун ,
Баён ва тафсил учун :
Нотамом сўзлар, киноя, мубҳам* ва маҳзуф*лар аломати...
Сўзни охири ёки вақфи том аломати .

НАМУНА ХАТЛАР

*Улуғ Танғрим оти ила
Меҳрибон отажоним хизматлариға*

Танғрим сояи давлатингизни бошимдан эксик этмагай, азиз қиблагоҳим!

Бу оқшом уйға жаноби ҳалифамни зиёфатға таклиф қилдим. Онажоним дедиларки, гўшт ва биринч йўқдур, марҳамат қилиб таомға кераклик нимарсаларни олиб хизматкордан юборсалар, хурсанд бўлур эдим, афандим.

Қулингиз...

*Севикли онам ҳузури шарифаларина!
Парвардигорим доим сизни эсон сақласун!*

Онажон! Меҳрибон опамни уйиға борғанингизға ўн кун бўлди. Ман сизни кўб соғиндим. Борай десам, мактабдан қолурман. Ани учун илтимос қиларманки, энди уйға келсангиз, йўлингизға кўз тутарман, волидажоним! Мушфиқа опамға салом айтармен.

12 шаввол, явмул чоршанба.

Жаноби устоди киромим ҳузури анворларина!

Парвардигорим файзу муҳаббат устодонларина биздин эксик этмагай. Боиси дониш ва саодатим, жаноби мавлом! Ҳазрати воҳид ал-ато ўтган оқшом бандангизга бир ўғул биродар ато этди. Шул сабабли букун жаноби валидам хизматлариға турмоғим лозим бўлдики, мактабга боролмаганимга жанобингиздан афу тиларман, афандим.

Чокарингиз... 18 зулҳижжа...

Севибли биродарим ва шерика мактабим!

Умрингиз узун ва илмингиз фузун бўлгай! Ийди босафон зиҳиға мушарраф бўлушингизни дўстона муборакбод этарман, азизим! Марҳаматлик парвардигорим кўб-кўб ийдларга оила ва қариндошларингиз ила соғу саломат еткургай, омин.

Маълумингиз...

Биродари азизим!

Дунёда сабаб йўқ. Охири ҳар жамъият паришон, ҳар хонан рўзгор вайрон бўлгусидур. Жаҳон фоний, ялғуз биз ила сиз эмас, жонликларнинг барчаси, ҳатто, еру кўк ҳукми қазо ила йўқ бўлгусидур. Боқий ва доим собит фақат зулжалол ҳазратларидур. Букун ва эрта ҳаммамиз Тангрининг аржаи нидоси ила олами арвоҳга кўчуб, ота-бобонинг муқаддас руҳлариға қовушурмиз. Дунёю дун кулфатидан ва олойишидан қутулурмиз. Улум навбатдур, ногузидур* ва кўб қўрқулатургон нимарса ҳам эмас. Чунки анинг орқасида донмий тирклик бор. Ва руҳлар боқийдур. Улумни илгари ва кейин келишиға аҳамият йўқ. Мутлақо букун бўлмаса, эртага биз-да кетармиз. Онинг учун жаноби қиблагохини дорулбақоға рихлат этганлариға ҳаддан зиёда маъюс ва ғамнок бўлишингиз маъкул ва машруъ эмас. Олло бошингизни омон этсун. Ота ўлуми меросдур. Бизу сиздан дуо ва хайрот керак. Оҳу воҳ лозим йўқ. Мусибатни ўзига олмоқ фоида этмас, балки зарардур. Иймонлик ўлим тўйдур. Олло таоло кетганларга иймон ва қолғонларға умр ва сабр берсун. Энди сизға лозим шулки, марҳум қиблагоҳ васиятларини мў-бамў ўрниға келтируб, оилани ўзингиздан рози этмоқ ва оталик ватанини обод ва зиёд этиб, қадриға етмак ва

чироғларини ўчирмаслик лозим. Оилани ўзингиздан рози этиб, ота арвоҳини ёддан чиқармаслик керак.

Азизим, шуни-да ожизона ёзайинки, энди ота ўрнига оила учун отадурсиз. Ва букундан бошлаб бомаънилик ила оталардек ҳаракатда бўлишингиз кераклигини дўстона арз этарман...

Котиб ва мирзо афандилардан рижо

Хатларда «фалон маҳалла ё қишлоқни фуқароси» ёзилурки, бу яхши эмасдур. Биздан бошқалар «...аҳли» ёзарлар. Бизни муҳтарам мирзолар-да фуқарони (мискинни муродифидур) ёзмасдан «аҳли» ёзсалар яхши эрди. Масалан, бойни фалон маҳаллани бечора ё камбағали деб ёзмоқ ялғон ва таҳқирдур...

РАСМИЙ ХАТГА МИСОЛ

Ҳурматлу... уездини ҳокимиға!

...шаҳрини ...қитъа қозисини ...йили ...ойинда ...рақамли ҳукмларин нусҳасини ушбуни-ла топшуруб, илтимос қиларманки... саёзд қозиларини сўровлариға юборсалар. Азбаски, мазкур қози... сўм (ёинки бир таноб боғ) ундуруб... ўғлиға топшурмоқға ҳукм қилдилар. Мазкур ҳукмға шарият бўйинча маним айтадургон дафъи* ва жарҳим* бордур.

...сана ...ойинда.

«КИТОБИ МУНТАХАБИ ЖУҒРОФИЯИ УМУМИЙ»¹ (1906) дан

...Асри ҳозирни ташвиқоти ила истеъдоди ожизонамизча, батақдири ҳай, қадим фан жуғрофияға тааллуқ ушбу китобни таҳрир ва жамъ айлаб, «Мунтахаби жуғрофияи умумий» ёд қилиб баъзи маҳалиға таърих, риёзий, муҳокамоти диний, умроний, сиёсий ва андаги кутуби диниядан баён ва иқтибос* қилдук.

Фани тўғрисидаги ижмол* ва тафсилот туркий, арабий, форсий, рус луғатлариға тасниф бўлган ўттуз қадар қадим ва жаид кутуб ва расонли жуғрофия, ҳайъати риёзий, тарихий, табиийлардан мўътабар нусха ва ҳар гуна мазкур луғатлардаги газит — жариди, атлас, харита, курраи масан* — курраи мусаттаҳа*.

¹ Таржимаси: Умумий жуғрофиядан сайланма китоб.

истатически мажмуалардан жамъ ва тартиб қилинган-
дур.

Ушбу тартиботимизни ўз сарфим ила бостуруб, илм ва хабардўст аҳиббой* аҳли Батан маъразу* маҳфил* илмияларига манзур қилиб, тасҳиҳи саҳвини рижо эт-
моқни муносиб кўрулди. Асар ва таҳриротимни хатийёт*
навоқисдан* мубарролигига* даъвом йўқдур.

Ғалату саҳв бар ману ту равост,
Бар жаҳон офарин ғалат наравад¹.

Матлабим арзи ҳунар ва изҳори фазл эмас, аҳли
ватанга қўлумдан келгунча бир хидматдур...

..Инсонни нуқсон ва хатодан холи бўлмаслиги ҳар
бир инсонга маълум. Биз ҳам инсонмиз. Воқеъ бўлгон
саҳву хатоларим ҳасан ният ва камбизоатлигимга ба-
ғишланадур умидиндаям.

Ҳар фирқа арбоби заковат ва фатонат асаримни
тасҳиҳ ва икмолига нашру таъминга ҳиммат ва муо-
винат буюрсалар, миннатдор ва шукургузор бўларимни
арз ва инсофи инсониятни тасҳиҳ, тадқиқ ва танқиди-
га асаримни ҳавола қиларман.

Отияга* баён бўлган фан ва илм тўғрисига биз ҳа-
нуз комил эмас, навқадаммиз. Яна жуғрофияи олам ва
аҳволи замон бу оламин рўзгорни инқилобни ва улуми
асрия, фунуни замонияни тараққийси ила ҳар он тағйир
топадур. Ушал тағйир ва табдилотдан баъзини отияга
зикр қилинди. Эртага яна бошқа ҳайъат ва сурат ила
бу оламин кун ва фасодга неча вуқуот, табдилот, каш-
фиёти жадида вужудга келиши табиийдур. Лоҳаза*,
бу асарни баъзи маводу* ахборига, вуқуот оянда мухо-
лифат қилса керак. Ҳамчунонки, жуғрофия ва боахбо-
роти мутақаддимин ҳукамога фунуни ҳолия* мухолифат
этгани каби...

«Жуғрофия» деган сўзни маъноси

Жуғрофия деган сўз юнон(ча), луғати арабияга
таърифи арз маъносига, яъни ер ва туфроқни баён қи-
латургон илмни атайдур. Жуғрофия илмини неча навъ
қонда ва баёнлари бўладур. Анга қараб ушбу илмга
тейишли баён ва фанлар бир неча исм ила аталадур.
Чунончи, Ерни шакли (ғавда — ҳажм) дан, осмон ила
Ер орасидаги хосияти ва осмондаги нимарсалар ила

¹ Мендаги саҳву хато сенинг ризолигинг биландур, бейб
Нарвардигордир:

нисбати ва ҳаракатидан баён қилатургон илмни «жуғрофияи риёзий», Ерни хосияти, туфроқ паст ва баландлиги, ҳар хил гиёҳ ва конлари, тоғ, дарё, кўл, мижоз ва ҳавосидан баҳс қилатургон илмни «жуғрофияи табиий» аталадур. Ер юзидаги катта ҳодисалар ила уруғ, ҳукуматдорлик, хулоса, ер устига бўлган воқеалар тўғрисида ҳар бир навъ ишни ушбу илмга баён қилиб, жуғрофия калимасини охирига ўшал ишга тааллуқ илм ва фанни оти қўшуладур. Чунончи, «жуғрофияи тарихий», «жуғрофияи сиёсий», «жуғрофияи умроний» ва бошқаларидек. Хулоса, бу замонга жуғрофия илми дунёни ва андаги халойиқ, ҳайвонот, умронот ва ҳар наки дунёга бордур, билдуратургон керакли, бир илмий жаҳоннамодур...

Жуғрофия қачон пайдо бўлган?

Тарих ва жуғрофия китоблариға ёзилибдурки, жуғрофия илми аввал мартаба Миср мамлакатига Ҳазрат Мусодан илгари, фиръавнлар замониға бошланиб, Ер, туфроқ, денгизлар борасига баёнотлар ёзилиб, харита — картаға ўхшаш «планлар» ихтиро бўлингонлиги маълум бўладур. (Фиръавнлар замони ҳижратдан 3—4 минг сана илгари эди. Ва илгари ўтган Миср подшоҳларини барчасини фиръавн аталадур.) Чин мамлакатига ҳам ушбу илм сироят қилиб Ю деган подшо Хитой мамлакати хариталарини чиний косалар устига нақш қилдурбдур. Сўнгра ушбу илм юнон халқиға сироят қилиб, алар замониға ривож топибдур. Сўнгра навбат румийларға тегиб, Искандари кабирни Эронға қилган сафари сабаб бўлуб, ҳозирги Туркистон, Ҳиндистон, Сибир мамлакатлари дунё одамлари ённки юноний ва мисрий одамлариға билинди. Искандари кабир милоддан 350 сана илгари тириклик қилар эди. Ани устоди Арасту ҳақим бу очилган мактаблар тўғрисиға баённомау китоблар ёзиб, жуғрофия илмини ривож берди.

Ушбу ҳақим милоддан 384 сана илгари таваллуд бўлуб эди (санаи милодий таваллуд ҳазрат Исодан, санаи ҳижрий пайғамбаримизни Мадинаға кўчганларидан ҳисобланадур). Сўнгра Истрабўн¹, Батлимус² деган

¹ Страбон (милоддан олдинги 64/63 йиллар — милодий 23—24 йиллар) — қадимги юнон географи, тарихчиси; 17 китобдан иборат «География» асарининг муаллифи.

² Птоломей (тахм. 90—160 йиллар) — қадимги юнон мунажжими.

юноний олимлар жуғрофия ва ҳайъат илмлари тўғриси-
га яхши китоблар тасниф қилиб, бу илмларни кўп ри-
вож берибдурлар. Аларни китоби юнон тилига ёзилган
эмиш. Истрабўн милоддан ўттуз, Батлимус саксон сана
сўнгра вафот қилибдур.

Осмон тўққуздор ва Ерни атрофига айланадур, де-
ган киши ушбулар ва низоми маҳдуд эгасидур.

Дини ислом зоҳир бўлгандан сўнгра мусулмон ула-
молари, яъни араблар Андалус, Бағдод, Шом, Миср
мамлакатлариға ҳар хил илмларни ниҳоят ривож ила
ўқуб, ақлий илм ва фанлар тўғрисида кўп таснифот-
лар қилганларидек, ушбу жуғрофия илмини ҳам аввал
мартаба юноний тилидан арабийға таржима қилиб, ўз би-
лиш ва тажриба ва кўрган мамлакатларини анга қў-
шуб, шарҳ қилиб, ўшал замонни (нг) дунё ва қуруқли-
гини билиб, жуғрофия илмини тараққийсиға саъй қи-
либдурлар. Ўзларидан илгари уламоға номаълум тур-
ган ерларни ва мамлакатларни очиб, ўз мусулмоний
жуғрофиялариға ёздилар.

Хулафои Аббосияни еттинчиси Абдулла ал-Маъмун
бин Ҳорун ар-Рашид замони 198 санаи ҳижрияға ва
андан сўнгра мадрасаларға юноний уламолардан вақ-
тинча мударрис тайинланиб, мусулмон уламолари юно-
нийча ўқуб сўнгра барча улуми ақлияи юнонияни таҳ-
қиқға бошладилар. Ўшал замонға жуғрофияға тааллуқ
«даража ҳисоби»ға амалиёт — ўлчов қилдилар. Хуло-
са: барча улуми ақлияни бу кунги даража тараққий
қилишиға уламон аҳли ислом сабаб бўлдилар. Жуғро-
фия, ҳайъат, риёзий, тиб, ҳикмат, кимё, ҳисоб, илми
табақот ул-арз¹ ва бошқалариға кўп китоблар тасниф
қилиб, расад ва асбоб истеъмол қилиб ва мазкур илм-
ларни баъзиси, чунончи, кимё, илм ал-арз фанларини
ихтиро ва ижод қилдилар. Мазкур мусулмон уламо-
лардан бир нечаларини тасниф этган китоблари ила мун-
да ёзармизки, у жумладан 290 тарихи ҳижрияға Абул-
қосим Убайдуллоҳ «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик»
ва «Китоб ас-само»ни тасниф қилган ва жуғрофия тўғ-
рисидаги китоби Франса ва Гирмония тилларига тар-
жима бўлгандур. Абу Исҳоқ Истахрий «Китоб ал-ақо-
лим»ни, Абулқосим Мархитий ҳайъатға «Таъдид ал-
кавокиб» китобини 390 санаға, Ибн Ҳавқал Тужжор
«Китоб ал-масолик ва-л-мамолик ва-л-мағориз»ни 28
сана саёҳатидан сўнгра тасниф қилдики, фаранг тил-

¹ Илми табақот ул-арз — ер қатламлари илми.

ларига таржима бўлгандур. Абул Фидо VII аср ҳижрияга «Тақвим ал-булдон» ном китоби жуғрофияга тасниф қилдики, фаранг тилларига таржима бўлди. Фуқаҳои шофеъа¹дан Сирожиддин Ҳифс «Харитат ул-ажойиб» китобини тўрт аср илгари тасниф қилди. Саккизинчи қарн* ҳижрийга араб уламоларидан Абу Абдуллоҳ ибн Батута 25 сана доимий саёҳат қилиб, ўз вақтиндаги дунёни ҳаммасини кўруб, жуғрофия ва бир неча таснифлар қилганки, баъзиси фарангий тилларига таржима бўлгандур. Олтинчи аср уламосидан Муҳаммад бинни Абулқосим Абулфаттоҳ Шаҳристоний «Китоб ал-мулк ва-л-наҳлий» бир неча фарангий тилларига таржима бўлди. VIII аср уламосидан Шихобиддин Абул Аббосни ўттуз жилддан зиёда «Масолик ал-абсор фи-л-мамолик ва-л-амсор» исмли китоби Париж шаҳрига босилди. Мундан бошқа мусулмон донишманд ва уламоларидан Абулфараж Бағдодий, Ёқут Ҳамавий, Масъудий, Баҳром Дамашқий, Ибн Аёз, Абу Убайд ал-Бакрий, Шариф Идрисий, Самарқандий Али Қушчи, Улуғбек Кўрагон, Абу Али ибн Сино ва ғайрларики, тарих ва жуғрофия ва ҳайъатга таснифот қилиб эдилар. Фаранг—Оврупо тилларига юзлар йилга илгари билинмаган ва эшитилмаган жазира, мамлакат мусулмон уламосини китобларидан неча юзлар ила таржима ва таъб бўлдики, жуғрофия илминий буқунги тараққийсига қарун васатадаги*, яъни беш юз йил илгари ўтган уламоий исломияни сабаб бўлишига кимса мункир бўлолмайдур. Ушал ислом уламо ва сайёҳлари Ер юзини аҳволи жуғрофиясини муфассал ёзиб, яна Ерни ич тарафини аҳволдан баҳс очиб, янги илмларни бошлаб, хулоса, мисрий, юноний замонларидан кўра дунёни каттароқ қилиб олам аҳлига билдурдилар, деб мўътабар китобларга ёзилган ва аҳли вуқуф ва тарих ўқийдургон одамларга маълумдур.

Мусулмон уламоларидан сўнгра фарангийларни аҳли дониши ва Оврупо олим ва сайёҳлари денгиз ва қуруқликни ҳар тарафига араблардан зиёда ҳиммат ва ғайрат ила юра бошлаб, дунёни иброний, юноний, арабий замонларидан кўра хейле катталигини биллиб ва дунё аҳлига билдурдилар. Аввалги замонларга оти эшитилмаган Америка, Пўлинезия, Орази Қутбийя ва минглар ила жазираларни топиб, ҳозирги барча мамлакат ва жазира ва денгизларни масоҳати* ила ҳама-

¹ Шофеъийлик мазҳабига дахлдор фақихлар.

ға билинмоқига боис бўлдилар. Дунё илми бирдан ривож топди. Санан 1450 милодий — 854 ҳижрийдан бошлаб, бани одам илмига дунёмиз аввалгидан кўра каттароқ бўлишига Оврупо донишмандлари хизмат қилиб ва ўз давлат ва миллатлариға кўп нафлар еткурдилар.

898 санан ҳижрияға фаранги тоифасидан Христофорўф Колумб деган илми риезнийға доно ва денгиз сафариға моҳир киши денгизға ўз ишиға бориб туруб, Америка ерларини топди. Унланчи аср¹ ҳижрияға Русия одамларидан Ермак деган киши ҳозирги Сибир мамлакатини кашф қилиб, Русия ҳукуматиға қўшди. XI асрни аввалиға бешланчи қитъа еримизға тобеъ Пўллизия аталгувчи кўп адад жазираларни Оврупо донишмандлари топиб, ўз ҳукуматлариға тобеъ қилдилар. 1700 ланчи йилға Русияға император бўлиб турган Петр аъзам подшоҳ завжаси (малика Йекатерина) амри ила Азийя қитъасини шимоли-шарқи тарафиға азбаройи кашфиёт учун икки кема юборилдики, 1741 санан милодияға Беринг, Черикоф деган кемачи капутанлар Шимолий Америкағача бориб, Саника деган жазирани топиб, Янги Архангил деган шаҳарни бино қилиб, Беринг бўғозини топдилар. Хулоса, уч-тўрт асрдан бери йилдан-йилға илгари билинмаган ва эшитилмаган жазира, мамлакат ва қутблар тарафидаги ерларни аҳволи фарангий — Оврупо уламоий жуғрофийюн ва сайёҳларини ғайрати ила олам ённки илм аҳлиға билинди ва фарангийларни дин ва дунёлариға ушбу саёҳат ва жуғрофия илми ниҳоят кўп нафлар еткурди. **Ҳануз жуғрофия** илмини ривожига саъйлари бордур. Барча мактаблариға ўқитадурлар. Ҳозир ҳар бир катта давлат ва ҳукуматларни «жамияти жуғрофия» деган катта мажлислари ва ул мажлисларни уламоий жуғрофийюндан члон—аъзолари бордур. Дунёдаги барча жамияти жуғрофияни бир-бириға хату хабари бўладур. Янги топган нимарса ва янги саёҳатларидан бир-бириға хабар берадур. Ҳозирги жуғрофия илми ниҳоят мартаба тузатилиб, мукамал бўлгандур. Хулоса, жуғрофия илмиға ул мисрий, румий, юноний одамлари, сўнгра мусулмон уламо ва сайёҳлари, учунчи мартабаға — фаранг сайёҳлари хидмат қилдиларки, ҳар бирини аҳволиға илми тарих ва жуғрофия шоҳид...

¹ Унланчи аср. Муаллиф Сибир истилоқини Русиянинг расмий-ҳукмрон нуқтаи назаридан ёрптади.

Туркистон донишмандлари

Ақлий ва фанний илмларга китоб тасниф қилган му- сулмон уламо ва ҳукамолари ниҳоят кўпдур. Инчунин, Туркистон музофотиға ўсуб шаръий ва ақлий илмлар- га китоб тасниф қилган ниҳоят машҳур уламоларни адади неча юздан ўтадур. Бу китобимиз ақлий ва фанний илмларга тааллуқ учун ақлий ва фанний илм- ларга китоб тасниф қилган ва ниҳоят машҳур Туркис- тоний уламо ва ҳукамо ва муаррих мусаннифларни* мунда ёзармизки, ушбудур. Агарда ақлий ва нақлий илм- ларга китоб тасниф қилган. Туркистон уламоларини ҳаммасини аҳволи ва таснифотини ёзмоқ лозим бўлса, ушбу китобимиздан ҳам каттароқ бир китоб тайёрламоқ керак бўладур. Шайх ур-раис Ибн Сино. Бу Али луғат, мантиқ, жуғрофия, мусиқа, ахлоқ, кимё, абтоли аҳкоми нужум, табиат, мофуқ ат-табиат, ҳикмат, тиб, расад, нужум, илми наботот, илми тавҳидға юздан зиёда китоб тасниф қилгандурки, мусулмон ҳукамола- рини аввалидур. Аксар китоби Оврүпо тилларига тар- жима бўлган ва фарангийлар Ависин атайдурлар. Ва- фоти 428 санағадур. Абу Наср Фаробий замонидаги барча тилларни билар эканки, «қонун» деган асбоби тағаннийни* ижод қилиб экан. Барча тасниф қилган китоби 80 қадар. Ва илми тавҳид, фикҳ, мусиқий, риё- зий, ҳайъат*, мантиқ, ҳикмат илмларига таснифоти бор. Вафоти 339 санағадур. Хожа Фахриддин — ҳик- мат, тиб, фалакиёт, ҳайъатға таснифоти бор, вафоти 868 санаға. Ҳаким Азрақий Марвий — ҳикмат, тиб, шеърға. Бадриддин Самарқандий — тибға. Нажи- биддин Самарқандий — тибға. Абдурахмон Хоразмий — ҳозирги настаълиқ хатни ижод қилган, вафоти 9-асри ҳижрияға. Абу Язид Балхий — тиб, ҳикмат, ташриҳ- га*. Абдурахмон Марвозий — ҳайъат, тиб, ҳикматға. Абдураззоқ Ҳиротий — тарихға, вафоти 887 санаға, Абу Иброҳим Гургоний — тибға, 531 санаға. Шариф Хоразмий — тибға, Аҳмад бин Табиб Сарахсий — тиб, мантиқ, жуғрофия, тарих, ҳикмат, мусиқи, илми тав- ҳид, фалакиёт, илми жабрға, вафоти 283 санаға, барча таснифоти 50 қадар. Абу Машъар Балхий — ҳайъат, нужумға, ўндан зиёда таснифи бор ва илми ҳадисға шуғли кўп экан, вафоти 286 санаға. Абу Жаъфар Хо- размий — юнон тилиға моҳир, нужум, илми жабр, жуғ- рофия, ҳикмат, ҳайъатға таснифи бор. Аҳмад Фарғоний — ҳайъат, нужумға таснифоти борки, лотин тилиға тар-

жима бўлгон, вафоти 226 санага, Муҳаммад Чағминий Бухорий — ҳайъатга, муътабар китоби бордур. Али Қушчи Самарқандий — ҳайъат, жуғрофия, сарф, ҳисобга таснифоти бор, вафоти 879 санага. Шамсиддин Самарқандий — ҳандаса, риёзияга таснифоти бор, вафоти 600 санага. Мирзо Улуғбек Кўрагоний Самарқандий — ҳайъат, нужумга гўё мужтаҳид экан. Самарқандга расадхона бино қилди. Зиж китобини тасниф қилганки, фаранг тиллариға таржима бўлган, вафоти 853 санага. Муҳаммад Хўжандий — ҳайъат, нужум уламосидан ва устурлоб истеъмол қилингандур. Али бинни Можур ва ўғли Ҳасан — ҳайъатга таснифоти бор. Абдуллоҳ Фарғоний — ҳайъат, риёзий уламосидандур. Абу Райҳон Хоразмий — юнон, ҳинд тилига моҳир, 40 сана саёҳат қилиб, тарих, жуғрофия, нужум, фалакиёт, тиб, тарихи табиий, ҳайъатга 26 мужаллад китоб тасниф қилгон ва бир нечаси фарангий тилига таржима бўлган, вафоти 430 санага. Фиёсиддин Самарқандий — риёзий илмига моҳир эди. Фиёсиддин Муҳаммад Ҳиротий — тарихга таснифи бор, вафоти 942 санага. Муҳаммад Фарғоний — тарихга таснифи бор. Ҳофизин Абрў Ҳиротий — тарихга таснифи бор, вафоти 834 санага. Абу Саид Самъоний — 30 жилд тарихга таснифи бор, вафоти 562 санага. Абдураззоқ Самарқандий — жуғрофияга таснифи бор. Мир Абдулкарим Бухорий — тарихга таснифи борки, фарангиға таржима бўлгандур. Булардан бошқа ақлий илмларга китоб тасниф қилган бир неча Туркистоний донишмандларни тарих ва таржимаи ҳол китоблариға кўриладур. Ушбу маҳалға шу юқориға баён бўлганлар ила иктифо* қилдук. «Қомус ул-аълум»¹ («Илмларнинг денгизи») ва «Туркистон уламоси»² рисоласидан мухтасар нақл қилинди.

Жуғрофия ўқумоқни нафъи

Одам боласини қанча илми зиёд бўлса, дунё, тарих, жуғрофия илмидан хабари бўлса, шунча яхшидур. Бу илм одамга бутун дунёни ва кўб нимарсаларни билдирадур. Дунё одамларини дин ва мазҳаби, тириклик ва рафтори, тараққий ё таназзул сабаби, яхши ва ямонликлари, мамлакатларни тинч ва осойиш ё зулм ва жаврға турғони, хулоса, бутун аҳволи дунёни, подшо-

¹ III. Сомий (1850—1904) 1888—89 йилларда Истанбулда нашр этган 6 жилдлик қомус.

² II. Гаспирали (1851—1914) асари.

ларни қуввати, давлати, одамларини одати, ер юзини аҳволини билдиратургон ушбу илмдур. Ҳозир ер юзидаги одамларга қараганда, аксар мусулмон тоифаси илму фан, давлат ва ҳукумат тўғрисиға кейин қолиб, илмлик мусулмонларға қараганда биз туркистонийлар замонидан беҳабар ва қолибмиз. Масалан, Хитой ва Ҳиндистон мамлакат ва одамлари тўғрисидаги билгумиз бутун бекор ва беаслур. Аксар дунё ишлари тўғрисиға ҳам бизларни билишимиз хатодур, яъни дунёдан хабаримиз йўқдур. Оврупо ё Русияни ўн беш яшар бир шогирди бизни эллик яшар савдогар ё муллотароши миздан дунё илми тўғрисиға яхши хабардордур. Ер юзидаги илмийлик мусулмонларимизни ҳам бу жуғрофия илмиға саъйлари кўб, фақат биз туркистонийлар бу илмдан бебаҳрамиз. Замонамизға парахўд, темир йўл, ҳавоға учатургон асбоблар, тилигроф (мухбири ҳавойи) ва бошқа минглар навъ мошиналар (ҳикмати табийья) деган илми худо халқ қилгон* кундан Оврупо уламоларини саъй ва ғайрати ила чиқорилди. Узоқ йўллар яқин бўлди, билимас ерлар билинди. Они учун билгувчилар истило қилиб мамлакатимизға келдиларки, кўрармиз ва бизларға сироят* қиладурлар. Шарқ ила Ғарб аросиға қатнов, муомала, мажлис очилди. Яна ота-бобомиз эшитмаган шаҳарлар отини эшитармиз, кўрмаганларни кўрармиз, билмаймизки надур. Ёинки ерни ўртаси хатти истивоға*, кеча ва кундуз доим баробар бўлган сувратға, бизни Туркистонға на учун гоҳ узун ва қисқа бўлуб, кунимиз 9 ила 15 соат аросиға юрадур? Ҳар қанча ерни шимол ё жанубидаги чет (қутб)лариға қараб борилса, кун ва ётун узаядур? Қутблар тарафиға бир—икки, ҳатто, 6 ойғача кун ботмайдур? Петербург шаҳриға қиш олти соат, ёз 19 соат кундуз бўлиб турадур? Сабаби нима, деб бир киши сўраса ёинки бир ой кун ботмайдургон жойға мусулмонни ибодатлари ва амри наҳйини қандай баржой келтуруладур? Ёинки на учун кеча ва кундузни фарқи ер ила осмончадур? Ҳар шаҳарни тулу* ва ғуруби* на учун олдин ва кейиндур деб сўралса, бизлар, хусусан, уламомиз на жавоб берармиз? Билмаймиз, ёинки «ундай бўлмаса керак»дан бошқа жавоб айтолмасак керак. Бу саволларға жуғрофия ўқумагунча жавоб бериб бўлмайдур ва жуғрофия илми жавоб берадур. Шаръий саволларға жавоб бермоқ уламоий дин зиммасиға лозимдур. Аммо на фойдаки, бизлар хатти истиво* ила қутб аросидаги ҳодиса ва ихтилоф, кеча ва кундуздан

хабаримиз йўқдур. Ани учун мункир ё мулзам бўлар-
миз. Дини исломга ушбу сабабдан ажнабийлардан таъ-
на тегадур. Мазкур хабарлар ва ҳодисаларга мункир
бўлмоқ, маълум бир нимарсага мункир бўлгандекдур.
Ерни лўндалиги, ҳаракати бутун ер юзидаги дониш-
мандларга маълум эмиш ва аммо биз билмаймиз. Ис-
танбул, Миср, Ҳинд ва Арабистон бўлсун, ҳар бир ўқу-
гон донишманд мусулмон уламози ушбуға иқрор ва
ҳатто, ерни юруши, юмалоқлиги шариатга зарар кел-
турмайдур, деб китоблар тасниф қилдилар. Фақат биз
туркистонийларга маълум йўқдур. Мухтасар шулки,
жуғрофия илми катта ва керакли илм ва билмаслик-
дан билмоқ, ўқумоқ афзалдур, хусусан уламомизга.
Пайғамбар алайҳиссалом айдилар: «Ҳолитул ҳукамон»
(«Ҳукамолар қила аралаш бўлингиз»).

Жуғрофия ўқумоқ мусулмонларга лозимдур

Баъзи китобларимизга ер тўғрисиға ҳар хил сўзлар
ёзилган ва ўшал китоблар кўб йиллардан бери ўқилуб,
фикримизга қолган. Авомимиз бўлса, ҳар на рости ва
ялгон сўз китобга ёзилган бўлса ёнқи «калом ун-нос
биқадри уқулу ҳум»¹ мазмунича ёзилган бўлса ҳам ино-
надур. Бора-бора ул эътиқодга уламолар ҳам одат
қилиб, аралашиб, қабиҳи* номаълум бўлиб кетадур.
Шул тариқа ишларни биров сабабини сўраса, ё нотўғ-
рилигини исбот қилса, тингламай, дуруст жавоб бер-
май, кофир кўзи ила анга қараладур. Шул тариқа хи-
лофи ақл ва нақл сўзлик ҳикоят китоблар бизларни
истеъмолимизга борки, илм ва хабарлик одам зеҳн
қўйса биладур. Чунончи, мутолаамизга юрган баъзи
китобларга ёзилганки, ер ялпоқ, бир бошдан бошқа
бошиғача беш юз йиллик йўл, атрофиға Кўҳи Қоф де-
ган забаржаддин девори муҳити* бор. Ер ҳўкуз шохи-
га, ҳўкуз балиғга, балиғ сувға, сув ҳавоға, казо-казо
(ҳоло осмон тўғрисидаги сўзларни қўйдук)... Аммо
ҳозирги жуғрофия илми тажриба ва рўияти башарий-
дан билинадурки, ер курравий (юмалоқ), остиға ҳўкуз,
балиғ йўқ, атрофиға девори йўқ (муҳити тошдан эмас,
бошқа) ва ер айланадур, ҳавоға муаллақ турадур.
Бизни назаримизга сокин ва аммо ҳақиқатда айлана-
дур. Бу айлангани кўз ила кўрулмамай, хусусан тўрт-беш
асрдин бери илм, тажриба, қондан асбоб ва ақл ила

¹ Таржимаси: «Ҳар кимнинг сўзи ўз ақлиға кўрадур».

собит бўлгандур, деб ҳар бир ҳукамо хоҳ мусулмон бўлсун ва ғайри мусулмон бўлсун, айтадур ва китоблариға ҳам ёзибдурлар. Бас, икки йўл аросиға қолдук. Утган уламоларни китоблариға ер сокин, янги уламоларни китобиға ер айланадур деб таъкид қиладур. Бу икки илм ённки китоб инсонни кўб ташвиш ва изтиробга соладур. Ҳукамо ё динға душман қиладур. Ҳар на бўлса, ушбу ихтилоф эскидур, чунки Имом Ғаззолий ҳазратлари ва Иброҳим Ҳаққий жаноблари ушбу ҳўкуз, балиғ тўғрисиға «Таҳофат ул-фалосафа...» (маърифатнома) деган китоблариға очик баён ва жавоблар ёзибдурлар. Ва бошқа китобларға ҳам ушбу тўғриға уламолар жавоб ва таъвил ёзиб, ҳўкуз ва балиғни йўқлиғиға ва ерни муаллақлиғи дурустлиғиға таслим қилгандурларки, инсон то ўшал арабий ва туркий китобларни ўқуб кўрмаса, гирдоби ваҳшатангиз ҳайратдан чиқолмайдур. Ғаззолий ҳазратлари ва бошқа муҳаққиқини киrom* ер ва осмон тўғрисиға ҳар хил далилларни ҳикмат ва ақли башарға қараб таъвил қилиб, мусулмонларни бул тўғридаги изтироблардан нажот топишлариға сабаб бўлубдурлар. Ушбу таъвилларни* мунда ёзмоқға маҳал йўқ, маҳсудимиз жуғрофияни риёзий ва табиийдан намуна кўрсатиб, сўнгра ер юзидаги ободликдан баён қилмоқ эди. Иншоолло, замони ояндаға илми ҳайбат тўғрисида бир китоб ёзиб, ўтган уламо ва ҳукамо ва ҳозирги уламо ва ҳукамони ихтилоф, далил ва таъвилларидан очик ёзармиз (ушбу китоб тайёр бўлган ва ояндаға босилса керак, иншоолло таоло). Бизлар бу таъвиллар ва ўтган уламон аҳл шаръийни ақл ва ҳикматға мувофиқ ёзган китоблари ва ҳозирги аҳли шаръ уламони янгидан тасниф қилган китобларини ўқуб кўрмай, беҳабарона жуғрофия илмиға мункир бўлуб, ерни атрофиға девори бор ва ҳўкуз устиғадур, десак, жуғрофиядан хабарли киши ўз ўғлимиз бўлса ҳам, бизни ақлсиз фаҳмлаб ённки дини ҳақ Муҳаммадийға шак келтирадур. Чунончи, ҳоло ақлий илмларни ўқуб, илм дини ўқумаган кишиларни кам эътиқодлиғидек.

Агарда жуғрофия ўқумасак, дунёға тараққий қилолмаймиз. Дунёға тараққий қилмасак, дин ишларимизни баржой келтиролмаймиз. Маа фиҳи, жуғрофия ўқугонлар оғиз ила, китоб ва газит ила баҳс қилиб, жуғрофия важҳидин бизни далил ақли ила мулзам қилиб, охири динимизға таъна берадур. Илми динни кам билатургонларимизни бўшатадур. Ҳозир дунёни катта

шаҳарларини мактабларига жуғрофия илмидан ўқутмоқ одат ва лозим бўлубдур. Истанбул, Миср, Арабистон, Ҳиндистон, Русия мамлакатларидаги одамлар ва му- сулмонлар бу илмдан ўқумоқни лозим билибдурлар. Русия мактабларига ўқугон болаларимиз ўқуйдирлар- ки, ер юмалоқ ва муаллақдур, атрофига Кўҳи Қоф йўқ, ҳўкуз, балиғ йўқ. Ва аларга маълумдурки, Петербург- дан бир одам темир йўл ила Валодивостўкга боруб, андан Америкага парахўд ила чиқиб ва Америкадан яна парахўд ила ерни ул тарафи (ости) ила юруб Фран- сия мамлакатига чиқиб, яна темир йўли ила юруб, ху- лоса, Шарқдан боруб Ғарбдан Петербургга келиб, 40 кун- дан кам муддатга ерни бир айланмоқ мумкиндур. Ха- рита — глобус ва ўқугон илмлари юзасидан аларга ушбу сафар ниҳоят маълум ва собит бўладур. Мактаб- га жуғрофия ўқумаганлар ҳам форсий, туркий тилига ёзилган жуғрофияларни ўқуб, агарда илми динийдан камхабар бўлсалар, албатта, дини исломга шубҳа қи- ладурлар. Энди бу икки тоифа аросига кириб, ер ва осмон тўғрисидаги нақлий далилларга Ғаззолий... дек муҳаққиқлар сўзларини билдирмоқ керак. Токи ёшларимиз ва нодонларимизни эътиқоди суст ва заиф бўлмасун. Бу баҳслар жуғрофияни риёзий, табиий, та- рихийни ўқуб билмоқ ҳам уламоин мутақаддимин ва мутаохирин аҳли исломни ер тўғрисидаги далиллари ва таъвилот ва истидлол*ларини диққат қилиб кўр- моқ ила бўладур. Яъни илми тафсири, ҳадиси, ҳикмат ва ҳайъати қадима ҳам ҳикмат ва ҳайъати жадида илм- ларини таҳсил ва тафтиш қилмоқ керак. Илгари за- монга ҳукамоларни кашфиёти қайси йўл илаки динимиз ва эътиқодимизга ирод* ва зарар келтурса, уламоин ди- нимиз фавран* ўшал йўлга банди важҳ тайёрлабдур- ларки, китоблардан маълум бўладур.

Букунги ҳукамони иродига керакки, букунги уламо- миз садду далил тайёр қилсалар, лиҳаза*, аввалан янги ҳукамони барча муддао ва кашфиёту сўзлни бил- моқ ва таржима қилиб, ҳар ким ўз ҳолдича уламога арз қилмоқ керак, токи алар танқид қилсунлар. Валлоҳ, келар замонга эътиқодимизга зарар келадур. Бас, ло- зим бўлдики, жуғрофия, ҳайъат илмларини аввал ўқуб, эътиқодимизга муҳолифат қилатургон жойларга важҳ этмоқ керак. Илгари ўтган юнон ҳукамолар сўзини, лозим бўлса, китобларимиздан чиқармоқ керак. Ушбу китобни оянда варақларига «тафсил ва танбиҳ» деган фаслига ушбу мақсадга тейишли баъзи баён ва шаръ-

ий далиллар ёзилгандур, диққат қилинсуи. Ҳозир на мулло ва на авомларимизга жуғрофияни берадургон хабари маъқул бўлмайдуи. Маъқул бўлса, истеъмолимиздаги баъзи мусулмоний китобларидан кўнгли совийдуи. Асл афсуслик жойи шудуи. Икки илмдан ҳам кўброқ ўқулса, бу ихтилоф ва иштибоҳлар, таваҳҳумлар* йўқ ва яқсў бўладуи, дини покимизга эътиқод мустаҳкамроқ бўладуи. Ерни сайёрлигини билиб, яна дини исломни мунга монийи йўқлигини билса, динга шубҳа қилмайдуи. Ҳоло, ерни сайёр деб айтатургонларни хилофи зоҳирни айтадуи деб маломат қиладуи. Жуғрофиячилар бўлса, шундай одамларни нодон ёинки далили қандай далилдуи, хилофи нафс ул-амр ва ақлни айтадуи деб яна шубҳа қиладуи.

Ва икки тараф аросиға маънавий бир нифоқ пайдо бўладуи. Оллоҳ бу нифоқни йўқ этгай. Туркистон ула молари йигирма йил муддат ўқуб, хатм қиладуи ларки, беш санаси илм, ибодат ва ақидаға сарф бўлса, бақияси йўқ бўлган ҳуқамон юнония ва фарқи золлан муҳаррама тарафидан онд баҳсларни жавоби ва хасми мафрузани мужодаласи ила ўтадуи, яхшидуи¹. Мутақаддиминимиз* ҳуқамон ва фарқи золаи асрияларига яроқ тайёрлаб, фалон баҳсига бу жавоб, ул раддиға бу истидлол деб далоийили ақлий* ва нақлий ила зафар топибдуи лар. Ҳозирги замонимизни ҳуқамоси ва фарқи зола ва даҳриясини сўзи иродаи кашфиёти ақлиёти бус-бутун бошқа. Ва буларға яраша асбоб керакдуи. Ҳуқамон жадид оламни ҳудус* ва фано*сига қойил ва аммо бошқа навъ эътиқод ва кашфиётлари борки, ани жавобини ҳама билмоғи лозимдуи. Матлабимиз жуғрофия эди, фалсафа ва калом тарафиға мойил бўлган имни кўрдум. Бу сўзларни биз ўзимиздан айтмай, балки мусулмоний китоблардан баъзисини олиб ёздук, баъзисини кўрдук, баҳс ва жавобини бошимиздан ўткардук.

Эски ва янги донишмандлар

Ер ва осмон тўғрисиға илгаридаги юноний ула молари ила ҳозирги Оврупо донишмандларини аросиға фарқ кўбдуи. Юноний ва румийлар барча осмонлар

¹ Маъноси: ... қолгани ўтиб кетган юнон олимлари ва насроийларнинг баҳс ва муҳокамаларига жавоб бериш, мухалифларнинг фикр-мулоҳазалари билан баҳслашишга сарф бўладики. бу яхши, албатта.

Ерни атрофиға айланадур. «Ер — маркази оламдур» деб қарор бериб эдилар. Аларни баъзиси Ерни ялпоқ ва охири йўқ, атрофи Қоф деган тоғ ила ихота бўлган, ерни тўртдан бирига одам туратургон жой бор, бақияси номаълум ва ул тарафи жин ва париларга тейишли деб айтарларки, юноний ва ибронийларни шул тариқа сўзу ҳикоятлари ҳаммага ёйилгандур.

Эски одамлар ерни етти иқлим санар эдилар. Ушал қадима қоидалариға қараганда иқлимни адади юзга турмай ўтадур. Охирги вақтларға бошқа қоидалар юзасидан иқлимларни тақсим қилиб юрмоқ бефойда чиқди. Эски ҳукамолар ҳозирги катта беш бўлак қуруқ ердан икки парчасини асло билмай, ҳатто, билатургон уч парчани ҳам баъзи жойларини билиб, четларини асло билмас эдилар. Бовужуд, шул эски юноний ва ҳиндистоний ҳукамолар ер ялпоқдур, охири йўқ, фил ё ҳўкиз устиға деб ҳар хил сўзларни айтиб эканлар. Бир қўлга эски юноний ва ибронийлар Қафқоз, яъни ҳозирги Кафқоз тоғини шарқи тарафидан беҳабар ва шул тоғни муҳити оламларни билар эканлар. Ерни сокин ва доим турғувчи гумон қилганларидан кўз ила кўрунгувчи беш сайёрани, Ой ва Офтобни «сабъан сайёра» деб атар, ҳар бирига бир осмон ва юрмайдургон юлдузларға алоҳида бир осмон ва яна бу саккиз фалакни устиға юлдузсиз бир фалак бор деб, жамъи тўққуз фалак ё тўққуз осмон қарор бериб, осмонлар ниҳоят тезлик ила ўзлариға ёпишган юлдузлар ила бирга Ерни олти жиҳатидан йигирма тўрт соатға бир мартаба айланиб бўладур, деб ҳукм қилиб эканлар. Шул тонфани «аҳли ҳайъати мутақаддимин»¹ аталадурки, аларни каттаси Батлимус ҳакимдур. Бизни китобларға «тўққуз фалак — на тоқ, на равоқ» деб ёзилган, тўққуз фалакни илгаригадаги юноний, румий одамлари тахмин ва эътиқод қилгандурлар. Ва ҳам ушбу осмонларни «қаттиғ нимарса — салб» деб айтур эканлар. Аммо биз мусулмонларни эътиқодимизга осмон еттидурки, Қуръони шарифға «сабъи самовот» хабар берилгандур (агарда қавли* ҳаким ҳеч керак бўлмаса мусулмон удабо ва шуаролари на учун «тўққуз фалак ва тоқ...» деб китобларни тўлдирдилар). Аҳли ҳайъати мутаохирини² Ер, осмон ва юлдузлар тўғрисиға бутун бошқа баён ва далил келтирадур. Қадима ҳукамонини эътиқод

¹ Аҳли ҳайъати мутақаддимин — қадимий астрономлар.

² Аҳли ҳайъати мутаохирини — сўнгги давр астрономлари.

ва тахмини беасбоблик ва ер юзини ҳама жойини кўрмагонликдан бутун «ғалат»¹ тур, деб юзлар, минглар ила далил кўрсатадурларки, ҳайъат ва жуғрофия илмидан хабардор юз минглар ила мусулмон ва миллиёнлар ила ғайри мусулмонга маълумдур. Янги, яъни беш юз йилдан бери пайдо бўлган ҳукамолар хоҳ мусулмон ва (хоҳ) ғайри мусулмон бўлсун, айтадурки, Ерни юма-лоқлиги ва ҳавога муаллақ туруб юмаламоғи офтобдек маълум ва шубҳа йўқдур, ани билмоғи жуғрофияни риёзий илмини ўқумоқ ила бўладур. Биз бу китобга андан озгина баён қилармиз. Ҳозирги мусулмон уламолари Ерни ҳаракати лўнда ва муаллақлиги дини ислом далиллариға зарар келтурмайдур, деб арабий, туркий тиллариға бир неча китоблар тасниф қилгандурларки, «Маърифатнома» («Таҳофат ул-фалосафа»...), «Танқид ал-осор» «Ҳайъати жадида усулини нусуси»² шаръийяға тадбиқ»³ ва бошқа китоблар шу жумладандур. Хулоса, янги ҳукамолар эски ҳукамоларни бир неча сўз ва этиқод ва қарорларини ғалат ва нотўғрилиқга чиқордилар. Дарвоқеъ, хилофи нафс ул-амр¹дур. Они учун бизни баъзи китобларимизни сўзи ё мўътабар китобларимизга ҳукамони қавлу⁴ истидлол⁵ идин ёзилган шарҳ ва тамсилу ҳикоятлар «нақл астқи, ривоят кардаанқи, овардаанқи, ва-қийл, гуфтаанқи»² деган сарлавҳалар ила ёзилган сўзлар, яъни ҳайъат, ҳикмат, тарих китобларидан олиниб, мусулмоний китобларға ёзилган жумлалардан баъзиси хилофи зоҳир ва ялғон чиқиб қоладур. Буларни ялғон чиқиши қадима ҳайъат, ҳикмат, жуғрофияни баъзи жойи тағйир топилганидандур...

Бир неча асрдурки, янги асбоб ва илмлар пайдо бўлиб, илм ва фан тараққий қилди. Дурбин, хўрдабин*, болун*, парахўд, тилгироф, симсиз тилгироф, денгиз ичиға чўкиб кетатургон, ҳаво юзиға учиб кетатургон кемалар, минглар нав ҳикмат мошиналари ва бошқалари ижод қилинди. Бу асбоблар ила аҳволи Ер ва осмон ва ажром* аввалги асридан кўра яхшироқ биллинди. Эски ҳукамо замониға нишонсиз асбоблар чиқди. Они учун эски ҳукамо саҳвини очиқ-очиқ билдирадур. Янги ҳукамолар Ерни сайёр, яъни офтобни атрофиға юргувчидур, офтоб бўлса «Ва-ш-шамси тажаррил мустақар лиҳа» оятини хабарига мувофиқ ўз меҳвариға мус-

¹ Хилофи нафс ул-амр — моҳиятан зид.

² «Айтадиларки, ривоят қиладиларки, келтирадларки ва шундай дейдиларки».

тақаррига* айлангувчидур. Юлдузлар ва Ер Офтобни ўзига нишон тутуб, они атрофига айланадур ва шул ҳисоб юзасидан Офтобни мағрибдан чиқиши дурустдур, деб қойил бўлдилар. Бу олам йўқ экан, сўнгра халқ бўлиб, боз йўқ бўладур. Фақат Ер эмас, бошқа юлдузлар ҳам йўқ ва фано бўладур деб «Худуси фано»га иқрор бўлдилар. Бовужуд шул буларни ҳам баъзи сўзлари динимизга баҳс еткурадур, ани учун уламомизга лозимдурки, ҳозирги ҳукамо сўзини билиб, дин тарафидан жавоб ва китоб тайёр қилсунлар, ҳамчунонки эски ҳукамоларни жавобиға раддияға ўтган уламоин динимиз жавоб ва китоб тайёр қилдилар. Буқунги ҳукамоға эски ҳукамо учун тайёр бўлган жавобларни баъзиси раддия тушмайдур. Шул важҳдан уламомизни билмоқлари учун янги аҳли ҳайъат ва ҳукамоларни баъзи сўзини ушбу китобға ёздим. Ҳаммасини ёзмоқға агарчи, биз роқими ҳуруф, ҳикоятчи бўлсам ҳам. Яна тақфир* тошларидан қўрқуб ёзмадим. Ҳам бирдан ёзиб бўлмайдур.....

Янги ҳукамоларни сўзидан намуна

Аҳли ҳайъати жадида, яъни янги ҳукамолар айтадурки, Офтоб дунёни ўртасиға халқ бўлубдурки, Аторуддан бошлаб қадима беш сайёра ва янги топилган икки сайёра ва кўз ила кўрулмаи, янгидан дурбин ила топилган уч юзға яқин сайёралар ва буларни ичйға биз устиға турган Ермиз Офтобни атрофиға ҳар бири ўзиға тейишли донра — айланасиға айланиб юрадурлар! Ермиз Офтобга нисбат учланчи сайёра (юргувчи юлдуз) дур. Юргувчи юлдузларни ҳаммаси бенур ва ёруғликни Офтобдан оладур. Барчаси ва ул қаторға бизни Ермиз ҳам ҳеч бир нимарса устиға турмай, тегмай (маркуз* бўлмай, жисми салбға ёпушмай) барчаси ҳавоға муаллақ ва Офтобни тортқич — жозибасиға гирифтор бўлуб (яъни Олло таоло халқ қилгон ва ҳукамо тилинча қонун жозибса сабаби ила) ўзлариға тейишли айланма майдонни ҳавоға айланиб юрадур. Офтоб ҳам бирор нимарсаға маркуз (михланган) эмас, фазо, яъни Худон таолони халқ қилгон бўшлиқ дунёсиға ҳам ҳаракат меҳвари ва ҳам ҳаракат жараёни ила дўнадур — юмалайдур. Гунбадга* ўхшаган қаттиғ тўққуз осмон маълум бўлмайдур. Барча ажроми самовий, яъни осмоний нарсалар (кўк—бўшлиқ), яъни фазони лотиноҳо алҳиййя Худони майдони қудратиға балиғни

сувга сузуб юрганидек, доим ҳаракатгадурлар. Барча осмонни нимарсалар ўзиға тейишли низом ила Офтоб атрофиға айланиб юруб, қонда бўйинча охири барчаси олдин ва кейин фано (йўқ) бўлуб, бузулуб кетадур. Офтобни нури ҳам охири кетиб бўлуб, бу олам ҳозирги ҳолини йўқотиб казо, казо бўладур. Боз бир тарафдан бошқа оламлар пайдо бўладур! Аммо мазкур ҳукамолар ҳозирги дунёмиз нега ушбу Офтобга тобеъдур, халқ бўлгонидан бери ушбу кунгача ва яна йўқ ва фано бўлатургон вақтинча қондан ҳайъати жадиди ила ҳисоблаб, далиллар тайёр қилгандурларки, баъзиси Қуръон ва Ҳадис хабариға тўғри ва баъзиси тўғри келмайдур. Ҳозирги мисрий, туркий, нўғойи уламолари ҳайъати жадидаи ҳукамоларини тайёрлаган китобларини ўқуб, билиб ва баъзи китоблар ўз тарафларидан қилибдурларки, ҳозирги ҳукамони баъзи сўзи айни шаръдур. Ва аммо, афсуски, ўшал китобларни ўқумоғи бизни Туркистонға тезлик ила расм бўлмайдур. Янги ҳукамолар осмондаги юлдузларни аҳволдан эскилардан кўра яхшироқ огоҳ бўлубдурлар. Чунончи, айтадурларки, юлдузларни баъзиси бизни еримиздек тош ва туфроқлик, қор-ёмғурлик нимарсалардур. Миррих (Марс) юлдузини устиға туфроқ, тош, ўт, сув, гиёҳ, булут, ёмғур, қор бордур. Миррихни гиёҳлари қизилдур. Аввалги асрларға йўқ экан, ўтган аср нчиға Миррихга икки қанал (катта ариқ) пайдо бўлубдурки, режа тартиб қозғондек тўғри ва иккисини ароси уч юз чақиримдан зиёда. Узунликлари 5000, эни бир юз чақиримдур. Буларни қозилиши илми ҳандаса ва режаға мувофиқ бўлгон учун, ҳукм қиладурларки, албатта Миррихга одам бор ва илми бизлардан зиёдадур. Одам бўлмаса, бу икки катта ариқ қандай тартиб ила тайёр бўладур, деб хаёл қиладурлар. Дурбин ила Миррихга қаралса, денгиз ва дарёларини тошқуни ва суви тортилгони ва қанча қуруқ ерини сув босгани маълум бўлуб, ер юзидаги тошқунлардек муқаррарий фаслларға бўладур. Миррихни еримизға яқин келатургон вақтлари бўладурки, ўшал ҳолатға дунёдаги барча расадхоналар Миррихга расад ва катта дурбинлар ила қараб диққат қиладурлар. Бизни Ерни қутблари доим қор остиға ётгандек, Миррихни қутбларини қори ҳам асло кетмас эмиш. Они бир кечакундузи 24 соатдан зиёда ва бир йили бизға қарийб икки йил бўладур. Ўзи еримиздан олти марта кичик ва кеча-кундуз, ёз-қиш, казо-казолари бордур. Ой (қамар)и икки адад эмишки, ҳар оқшом бири ғарб, бош-

қаси шарқидан чиқиб ярим оқшомға Миррихни осмони (уфқи) ўртасиға икки ой бир-бири ила йўлуқуб, ҳар бири ўз мағрибиға кетиб, бир кеча-кундузиға бир даврасини тамом қилар эмиш. Ҳозирги ҳукамолар ўшал Миррих ойларини хусуф, яъни тутулишини Ердан туруб ҳисоблаб, мунтазир бўлуб вақтиға кўрадурлар. Сайёра, яъни юргувчи юлдузларни ҳаммаси қаронғу ва нурни офтобдан оладур. Бизни Еримиздек бошқа юлдузға одам бўлса, бизни Еримизни ҳам юлдуздек ёруғ кўрмоқлари тайиндур. Янги ҳукамолар ялғуз Миррих эмас, барча сайёралар аҳволини таҳқиқлаб, воқиф бўлубдурлар. Ҳар бири тўғрисиға ажиб баёнлари бордур. Ялғуз Миррихни барча ахборотини далиллари ила ёзмакға беш-ўн варақ лозим. Ани учун шугина хабарни таржима қилиб, бошқаларини аниқ билмоқ учун ҳайъати жадида китобларини ўқумакға кераклигини арз қиларман. Узумни форсий тилиға ёзгон ҳайъат китобимни, Худо еткурса, бостуруб чиқорсам, ниҳоят муфассал ва очиқ баён ва юлдузларни аҳволи ва хабари анда ўқулса керак. Туркчани билатургонлар Истанбул, Қозон китобфурушларидан ҳайъати жадида китобларини талаб қилуб, ўқусалар, баҳра топадурлар. Миррихга Ердек одам борлиги, казо-казолиги дини ислом хабарлариға зарар етхурмай, балки наф еткурса керак. Чунки баъзи уламо ва тафсир қилғувчилар Ерни етти қабат ва баъзилари етти адад, ҳар бириға ҳайвон халқ бор деб ёзгандурлар. Ҳало ҳукамолар барча юлдузларни таҳқиқлаб, ўз хаёлларича билган киши бўлуб қақкашон (сомон йўли)даги оқ-оқ булутға ўхшаган ва яна кўз ила кўрунмай, дурбин ила кўрунатургон «булут парчалари» тўғрисида таҳқиқ бошлаб, ўшал парчаларни ҳар бири бизни олами шамсдек милйўнлар олами шамсни қабатма-қабат, устма-уст турганлари ва мунча нуроний нимарсаларни, ниҳоят биздан узоқға турганлари сабабидан бизға абр шуъласидек кўрунса керак, деб қоида юзасидан ҳисоб қиладурлар. Бу сўзларига қараганда милйўнлар ила офтобу олам бўлиши лозим келадур. Офтобға нисбат саккизланчи сайёраға илгарӣ маълум йўқ эди. 1346 санайи милодийға топилган Нептун сайёрасини офтобдан узоқлиги 4175 милйўн қаққирим ва бизни Ердан саксон беш мартаба катта ва доирасини катталигидан бизни 165 санамизға бир мартаба Офтоб атрофиға айланиб бўладур. Бир дона қамари бордур, казо-казо деб ҳукм қилгандурлар. Офтобдан сўнгра осмонға бизни назаримизға катта кўрун-

натургон нимарсани бири Ой эдики, эски ҳукамолар иккинчи сайёра ҳисоб қилар эдилар. Янги ҳукамолар Ойни сайёралик мансабидан тушуруб, Ерни тобсын деган исми қўйдилар. Курран қамар устидаги тоғ, сой, чўл, ўчган тоғлар¹ ва дараларнинг дурбин ила таҳқиқлаб, ўлчаб, плонини олдилар. Ҳар жойига кераклик ва муносиб исмлар қўйдилар. Бу янги ҳукамоларни қилган ишларини ўн бу қадар ва эллик мунча китобқа ёзилса ҳам тамом бўлмайду. Бу тағйирот ва табилот янги ишлар ва ажойибларга сабаби илм, тажриба ва саъйдур. Ҳикмати илоҳия ила халқ бўлгон* Ердаги нимарсалар табиатини фаранг ҳукамолари юнонийлардан яхшироқ билдилар, яхши ва саъй ила ишладилар. Ҳикмати табиия илминини яхши тажриба ила ўқудилар. Они учун ойлик йўлни кунга, йиллик хабарни дақиқага юрмоқга, келмоқга асбоб тайёр қилдилар. Шул тариқа осмондаги нимарсаларни билмоқ учун ажиб асбоблар тайёрладилар, яъни назарияти илминини тажриба ила бадиҳоти амалияга солиштируб амалга киргузгонларидан тилгиروف, тилифўн, тилгиروفни ҳавоини, парахўд, темур йўл, болун, телескўп, микрискўп, казолар чиқардилар. Ва ушбу асбоблар сабаби ила Ер юзига бугун галаба қилдилар. Шул тариқа осмон тўғрисиغا ҳам асбоб ила эски ҳукамолардан яхшироқ илм ҳосил қилдилар. Ҳоло тилгиروف ва темур йўлни натижа ва хосиятидан беҳабар бир одамга баён қилинса, ҳеч-ҳеч бовар қилмайду, ишонмайду, балки кучи етса ураду. Мунча жаҳли бор экан, албатта, ўлдураду! Орий, кўрмагунча ишонмайду, кўргандан сўнгра, то ўқумаса билмайду. Яъни у подон, жоҳил, замондан, табиати ашёдан, подоши саъйдан... бебаҳраду. Илгари замонларга осмондаги юлдузларни, от, айиқ, ҳўкуз(ни) баъзилар Худо деб атадилар, парастини қилдиларки, илмин камлигиндан экан... Ҳозирги илм ва асбоблар илгариги замонга бўлса, шундай букунги ишлар, ҳақиқатлар, бадоҳатлар кўб илгари шоён бўлар эди. Букунга балки қандай тараққий қилар эди. Агарда бу замонга ҳам илм бўлмаса эди, осмон, Ер ва ашё тўғрисидаги сўз ва баҳслар қадима ҳолига турар эди. Чунончи, бир чўпон ва бир тоифан саҳройи беилм ва бефандан сўралса, ашё ва олам тўғрисиغا 2000 йил илгари ёзилган афсона ва кўрулган тушларни айтиб ва инонадур, нафс ул-амрни* ялгон билладур. Ўзиға, диниға ўз подонлигиндан таънани

¹ Епартоғлар, вулқонлар дейилмоқчи.

сотиб оладур. Ҳазрати Имом Муҳаммад Ғаззолий ал-айҳи раҳматул-борийни марҳамат қилганидек, дўсти нодон (садиқи жоҳил) сифатиға кириб, нодон мусулмон дини исломға зарар келтирадур. Олло таоло шул тариқа нодонликдан бизни сақлагай, омин...

Янги илмдан беҳабар уламоларимиз... чуқур ўйламай, бизға ўхшаш ноқилларни ямон кўруб, ямон кўз ила қарайдурлар. Билмачидурларки, эски ҳукамо ва ҳайъатчи ва сайёҳларни сўзи «ҳикоят» мақомиға тафсирларимизгача сўқулгани учун «Ояти файласуф сўзидур, ҳаким ва роҳиб каломидур» деб баҳс қилатургон ҳозирги баъзи аҳли замонимиз ва ажнабийларға биргина далил ва кам илмлар олдиға дастаи ҳужжат бўладур. Шул сабабли асотири аввалин (эски афсоналар) ҳисобиға кирган сўзлардан китобларимизни тозаламоқ керак деб гоҳ-гоҳ олами матбуотға довуш (садо) эшитиладур. Тақсирлар, бу сўзни фақат ман айтганим йўқ, мусулмон донишмандлари айтадурлар.

Дарвоқеъ, ҳайъати жуғрофий, ҳикмати табия ва казо-казони билатургон ёшларимиз, ҳақиқати исломдан беҳабарларимиз эски афсоналарни мусулмон китобларига кўруб, мусулмон китобларидан эътиқодлари бўшайдур. Кейинги вақтға шундай кам эътиқод ёшларимиз тез кўзга кўрунадур. Энди мунга бир даво чора лозимдур. Худога шукрки, яна чораси эски ва янги илмларни ўқумоқ ва саъй қилмоқ ила бўладур. Аммо афсуски, эскиларимиз, хусусан, Туркистонға эски ҳолга ва янгиларимиз ўз рафторларига бир-бирларидан хабарсиз ва балки нафрат қиладурлар, тонимайдурлар. Эй азизлар, эски ва янгилар, бир-бирингиздан хабар олмоқ ва фикрингиз, илмингиз, иштибоҳингизни айтмоқ, эшитмоқ, дардингиз давосига чора ахтармоқингиз лозимдур. Валлоҳ, бу ҳолат ила биз кундан-кун зоҳиран ва ботинан кейин қолармиз. Қошки фақат ўзимиз кейин қолсак, балки аҳкоми диниямиз кейин қолгандек, эътиқодимиз ҳам кейин қолиб дунё ва охиратға зомин ва масъул бўлармиз. Олло таоло барчамизни беъэтиқод ва нодонликдан сақлаб, илм ва хабардан бонасиб этгай. Лекин ялғуз дуо ила бўлмас, саъй ва ғайрат лозимдур...

Ер айланганда устидагиларни йиқилмаслиги

Мақнатус, яъни оҳанрабо темурни, қаҳрабо сомонни ўзиға тортиб сақлаб турган нимарсалар ҳар кимға маъ-

лумдур. Мақнатус ва қаҳрабона темур ва сомон парча-ларини тирмашган ва турган жойларини, агарчи паст тарафга ағдарилса ва айлантура берилса, остун-устун қилинса ва ҳар қандай ҳаракат берилса ҳам тирмашиб туруб тушмайду. Яъни мазкур икки нимарсани зотидаги халқ бўлган қувваи жозибаси юбормайду. Модомики, аларни қувватидан зиёдача бир қувватга тобеъ бўлмасалар, ўшал темур ва сомон андан айрилмайду. Бу тариқа қувваи жозибани Ер, Офтоб ва барча юлдузларга ва ҳатто, барча ашёга бақадри жисм ва ҳоли бор. Аммо баъзига кўб ва баъзига оз эмиш. Яна бир қувваи дофеъани* борлигидан бу курраларни Офтобки, ҳаммадан катта ва қуввати кўб ва зўрдур, тортиб ололмайду, агарда ҳозирги масофатидан яқинроқ бўлса, Еримизни Офтоб ўзига тортиб олмақи қоидадандир...

Атроф*. Жиҳоти* аслия. Харита. План.

Қутб шимолий юлдузи, яъни Темур Қозик тарафи «шимол» жиҳати ҳисобланаду. Ани ўнг тарафамизга олиб, кун ботишга қараганда, юзимиз «ғарб», орқамиз «шарқ», чап қўлимиз «жануб» тарафларига бўладу. Қибланамо (компас) деган асбоб шимол тарафини бизга кўрсатадулки, андан иқлим ва мавзеинга қараб қибла тарафини тахмин қилинаду. Аммо ер юзини ҳар иқлим ва қитъасига қибла тарафи бошқа ва бир-биридан фарқликду. Чунки баъзи мамлакат Байтуллони шарқ, баъзи ғарб, баъзи шимол ва жануб тарафларигаду. Ани учун ер юзидаги мамлакатларни қибласи бошқа-бошқа тарафларга мойилду. Ушбу шарқ, ғарб, шимол, жануб тарафлари «жиҳоти аслия» аталадулки, бир харита ё планга қараган одамни кўзини юқориси шимол, қуйи тарафи жануб, ўнги шарқ, сўли ғарбду.

Бу тўрт жиҳати аслия ароларига яна тўрт жиҳоти фаръийя* борки, тўрт жиҳатини кунжи ҳукмигаду. Шарқий-шимолий, ғарби-шимолий, шарқи-жанубий, ғарби-жанубий аталаду...

Мунча бизни фикру ақлимизга сиғмайдуригон дунёни ер юзи шаклини бир тахта қоғаз устига нақш қилибдулар, деган ҳолга ушбу катта дунёни қандай бир тарроҳ*, аккос*, планчи юруб, неча муддатга нақша*сини олди? деган савол келаду. Бир аккос, бир планчи эмас. Минг-минг устодлар, сайёҳлар, муҳандислар дунё юзига аввалдан, хусусан, беш юз йилдан бери пайдар-пай,

Дойм юруб, ўлчаб, ёзиб оҳиста-оҳиста ҳозирги мартаба-
сиға жуғрофия илмини ва дунё нақшасини келтурди-
лар. Аммо катта бир қитъа ёинки бир ботмон ерни бир
тахта коғаз устиға планини кўрсатмоқ тариқаси шу-
дурки, масалан: бир ерни узунлиги 60 сажин, эни 40
сажин экан, ушбу тул ва арз масофатларини бир ва-
рақ коғаз устиға 60 сажин ўрниға 60 нуқта масофати-
ни кўрсатган ила фаҳмланмаги, «тарсим»* қилинмоқи
мумкиндур. Ҳар бир план, харита устиға охириға бир
узун хат тортилган ва устиға бир неча сифр ва рақам-
лар борки, «миқёс» («масштаб»)¹ аталадурки, ўшал
харитадаги мамлакатни асл вусъатидан ушбу харита
қанча мартаба кичиклигини билдурадур. Чунончи, бир
жойни тули юз чақирим экан, коғаз устиға бир вершўк
хат узунлиги бор ва харита охириға, «бир вершўк юз
чақиримдур», деган ишора ва миқёс бордур. Мазкур
харитадаги мамлакатға тоғ, рўд, шаҳарлар ҳақиқат
қолға бўлуб, яна ушбу харита устиға ишорат — аломат
қўюлганки, ушбу миқёс қондаси ила мазкур тоғ ва
наҳр ва шаҳар мамлакатни қаю тарафиға, узунлиги
қанча, эни қанча, наҳр қаю тарафға оқадур?... ҳама
ушбу миқёс ва мезон ила фақат харита юзасидан би-
линадур. Муфассал харита, планлар бордурки, тоғла-
рини баландлиги, тошларини хосияти, ҳайъати, наҳр-
ларини чуқурлиги, балиғларини камаригача кўрсата-
дур. Яъни ниҳоят муфассал хариталар борки, мамла-
катларни, тоғ ва наҳрларини тул ва арзи саҳин*и,
ҳавоси чуқурлиги, дараларини масоҳати, масофати, эки-
латургон зироат ва гиёҳлари, иссиғ ва совуқлигини
ишорат қилинган ва тортилган хатлари ила даражаи
тул ва арзи ва они сабаби ила ўшал мамлакатни кеча
ва кундузини узун ва қисқалиги, ёз ва қишларини бў-
луши, алҳосил аҳволи жуғрофияси авзон табиат, иқ-
лим об-ҳавоси, денгиз юзидан паст ва баландлиги бутун-
бутун фақат харитаға қаралган ила билинадур. Ҳатто,
ул мамлакат халқларини жинс, мазҳаб, миллатларини
бошқа-бошқа ажратиб билдиратургон хариталар бор-
дур. Аммо ўшал хариталарға боқиб, аҳволи арз ва
мамлакатдан воқиф бўлмоқға баъзи илмдан хабардор-
лик керакдур. Харитаи хусусия, умумия, тўпўгрофия,
заўлўжия, табийия, баҳрия, зироя, этнўграфия, казо-
казо аталадурки, ер юзидаги нимарсани ҳар бирини
аҳволдан баён қилгувчи хариталарни оти бошқа бў-

¹ Масштаб дейилмоқчи.

луб, ушбу тарийқа хариталарни анвоъ ва аъдоди кў-
паядур. Одамни шаклу ҳайъатини нақадар катта ё ни-
ҳоят кичик қилиб кўрсатмоқ сураткашларга мумкин-
лигидек, илм аҳлига ерни шаклини истаганларича ки-
чик қилиб кўрсатмоқ мумкиндур. Аларни миқёслари
дюйм ё вершўклари минг чақирим, ўн минг, юз минг
чақирим, бир узун масофатга ҳам эваз бўладур. Аммо
харитани кичигидан каттасини яхши ва муфассалли-
гига ва фаҳмга яқинлигига сўз йўқдур. Бир неча хари-
таларни бир жамлаб, китоб шаклига тайёрланган бўл-
са, атлас аталадур.

Ҳукумат ва ҳукмронлар

Ер юзидаги бадавий ва маданий халқларни ҳукмдор
ва сардорлари бўладурки, бек, амир, шоҳ ва бошқа
исм ва луғатлар ила атайдурлар. Ҳар бир тилга ҳукм-
дорларни луғати бошқадур. Оврупо халқи императўр,
қирол, дўқа, принс, президент, кеназ, тсар ва бошқа
луғатлар ила атайдурлар. Бу луғатлар ила аталган
ҳар бир ҳукмдорни мартаба ва ҳукумати бошқа навъ-
дур. Ҳозирга фараңлар ўртасига мўътабар уч қисм
ҳукумат ё ҳукмронлик бордур. Биринчи — идораи мус-
тақилла (идораи мутлақа)ки, они устидан қарагувчи
подшоҳ соҳиб ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закўн
ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи* нофиздур*. Қўл
остидаги барча мажлислар, маслаҳатхоналарни итти-
фоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам
қилиши имзосига мавқуф*дур. Шундай императўрлар-
ни янгидан мансуб бўлуши ҳар бир давлат ва ҳукумат-
га муқаррарий қонун ва одатлар бўюнча мерос ёинки
валнаҳдлик қондалари ва ўшал ҳукуматни қўйган тар-
тиб ва тадбирига мувофиқ бўладур.

Иккинчи қисм — идораи маршрута ҳукмронлигиндур-
ки, бу ҳукуматга тобеъ одамлар аксари аҳли илм ва
хабардурлар. Эл ва уруғлари илм, ҳунар ва дунё иш-
лариға тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар
ўз ароларидан инсофлик, илм ва дунёдан хабарлик
одамларни ўзлариға катта ва бошқаргувчи вакил сай-
лайдурлар. Шул тариқа сайланган вакилларни под-
шоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларға, мамлакатдор-
лик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ
ва муҳофазат қилмоқга кўз бўлмоқлари учун қарор
берадурки, аларни мажлис ва маҳкамаларини «миллат
мажлиси», «маслаҳатхона», «парламенту», «ғўсударски

дум», «мажлиси синодий», «эл мажлиси» деган исмлар ила ёд қилунадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукмдорларни ўзи тайин қиладур. Ушбу «миллат мажлиси»ни чилонлари машварат ила мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишлариға аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур. «Мажлиси мабъусон»* ни ройи бўлмагунча катта ишларни бошланмоқиға амр ва ҳукм қилолмайдур. Хулоса, императўр соҳиб ихтиёр бўлмай, дурустроқ ишларға қонук ва низомларни чиқарилмоқиға бутунила мажлисға тобеъ бўлуб турадур. «Идоран машрута»ни тарнқаси шудур.

Учунчи қисм «Идоран жумҳурият»дурки, аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари баъзи ҳукуматға етти йилғача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, «ранси жумҳурият», «садринишини миллат», «периздент» аталадур. Бу ранс гўё бир оризи* омонат подшоҳдур. Ҳар бир ҳукм ва амр ва тартибни мамлакат ва кўбға тааллуқ ишни «Миллат мажлиси»ни қилиб бергон дастуруламал, яъни қонун ва низомномалариға мувофиқ қилиб, бутун элға тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишға «миллат мажлиси» ҳукмиға тобеъ, аларни ҳукму талабларини ўрниға келтургувчидур. Бу икки тоифани подшоҳи баъзи мамлакатға «Элға тобеъ бўлуб турарман» деб қасам ичиб, баъд мансабға чиқадур. Катта вазирлар мамлакатдорлик мутасаддиларини тафтиш қилмоқға — терговға бермоқға, ҳатто, ўшал соатға бирдан бекор қилдурмақға баъзи миллат мажлисларини ихтиёри бордур. Ҳозирги Оврупо ҳукуматларини рафтори*, одати шу уч усулни бириға дохил, тобеъ ва мувофиқдур. Мустақил ҳукмдорларни қўл остиға ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари бордур. Илмсиз ҳукуматлардек неча миллиўн халқни машвати, рафтори, ихтиёри бир нафар одам — подшоҳни ихтиёр ё ройи ва ҳукмиға йўқдур. Бир нафарни ақли, фикри ила ўн нафар аросиға на қадар фарқ бордур? Ушбу сабаблардандурки, озгина Оврупо халқи бутун курраи арзға ҳоким ва мутасарриф*дурлар. Сабаб ҳукумат, илм ва давлат, қонунни мусовот*, машварат ва тадбирдур.

Дин ва одат

Бани одамни ҳама фирқа ва тоифаси ушбу олам ва барча одам ва ҳайвонларни холиқи борлигига иқдор, аммо сонегин олам¹ илми, худошунослик, яъни эътиқод тўғрисида ҳар тоифа ва ҳар миллат ва мазҳаб аҳлини эътиқоди бошқадур. Илм ва ҳидоят топган фирқалар Оллоҳ таолони бемисл ва бешерик ва бир биладурки, шундай фирқани муваҳҳад* атайдурлар. Оллоҳ таолони бир билмай, адад тайин қилатургонларни мушрик* ённки мажус аталадур. Муваҳҳад ва мушрик фирқаларини ҳар бири яна бир неча дин ва ҳар бир дин бир неча мазҳабга бўлиниб кетгандур. Ҳатто, ҳар бир дин ва мазҳабларга бир неча одат, расмлар қўшиллуб, агарчи, ҳақиқатда муҳолиф мазҳаблари бўлса ҳам, одат бўлган учун айни мазҳаб саналиб, амал қилинадур. Муваҳҳад, яъни Худони бир билгувчилардан биринчи: ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломни пайғамбар ва расули Худо ва хотами набийюн, деб имон келтируб, чин инонган фирқадурки, аҳли ислом — мусулмон муҳаммадий аталармиз. Ҳозир дунёга уч юз миллиўндан зиёда мусулмон бормизки, ушбу ададни учдан бири мусулмон ҳукмронлари қўл остига ва бошқаси насоро ва мажуслар қўл остига ва бу хон ва амирлардан аксари беилм ва баъзиси насоро давлатларини ҳимоятгадур. Иккинчи қавм ҳазрати Исо алайҳиссаломга: булар муваҳҳад ва китобийдурлар, «исавий», «насоро», «христиан», «аҳли салиб» аталадурлар. Ҳоло, дунёмизга буларни адади тўрт юз миллиўнча тахмин қилинадур. Ер юзини аксари бу фирқани тасарруф ва тасаллутига* ва ҳоло дунёмизни мутасарриф озҳириси ва ғолиби шулардур. Насоролардан бошқа кучлик ва дунё тўғрисига тараққий қилгон ва илмлик халқ йўқдур. Учинчи — ҳазрати Мусо алайҳиссаломни қавмидурки, «яхудий», «мусавий», «ибрий» аталадурлар. Булар ҳар муваҳҳад ва китобий ва аммо хейле озайганки, ҳозирга адади ўн миллиўнчадур. Бу халқ оз-оз ҳар бир мамлакат ва ҳукуматга бор ва тобеъ ва ўзларидин ҳукмронлари йўқдур. «Мушрик ва бутпараст», яъни мажуслар, китобсизлар дунёга ҳама аҳли китоб ва муваҳҳаддан кўбдур. Ададлари саккиз юз миллиўнча тахмин қилинганки, бу даҳи «браҳма», «мажус» қисмларига аталиб, навъ-навъ фирқаларга бўлиниб, мазҳаблари кўпаядур. Булар

¹ Оламнинг яратилиши.

оташ, ой, кун, юлдуз, ҳайвонот, маъданиёт, набототдан ясалган суврати санамларга парастини* қиладурларки, барчасини «мажус», «абди асном»*, «бутпараст» ата-либ, китобийларга муносабати йўқдур. Юқоридаги уч фирқа китобийлар бир-бирига яқин шаръан ва муносабатликдурлар. Яна «дахрий» деган тоифа оз-оз борки, ибодат қилмайдур. Аҳли ислом Оврупо қитъасини жануби-шарқий ила шимоли-шарқий тарафлариға, Осиёни ўрта ва жанубий тарафлари ва жазиралариға, шарқий ва ғарбий жиҳатиға, Африқони шимолий ва ўрта жиҳатлариға сокин* ва мунташадурлар*. Амриқо ва Австралиё қитъалариға ҳам мусулмонлардан бор. Аммо Амриқоға кам ва Австралиёға кўбдур.

Христианлар Оврупони ҳама жойиға ва бошқа қитъаларни баъзи жойлариға мунташадурлар. Мажусларни аксари Осиёни шарқийға, Африқони жанубиға сокин ва дунёни аксар жойлариға мажуслар бордур. Дунёға уч мингдан зиёда лисон — тил ва бир мингдан зиёда дин, мазҳаб борки, ҳар бири ўзларини ҳақ ва бошқани ботил* биладур. Ақллик ҳаким ва аллома одамларни таҳқиқ ва иқрориға қараганда, дунёға дини исломдан бошқа ақл ва ҳикматға мувофиқ ва мустаиди тамаддун* бир дин йўқдур. Они учун ҳар мазҳабдаги бу замон алломаларини баъзиси мусулмон бўладурларки, шарофати илмдур...

Ўлчак — миқёс, маблағ — пул

Кейинги замонларға франсуз донишмандлари ўлчов — газ тўғрисиға бир қоида вазъ қилгандурки, гўё барча олам аҳли ўшал ўлчовни истемол қилмакға мажбурдур. «Курраи арз»¹, «доираи нисф ан-наҳорий»² ни гўё ўлчав, илми ҳисоб ила мазкур доирани тўртдан бир масоҳатини билиб «рубъи доира»³ни ўн миллиўндан бирини отини бир «метру» атабдурларки, доираи нисф ан-наҳорни қирқ миллиўндан бирини масоҳасини тўли эътибор қилиниб, «метру» атабдурлар. Яна бир метру ўн детсиметр, юз сантиметр, минг миллиметрга тақсим топиладур. Бир «метру» Русия ҳисобиға 22,5 вершўк бўладур. Минг метру бир «километру», ўн минг километру бир мирёметру аталадур. Бизни Русияни «вёрст» — қақирими беш юз сажин, ҳар сажин уч аршин ё

¹ Ер курраси.

² Меридиан.

³ Квадрант.

етти фут, ёинки икки метру ҳам $13\frac{9}{20}$ сантиметрға ҳисоб топиладур. Бир аршин ўн олти вершўк, ё 28 дюйм, $\frac{3}{20}$ ёинки 71 сантиметрға баробардур. Шул миқёс бўйинча бизни бир вёрст бир километру ҳам $66\frac{4}{0}$ метруға баробар бўладур. Ва бизни бир мураббаъ чақирим 25 минг мураббаъ сажиндурки, бир мураббаъ километру ҳам 13160 мураббаъ метруға баробардур. Бир сажин мураббаъ 9 аршин мураббаъ ё 49 фут мураббаъ, ё 4 метру мураббаъ ҳам 55 детсиметра мураббаъ ҳам $25\frac{1}{2}$ сантиметра мураббаъдур. Бир десатин 2400 сажин мураббаъ ё 21600 аршин мураббаъ, ё 10924 метру мураббаъ, 40 детсиметру мураббаъдур. Шарнатға газ урфи мўътабар, аммо ҳар мамлакатни урфи газни бир-бириға тўғри келмайдур. Чунончи: Самарқанд газни 18 вершўкдан 20 ғача, Фарғона ва Тошканд газни 16 вершўкдан 20 ғача ва ер юзидаги ҳар мамлакатни газни бир-биридан фарқликдур. Бу газлар ҳозир фақат ҳавуз ва ерларни одамлар орасиға ўлчанмоқиға истемол бўладур...

«МУНОЗАРА» ҲАҚИДА

«Усули жадида» мактабларни нафлиги ва фунуни замония таҳсилнинг бухорийлар учун лузуми тўғрисида фарангий афанди ила мударрис Бухорий жанобларини ораларида бўлган баҳс ва суҳбат — «Мунозара» исмида бир рисола шаклинда форсий тилға табъ ва нашр бўлубдур. Биз-да кўздин кечурдукки, ҳақиқатан бухорийлар учун нофеъдур.

Фарангий ва мударрис тилидан бу муҳим баҳслик рисолаи таҳрир этувчи ваҳми зоин'ға арзи ташаккур қиларман. Иншоолло, бу рисола бухорийларни уйғонмоқиға боис бўлуб, «Мунозара» муҳарририни раҳмат ила ёд этарлар.

Ва ал-он бу рисола турки тилинда жаноб муаллим ҳамшаҳримиз Ҳожн Муин афанди тарафидан таржима ва ўшбу газит ила нашр бўлуб турубдур.

Ва аммо бизни фикримизча, Бухоро учун энг муҳим бир баҳсни фарангий афанди фаромуш этибдурлар. Ва ул энг муҳим баҳс бухорийларни русча ўқумоқ ва рус

¹ Гўзал тахайюл эгаси.

маданиятидин нафбардор бўлмоқға тарғиб этмоқдин иборат эди.

Хайр, балки фарангий афанди фаромуш этмай, эҳтимолки, бухорийларни таажжублари қўзғолмасун ва «Мунозара» рисоласидин умид этилгон манфаати маънавийа фавт бўлмасун¹ тавҳими-ла² русча ўқумоқ баҳсидин кўз юмгандур, деб зан қилармиз. Ва-ло фарангий афандини натижаи маълумотиға назаран ўрисча ўқумоқға тарафдордур, деб истидлол қилинадур ва ҳар бир кўзи очуқ киши-да бухорийларни русча ўқумсқларини, албатта лозим билур.

Бухорий қариндошларимизни русча ўқумоқлари тўғрисида мухтасаран бироз ёзмоқни биз мунда керак билдук ва умид қиламизки, «Мунозара» ношири иккинчи таъбина русча ўқумоқ лузумини ҳам рисолага олмоқ этдирса.

Русия давлати — 100 млн халқлик ва ер юзини қавий давлатларидин бири. Бухоро ҳукумати ани ҳимоясиға ва анинг учун бухорийларни русча ўқумоқлари ўзлари учун лозим ва фозъ³дир.

Бухорийларни савдо ишлари Русия иладурки, тижорат ишларини тараққий қилдирмоқ учун, албатта, русчаға эҳтиёжи том⁴алари бордур.

Бухорода тилгироф, пўчта, темур йўли ва бонк ва мол, анжоманинг ҳамли⁵ ва нақли⁶ ва оптек, дўқтур ва ҳифзил сиҳата тейишли ишлар ва лавозимоти мадания ва замония ва хорнжаға мутааллиқ⁷ барча мавод⁸ кофа⁹ руслар воситаси-ла жорий бўлурки, бул тўғрилардан русчаға бухорийларни эҳтиёжлари шадид¹⁰дур.

Русия ила тижорати бор ҳар бир бухорий ва Бухорони ҳар бир ҳукумат доираларини русчаға бор эҳтиёжини ҳар кимдан аввал бухорийларни ўзлари иқроп эдарлар.

Киши йўқлигинин ал-он Бухоро ҳукуматини хидматидаги таржимонлар кафказий ва туркистонийлардин иборатдур.

Бухорийларни русча ўқумоқлари учун далил лозим бўлса, фақат Русияни...¹¹ жиҳатидин Бухороға ҳамсоялиги энг олий далилдур. Ҳолбуки, Бухоро давлатимизни ҳимоясида, яъни ҳовучиндадур.

Насора ва мажус давлатларини айтмай қўйдук. Бул

¹ Нобуд бўлмасин: ² Ваҳимаси билан: ³ Нафлиқ: ⁴ Тўла: ⁵ Юки: ⁶ Ташиш: ⁷ Алоқадор: ⁸ Моддалар: Барчаси: ¹⁰ Катта, шиддатли:

¹¹ Ўқиб бўлмади:

вақт Усмонли ислом давлати катта мактаблариға русча ўқутадур ва Русияға талаба юборадур. Турк қариндошларимизни ҳар бири Русия мусулмонларини русча ўқумоқға ташвиқ этарлар. Ҳатто, Истанбул шайхулисломии ҳазратлари Русия мусулмонларини русча ўқумоқға буюрадурлар.

Чунончи, ўтган сана Самарқанд ҳожиларидан икки нафар мударрис шайхулислом жанобларини хизматларига мушарраф бўлуб эканларки, усули жаҳид ва русчани лузумидин баён этиб, Туркистонийларға русча ўқумоқға ташвиқ этмоқға буюрубдурлар.

Мисрдин, Шом ва Арабистондин, Истанбулдин ва Эрондин Русия мактаблариға талаба келганда, Бухородин на учун талаба келмайдур? Бунни сабаби бухорийларни гафлати ва замондин хабарсизлиги деюрлар.

Бул жойға бухорийлар у қадар қаҳолат этдиларки, ҳатто, расмий доираларида бирорта таржимонлари йўқдур.

Хўб, Бухорода усули жаҳидани қўймаганларидек, русчани-да уламо қўймадилар десдук. Эй, шогирдларни Самарқандда, Туркистонда ва ё дохилий Русияға на учун юборилмайдур?

Самарқандда Бухородин гадо, ўғри, қимори, жувонбачча келар. Ҳатто, деюрларки, фоҳишалар ҳам келур, буларға уламо бир шай демас ва хабардор бўлмас.

Талабаға тамоман монез бўлурлар. Йўқ, бул жойға уламоға ёпишмоқ керак эмас, балки бошқаларға лозумдур.

Бухоронинг муҳтарам ҳукмронларина, Бухоронинг тужжори киромиға биз мин ғайри ҳад¹ арз қилармизки, русча ўқутмақни муборак фикрлариға келтирсалар, Русия давлати Бухоронинг фақат бир ҳамсоясин эмас, балки ҳомийсин, васий² ва мураббийини давлатидур. Анинг учун русча билмоқ ва рус олий ва катта мактаблариға кирмоқ бухорийларни ҳаёти ва саодати учун алрам³ дур.

Икки миллиён бухорийлардин нисфи аср зарфи⁴ да бир нафар таржимон чиқмаганлиги бухорийларни лоқайдликлариға далил бўлур. Бу нимадан келур? Албатта, Бухоро ила Русия орасидаги муносабатни билмасликдин келур. Бинобарин, Русия ила Бухоро бейни⁵

¹ Ҳаддан гашқари.

² Тарбиячи. ³ Айб маъносида. ⁴ Ҳозирги шароитда. ⁵ Орасидаги.

даги муносабати сиёсияни ҳар замон аҳолига билдирмоқ керакдур. Биз сиёсий киши эмас, ва илло бул тўғридаги фикримизни очик суратда ёзардук. Шу қадар биларманки, расман Бухоро ҳукумати Русия давлатини ҳимоятигадур. Бухоронинг бош ҳукмрони маънан баолий¹ амир ҳазратларини аморатлари Русия давлати тарафидин тасдиқ қилинадур. Бухорони хорижия ишлари Русия давлати тарафидин ижро қилинадур.

Хорижия давлатлари, масалан, Эрон, Афғон ва ё Усмонли давлатлари-ла Бухоро ҳукуматини хат ва хабар қилмоғи лозим келса, Русия давлати воситаси-ла муомала қиладур. Бухоро аҳли хорижияга чиқмоқчи бўлса, Русия раҳол² ҳукуматини рухсати лозимдур. Бухоро учун бож ва пушлина Русия давлатини ихтиёри ила бўлур.

Билмоқ керакки, ўрусча ўқумоқ ила киши кофир бўлмайдур ва ё ўруслар бизга динларини таълим қилмайдур. Масалан, букун Самарқанд мухталиф мактаблариға юздин зиёд мусулмон боласи бор ва аларни ҳеч бириға насоро динини таълим қилинмайдур. Самарқанд эъдодий гимназиё мактабини букун ундин зиёда мусулмон боласи бор. У жумладин бири манним ўғлимдур. Ва на вақтки, болаларға насоро динини таълим берарлар, ғайри русларни, хоҳ мусулмон ва ё яҳуд ва ҳатто, армани бўлсун, мактабдин чиқорадурлар. Ҳатто, насоро ақидасини таълими вақтида ёширин мактабда қолган ғайрирус шогирдға жазо бериладур.

Ғайрируслар русча ўқугандан илми дунёвий ва ҳаётқа мутааллиқ фунун ўқуйдурлар ва ҳар бир мусулмонда румча ва ё фарангча шуни ўқийдур.

Бухорони ўрта миллати учун авомча сўйлайинки, турклар, ибронийлар, туркистонийлар, қозоний, ўрунбурғий ва кафкозийлар ҳамчунонки, русча ўқусалар ҳам кофир бўлмайдилар. Бухорийлар ҳам русча ўқуган ила кофир бўлмайдурлар.

Афғон ҳукумати ила инглиз давлати орасида муносабати сиёсия мавжуд ва ҳам ҳамсоядур. Они учун афғонлар Ҳиндистон инглизига ва нуфуси Англияда ўз нафни учун талаба юборадур. Қолбуки, ҳеч бир афғон инглиз бўлган йўқ. Инчунун, бухорийлар-да Туркистон устига ва ё Русияга ўз нафлари учун талаба юборсалар, хотиржам бўлсунларки, ўрус бўлмайдурлар. Шунинда ёзайин, бухорий қариндошларимиз билсунларки,

¹ Асл, олий. ² Йўл ишлари.

бу сўзларни биз мусулмонлигимиз учун ва Бухорони тараққийсини хоҳлаганимиз учун ёзармиз. Гумон қилинмасунки, ўруслар бизга ёздирадур.

Фарангий жанобларини фикрига биз ҳам тобеъ ва биз ҳам деймизки, Истанбул, Миср, ҳатто, Кафкоз ва Қозонга Бухородин талаба борсун ва ақмо бу қаторда русча ўқимоқ учун Туркистон ва Петербурғга ҳам.

Самарқанд дорулқазо муфтийларидан
Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа¹.

*«Туркистон вилоятининг газети», 1911 йил,
29 сентябрь, 73-сон.*

МУФТИ МАҲМУДХУЖА ҲАЗРАТЛАРИНИНГ ҚАНДАЙ ШАҲИД БЎЛГОНЛИГИ ВА ОНИНГ ТОМОНИДАН ЁЗИЛГАН ВАСИЯТНОМА²

Туркистон тараққийпарварларининг устози ва пешвоси бўлгон самарқандли муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг Туркистонда танимайтургон киши бўлмас керак.

Ўз ватани ва халқи учун, фикр ва қалами ила ўнгирма йил чамаси хизмат қилгон мана шундай пешвоимиз, охири вазифа ва хизмат йўлида Бухоро тупроғида зolim беклар қўлида ваҳшиёна суратда шаҳид этилди.

Беҳбудий афанди 1919 йил 25 мартда, йўлдошлари Мардонқули Шомаҳмуд ўғли ва Муҳаммадқул ўринбой ўғиллари билан Самарқанддан Бухоро тупроғига ўткан ва шундан қаерга боргонлиги билинмай, бу тўғрида турли сўзлар сўйланган ва мухталиф гумонлар қилингон эди. Охири халқ орасида шойиъ бўлгон сўзлардан гумон ғолиб ила онглашилгон эдиким, Беҳбудий афанди мазкур икки йўлдошлари билан зolim амир Олимхоннинг ғаддор беклари қўлида шаҳид бўлгонлар.

¹ Беҳбудийнинг мазкур мақоласи Фитратнинг «Мунозара» асари» Ҳожи Муин томонидан ўзбекчага таржима қилиниб, «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилиши мубсабати билан ёзилган.

² Ушбу «Васиятнома» ва мақола 1922 йилда «Инқилоб» журналининг 1-сонида босилган. 1988 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида (16 сентябрь, нашрга тайёрловчи Ш. Турдиев), 1993 йилда «Миллий уйғониш» тўпламида (нашрга тайёрловчи Ж. Худойбердиев) қайта чоп этилди.

Мана шул гумон ғолиб ила муҳтарам шаҳидларимизнинг ғойиб бўлгонлариға бир йил тўлиш муносабати ила 1920 йил 25 мартда Самарқандда тантанали суратда таъзия маросими ижро этилган эди.

Бултур (1921 йил) март ойида Бухоро тупроғида келган ўртоқ Ҳожимурод Худойберди ўғли Беҳбудий ҳазратлари билан йўлдошлари Муҳаммадқул Муродқул афандиларнинг Қарши шаҳриға беги Тоғайбек томонидан қандай шаҳид этилганлиги ҳақида маълумот келтурди.

Ўртоқ Ҳожимурод Бухоро инқилоби бошлангон кунда Самарқанддан ҳукумат томонидан бир маъмурият ила Шаҳрисабз ва Китоб тарафларға бориб, онда бир иш ила Қарши шаҳриға ўтган ва ўшал тарафларда 6—7 ой хизмат қилиб юрган бу муддатда хейли ишлар қилган ва кўп воқеаларни кўрган.

Ҳожимурод афанди Қарши бегида бир неча вақт «маҳрамлик» хизматида бўлгон фарғонали 17 яшар Содиқжондан Беҳбудий ва онинг йўлдошлари ҳақида кўб маълумот олгон.

Беҳбудий афанди ва йўлдошлари бошлаб Шаҳрисабзда қўлга тушуб, тахминан икки ойдан сўнг Қарши шаҳриға юборилиб, онда (зиндонда) бир неча кун ётқондан кейин мазкур Тоғайбек томонидан шаҳид қилингон.

Беҳбудий афанди ва йўлдошлари Қарши зиндонида ётқон вақтларида, Қарши бегининг биринчи маҳрами ҳам зиндонбони Аҳмад ила 2-нчи маҳрами Содиқжон Беҳбудий ўртоқлари ила ёшурун мусоҳаба этиб аларнинг ким эканликларини билганлар. Ва ҳар вақт оларнинг аҳволидан хабардор бўлиб тургонлар. Ниҳоят, Беҳбудий афандиларнинг суҳбатлари таъсири билан мазкур икки маҳрам буларға мухлис ва меҳрибон бўлгонлар.

Ҳатто, бир кун мазкур маҳрамларнинг рижо ва хоҳишлари ила бек Беҳбудий ва йўлдошларини ўз ҳузурига чақириб: «Сизлар на учун қўлга тушдингиз?» — деб сўрагон. Беҳбудий афандилар: «Бизлар Байтуллони зиёрат этмак учун Самарқанддан чиқгон эдик, йўлда амир маъмурлари «сизлар жадид, кофир ва тилчи, деб бизни қўлга олдилар. Тафтиш қилинсун, бизнинг гуноҳ-сизлигимиз шоят маълум бўлур», — деганлар.

Бек: «Сизлар жадид ва кофирдирсиз. Бухороға жаноб олийға тиг тортқон сизнинг маслакдошингиз эмасларми эди? Сизларни ўлдурмак керак. Сизлар қутул-

моқ учун Байтуллога бормоқни баҳона этиб кўрсатасиз», — деган.

Бекнинг биринчи маҳрами ва зиндонбони Аҳмад бекнинг бу ҳақсиз сўзлариға чидай олмай, Бехбудий афандиларни мудофаа учун бекка қараб: «Тақсир. Ул буларнинг ишларини ҳақиқатлаб кўринг. Агар гуноҳлари сабаб бўлса, сўнгра ўлдурунг», — деганда, бек аччиқланиб: «Энди билдимки, сен ҳам жадид экансан, чунки жадидларға тарафдорлик қиласан. Улдурулатурғон жадидлар учта эди, энди сен билан тўртта бўлди, сени ҳам ўлдурмак керак», — деб Аҳмадни таҳдид эткан, Аҳмад кўзига ёш келган ҳолда, қўрқонидан индамай турғон.

Сўнгра бек, одамлариға Бехбудий афандиларни ҳам мазкур Аҳмадни зиндонға қамарға буюрғон ва амирдан яқинда келатурғон фармойиш ила буларнинг ўлдуражағини билдирган.

Бехбудий афанди, оёқға туруб жасорат ила тубандаги сўзларни сўйлагандан сўнг йўлдошлари ила йиғлай-йиғлай зиндон сари борғонлар:

«Бизлар ўлумдан қўрқмаймиз. Балки ҳақ йўлида ўлмакни ўзимиз учун бир шараф деб биламиз». Мундай йўлда ёлғиз биз ўлмаган, балки кўп кишилар тўғрилиқ ва инқилоб йўлида шаҳид бўлғонлар».

Мундан бир неча кун ўтгандан сўнг, Содиқжон амирдан бекка қатл буйруғи келганини Бехбудий афандиларға билдирган. Сўнгра Бехбудий афанди, ўзининг ҳаётидан умидин узиб йиғлай-йиғлай тубандаги «Васиятнома»ни ёзиб, Содиқжонга тобшурмоқ учун Аҳмадга берган ва ҳар қандай йўл ила бўлса-да, шул васиятноманинг Самарқандға юборишини ўтинган. Васиятноманинг остида бошлаб Бехбудий афандининг ўзи, сўнгра Мардонқули ва Муҳаммадқули афандилар қўл қўйғонлар.

Васиятнома ушбудир:

«Эй, Туркистон маориф ишларида бўлғон ўртоқ ва ўғлонларим! Мен ўзим гарчанд банди бўлсам-да, сизларни эсимдан чиқармайман ва сизларга бир оз васият қилиб ўтаман. Мани севар ўртоқларим! Маним сўзларимни қулоқларингизға олингизлар! Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳарларида банди бўлиб юруб, ахир ўн кундан бери бир ерда (Қарши шаҳрида) бу золимларнинг қўлиға тушиб банди бўлдик. Жадид, кофирлик

отини кўтардик. Бу ердан қутулмоғимиз гумон бўлди. Уртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қори ва Ақобир Маҳдум ва ўғлонларим Вадуд Маҳмуд, Абдулқодир Шакурий!

Сизларга васият қиламан. Маориф йўлида ишлайдурғон муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Уртадан нифоқни кўтарингиз! Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар! Ҳар иш қилсангиз жамоат ила қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар! Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар! Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар! Бизнинг қонимизни зolim беклардан талаб қилингизлар! Маорифни Бухоро тупроғида жорий қилингизлар!

Бизнинг отимизга мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоқда қабримизда тинч ётурмиз. Манинг ўғлонларимга салом еткурингизлар. Бу ҳамроҳларимнинг авлодларидан хабардор бўлинглар! Ушбу васиятимни ёзиб Аҳмадга бердим».

Бу васиятномадан 3—4 кун ўтар-ўтмас, бек Беҳбудий афанди ва йўлдошларини ҳам Аҳмадни ўлдурурга буюргон ва алар зиндоннинг ёнидаги подшоҳлик бир чорбоққа юборилганлар. Шунда аларнинг қотиллари ўзлариға билдирилган ва ўзлари учун шу боғда тўри қабр қаздирилгон. Сўнгра Беҳбудий афанди ва йўлдошлари таҳорат олиб намоз ўқимоқчи бўлгонлар. Лекин шу чоқда раҳмсиз жаллод муовинлари ила етишуб келиб, аларни намоз ўқирға қўймогон ва энг аввал Беҳбудий ҳазратларини жойнамоз устида бошини кесган. Бу ҳолни кўриб Мардонқули, Муҳаммадқули ва Аҳмад афандилар тавҳид ва шаҳодат калималарини ўқиб, ўлимни кутиб тургонлар. Андин кейин жаллод аларни бир-бир бошин кесган. Сўнгра бекнинг хизматкорлари мазкур шаҳидларнинг наъшларини чиқариб, ўзлари қазгон қабрларға кўмганлар ва қабрларни (билимасун деб) ер ила тегиз этганлар.

Бекнинг маҳрами Содиқжон, бу воқеанинг бошидин охиригача кўрган ва билгани учун ҳам Беҳбудий афандиларға мухлис бўлгонидан шу воқеани бир дафтарчада ёзиб қўйгон ва ондин ўртоқ Ҳожимурод кўчириб олиб, фожиани театр шаклида тартиб этуб, отини «Маориф қурбонлари» қўйгон.

Уч пардадан иборат бўлгон мазкур рисола биз кўрдук. Рисола керак ибрат, саҳнага қўйиш жиҳатидан хийла нуқсонлидир.

Агар рисола театр олампдан хабардор бўлгон бирор-бир кишининг қалами ила тузатилса, биринчи театру рисоласи қаторига кириши шубҳасиздир.

Ўртоқ Ҳожимуроднинг сўзиға кўра, мазкур Содиқжон 1920 йил 21 декабрда амир томонидан Шаҳрисабз, Китоб ва Ғузор тарафларида қўзгатилган исёнчилар тарафидан Шаҳрисабзда ўлдирилган. Шунинг ила Содиқжон ёзган воқеа ила васиятноманнинг асл нусхасида ўшал чоқда йўқолиб кетган.

*Самарқанд, Ҳожи Муин Шукрулло йғли, 1922 йил,
7 январ.*

БЕҲБУДИЙ ВАФОТИГА БАҒИШЛАНГАН МАРСИЯЛАР

ФИТРАТ

БЕҲБУДИЙНИНГ САҒАНАСИНИ ИЗЛАДИМ

Чўкмишди ер узра олам тўсуғи,
Ўксузлик бойқуши қанот қоқарди.
Ботувда қизориб турғон булутдан
Эзилган кўнглумга мотам ёғарди.
Ҳақсизлик шаҳрининг қон ҳидли ели
Армоним гулидан бир япроқ узуб,
Баҳорсиз чўлларға созуриб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлуб, сарғаюб,
Йўқсул қолғанлардай ҳар ён югурди.
Золимлар, мазлумлар, зулмларнинг-да,
Бариға учради, барчасин кўрди.
Ўз йўқотқонин излади, сўрди.
Бир дарак топмағоч, бирдан бир тикилди,
Бор кучин тўплади,
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:
— Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!...
Қирли тож кўб қўрқди ботир товушдан,
Сесканиб, титраб... ёшунди
Бир жавоб бермасдан.

С. АЙНИЙ

БЕҲБУДИЙ РУҲИГА ИТҲОФ

(Шаби ҳижрон ҳавосиға)

Сани мундин буён Турон кўролурму, кўролмасму?
Санинг мислингни Туркистон тополурму, тополмасму?
Сан, эй устоди олийшон, эдинг ажубай даврон,
Отингни тилга ҳар инсон буюк ҳурмат-ла олмасму?
Санинг тарихий давронинг, санинг осору урфонинг,
Санинг номинг, санинг шонинг жаҳон қолдиқча
қолмасму?
Санинг кўксунг чўкулганму, санинг белинг букулганму?

Санинг қонинг тўкулганму? Муни (нг) ҳеч ким
сўролмасму?
Бошингни кесдуран қотил, у бадтийнат, у сангин дил,
Худодан-гар эса гофил, халойиқдан уёлмасму?
Ватан авлоди ёд этди, сани ҳурмат-ла шод этди,
Ва лекин интиқомингни ололурму, ололмасму?
Жаҳонда зулмдур зоҳир, жаҳон хунхўр, жаҳон жобир,
Жаҳондан бир замон охир ситамгарлик йўқолмасму?
Беҳишту ҳурии филмон санга Ҳақ айласун эҳсон,
Санга раҳмат, санга ғафрон Худойим етказолмасму?!

БЕҲБУДИЙ АФАНДИНИ ЭСГА ТУШИРИБ, ҚАТЛ ВА ҚАТЛГОҲИГА ХИТОБАН

Эй мадфуни инсоният, эй мақтули аҳрор!
Эй маркази ваҳшоният, эй маҳмани ашрор!
Мингларча йигитлар бошини тандан аюрудинг,
Мингларча асоратзада ўғлонлари қирдинг.
Қон тўк, яна қон тўк, яна қон тўк!
Қон сели билан оқибат-ал-амр, ёрил, чўк!
Қон тўк-да, чўмул қонга! Йиқил қонга! Бўғул, ўл!
То қонга булғанмасин озода бирор қўл!
Эй деви жаҳолат уйи, эй, қон-ла тўлан гор!

Шод ўл бу кун!

Аmmo бу куннинг эртаси ҳам бор!
Бир дасти риё, дасти жафо, дасти хиёнат
Мумкинми сани айласа кетдикча сиёнат?!...
Эй қотила, эй фожира, эй фитнаи Турон!
Турон эли фитнанг ила бўлсунми паришон?!
Мингларча йигит бошини калтак билан эздинг,
Мингларча йигит нашъини саржин каби тиздинг.
Зиндонлара мингларча тирикларни чирутдинг,
Тезоб ила мингларча ўлукларни эритдинг.
Қуръонни, шариатни аёғ остида бостинг,
Беҳбудий каби доҳийи Туронни-да остинг!
Бош кес, яна бош кес, неча кун кайфу сафо сур!
Лекин кўзингни оч! Келаси кунларинги кўр!
Билгилки, бу аҳмол эмас!

Аҳмоли илоҳи!

Билгил, абадий қолмаяжак мунча малоҳи!
Бир кун келур албат, келур албат, келур албат!
Эй хоина! Ўч олмаға ожизлара навбат!

Эй мақтули аҳрор!

Эй мамкини ашрор!

Қон тўк, яна қон тўк!

Қон тўк-да, ёрил, чўк!
Бир дасти хиёнат
Айларми сиёнат
Донм осор?
— Асло!

Бир кун келур албат, ожизлара навбат
Уч олмаға сандан.
Эй манбаи накбат,
Кўрсам ўша кунни!

1920, IV, Самарқанд.

ЧУЛПОН

МАҲМУДХУЖА БЕҲБУДИЙ ХОТИРАСИ

Билгисиз қабрингни қора тунларда
Амалимнинг шамини ёқиб изладим.
Қизил ва пок қонинг исларин сочгач,
Кучсиз кўйи юришимни тезладим.

Амалимнинг юлдузиким, кўз тикди
Қора, жирканч ўлим қони ерларга.
Савол бердим: «Йўқотганим қайда?»—деб,
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга.

Қўлимдаги тутам-тутам гулларим
Қабринг топиб, сочмоқ учун теринди.
Гул ўрнига заҳар тилар муҳитда
Унинг қилган бу ишлари бўш энди.

Мен-да ожиз у муҳитнинг олдида
Қабринг топиб кўз ёшимни тўкмакка.
Ҳамда аччиқ ҳиддатим-ла ул ерда
Оқ каллалик қора девни сўкмакка.

Шунинг учун юлдуз каби ярқираб,
Элда қолган исминг билан тураман.
Шул исми эслаб, чизган йўлингдан
Йироқ кетмай, қимирламай юраман.

Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг
Мотам гули эканлигин билмайсан.
Шодлик гули кўпдан бери сўлганин,
Ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан.

Ана сочдим қалбимдаги гулларни,
Термак учун чақираман қўлларни.

1920 йил.

ИНГЕБОРГ БАЛДАУФ

МАҲМУДХҲЖА БЕҲБУДИЙ ФАЛАСТИНДА

Самарқандлик жадиднинг «Саёҳат хотиралари»
асарининг олмонча таржимасини ўқиб..

Қуддуси Шариф ва Фаластин сайёҳларнинг хотира китобларида эътибордан четда қолган, тилга олинмаган жойлардан эмас. Йигирманчи асрнинг иккинчи ўн йиллигида ҳам кўплаб сайёҳлар бу муқаддас жойлар тўғрисидаги ўз таассуротларини қоғозга туширганлар¹. Бизнинг эса асосий мақсадимиз 1914 йили нашр этилган бу мақолани, гарчи унинг муаллифи бўлмиш ўрта осиелик зиёли Фаластинни зиёрат қилган бошқа сайёҳлар тилга олмай ўтиб кетган нарсаларни тасвирлаган бўлса-да, қайтадан чоп этиб, мазкур жой тўғрисидаги маълумотларнинг кемтик жойларини тўлдириш эмас. Аксинча, мақсадимиз сайёҳнинг ўзи ҳақида баъзи маълумотларга эга бўлиш ҳамда ушбу хотиралар ойнасида акс этган сайёҳга жуда яқин бўлган, эҳтимолки, унинг кўнгил торларини чертиб ўтган нарсаларга бир назар ташлашдир.

Ҳали фанда «Саёҳат хотиралари»нинг муаллифи Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг (1875—1919) ҳаёти ва ижоди ўзининг аниқ-тиниқ ифодасини топмаган. Шу сабабли мақоламни Беҳбудий шахсияти² ва «Саёҳат хотиралари»нинг муаллиф ижодида ҳамда Русиядаги жадидлар ҳаракати доирасида тутган ўрнини кўрсатувчи мухтасар муқаддима билан бошламоқчиман.

Маҳмудхўжа Беҳбудийни Урта Осиедаги барча жадидларни бирлаштиришга интилган йирик намоянда десак хато қилмаймиз. У бутун Чор Русиясидаги ҳур фикрли, маърифатпарвар мусулмонлар билан мунтазам алоқада бўлиб турар, айниқса, Исмоилбей Гаспиралининг ашаддий мухлиси эди. Исмоилбейнинг маърифатпарварлиги, келажакка умид кўзи билан қараши «мусулмон жамияти ижтиҳод эшикларини ланг очиб, яхшилик томон юз тутуди, ҳозирда ҳукм суриб турган бидъат, хурофотдан халос бўлади», деган фикрларини Беҳбудий

жон-дилдан маъқуллар, ўзи ҳам шундай фикрда эди. У мусулмонлардан дунёга очиқ кўз билан қарашни, замонавий хўжалик юритишда билим, фан билан қуролланиб фаоллик кўрсатишни талаб этарди³. Маҳмудхўжа тарихий исломий-шарқий таълимотдан воз кечмаган ҳолда, Русия ва Оврупо зиёлиларининг билимларидан ҳам баҳраманд бўлишга интиларди⁴. У Ўрта Осиё халқларини «бойлик» (яъни капитализм) томон элтадиган бирдан бир ишга яроқли тарбия усули сифатида Исмоил Ғаспиралининг «усули жаҳид»ини тинмай тарғиб қиларди. Дунё беаёв «ҳаёт-мамот кураши майдони»га⁵ айланган бир пайтда, Маҳмудхўжанинг фикрича, ўрта осиеликларга биринчи навбатда билим ва «бойлик» керак эди. Фақат шуларгина халқнинг бу бўҳрондан омон чиқиши ва мустақиллигини кафолатлайдиган телефон, телеграф, темирўллар, ҳаво йўллари каби илғор техника воситаларига эгалик қилиш имкониятини туғдирарди.

Маҳмудхўжа фаолиятининг ғоят ўзига хослигидан қатъи назар, у Қримдаги Ғаспирали, Қозон татарларининг Қажум Носирийси, усмонли туркларнинг Аҳмад Мидҳати сингари Ўрта Осиёнинг халқ муаллими эди. У ҳаётнинг турли соҳаларига тааллуқли замон руҳидаги билимларни юксак тарбиявий талабчанлик билан бошқаларга қараганда мароқлироқ, қизиқарлироқ, оддийроқ тарзда, халқ тилида⁶ ёйишга интилди. Халқнинг илмга чанқоқлигини қондириш мақсадида Бехбудий бир қанча илмий-оммабоп жуғрофий китоблар ва Туркистоннинг табиий харитасини чоп этди. Кўплаб ўқув материаллари, ўқиш китоби ва диний китоблар, мактуб ёзиш қўлланмасини яратди. Бу асарларнинг баъзилари форсийда, баъзилари туркийда ёзилган бўлиб, Бехбудий уларни Самарқанднинг янги шаҳар қисмида жойлашган ўзининг шахсий дўконига тарқатган.

Маҳмудхўжа Бехбудий халқ муаллими бўлишга интиларкан, мақсадга эришишнинг осонроқ, қулайроқ йўлларини ахтаради. Саводсиз, ўқиш-ёзишни билмайдиган оми халқ орасида зиё, маърифат тарқатиш мақсадида у ерли халқ орасида биринчи бўлиб янги театр ва кинони тарғиб этди⁷, ўзи 1914 йили «Ўрта Осиё ҳаётидан бир фожиа» ёки «Падаркуш» пьесасини яратди. 1913 йили эса миллий актёрлар тўдасини ташкил қилди, бу гуруҳ 1914 йилнинг январида «Падаркуш» пьесасини биринчи миллий театр асари сифатида Самарқандда саҳнага олиб чиқди⁸.

Беҳбудий журналист сифатида, айниқса, сермахсул ижодкор эди. Бир неча вақтли матбуот нашрларини чиқариш билан бирга, «Хуршид», «Тужжор», «Ҳақиқат» (кейинчалик «Шухрат»)⁹ каби газета-журналларда ҳамкорлик қилди. Беҳбудий «Ойна» журналининг муассиси ва бош муҳаррири эди. Илк бора шу журналда унинг Қуддуси Шарифга ҳаж саёҳати тўғрисидаги хотиралари дунё юзини кўрди. Юқорида номлари тилга олинган газета-журналлардаги мақола ва хабарларнинг катта қисмини Маҳмудхўжанинг ўзи ёзарди. У мурожаат этган мавзулар жуда хилма-хил: археология, астрономия (илми ҳайъат), жуғрофия, савдо, гигиена, қишлоқ хўжалиги, адабиёт, халқ удумлари... Беҳбудий бу мавзулардаги мақолаларини ўқувчиларга ширали тилда, нимкулгули оҳангларда тақдим қилади. Одатда муаллимлар ҳар доим кўрсаткич бармоқларини юқорига кўтариб, бирор нарсадан огоҳлантириб туришади. Маҳмудхўжанинг муаллим сифатидаги шундай ҳолати унинг бирон мавзунини изоҳлаган пайтдаги юмористик руҳига бутунлай зиддир. Адибнинг мақолаларида эса, шу икки бир-бирига зид ҳолат ғайритабиий равишда уйғунлашиб, ўқувчиларни ўзинга тортувчи оҳанрабога айланган.

Беҳбудий барча мусулмон халқлари тўғрисидаги билимларини чуқурлаштиришга алоҳида бир муҳаббат билан интилади. Шу сабабли у ислом дунёсидан олинган турли асл, ишончли хабарларни чоп этди, усмонли турк, татар, форс, афгон газеталарининг хабарларини шарҳлаб, ватандошларига ислом дунёси улар тўғрисида қандай фикрда эканлигини баён қилди¹⁰.

«Миллат қайғуси» Маҳмудхўжани кўплаб дастурий мақолалар ёзишга ундади, бу мақолалар ачиниш, ўқинч ҳисларга йўғрилган бўлса-да, улардаги “мусулмонларни ҳозирги руҳий ва моддий тушкунликдан фақат маърифат билан фан, билим қутқара олади”, деган фикр ярқ этиб кўзга ташланиб туради. Маҳмудхўжанинг газета ва журналидаги юзаки қараганда, тушкун, кишиларнинг эътиборини тортмайдиган мақолаларнинг мўлкўллиги уларнинг узлуксиз равишда молниявий тангликка тушиб қолишга сабаб бўлган бўлса керак. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг табаррук юртга қилган ҳаж сафари тўғрисидаги мақоласида маълумотлар ва амалий йўл-лашмалар бир-бирига уйғун ҳолда ифодаланади.

1913 йили у ўз. журнали «Ойна»да босилган «Ойна нима?» деган мақоласида ўзгага қараб ўзини кўриш,

ютуқ ва камчиликларини ҳис этиш вазифасини кўнда-ланг қўйганди:

«Ойна шундай бир нарсани, одам унга ўзини кўриш, юзининг қандайлигини билиш учун қарайди. Юзи эса, турли физик ва психик омиллар таъсирида қизил, сариқ, қора ёки оқ бўлиши мумкин. Киши ойнага ногаҳоний пайқаб қолиши мумкин бўлган дардларини даволаш учун қарайди».

«Ойна» Чор Русиясидаги (ҳамда Усмонли Туркия, Эрондаги) мусулмон турк маърифатпарварларининг анъанавий дастуриламали эди. Исмоилбей Ғаспирали ҳам ўзининг «Таржумон» номли газетидан илгари чиқариб турган варақалардан бирини «Миръоти жаҳид», яъни «Янги ойна» деб атаганди¹¹. «Таржумон» газетининг биринчи сонига келган хатларнинг бирида «Бу газет аср ойнаси бўлсин» деган тилак билдирилганди.

Қози Абдурашид Иброҳимов 1902—1909 йилларда «Миръот—Кўзгу» деган ислоҳий панисломий «қалин журнал» чиқариб турган. 1910 йили эса, худди шу номда бирмунча вақт озарбойжонча-туркча адабий журнал чоп этилган. Маҳмудхўжа Беҳбудий 1913 йилнинг августида Самарқандда худди шундай, аммо гўрт тил ва тўрт номдаги «Ойна — Кўзгу — Миръот — Зеркало» журналининг биринчи снов сонини чиқариб, ўз устозларидан анча илгарилаб кетди. Бу журналдаги мақола-лар форс, туркий ва рус тилларида чоп этилиши лозим эди, аммо улар фақат туркий ва форс тилларидагина чоп этилди¹². Маҳмудхўжанинг айтишича, ойна яшаш учун шишанинг орқасига симобнинг баъзи моддалар билан аралашмасини ёпиштириш керак. Ойнани тайёрлашдан мақсад эса, киши унда ўзининг ва ўзгаларнинг аксини кўра олиши, ўзини ўзгалар билан таққослаш имкониятига эга бўлишидир. Беҳбудий шеърларидан бирида ўша амалга, яъни симоб қотишмаси «ухлаб ётган ва жанговар, ишбилармон моддиюнчи, тарбиячи — идеалист, ақидапараст, хаёлпараст ва маърифатпарвар Урта Осиё кишиларидан ташкил топиши керак», дейди. Беҳбудий фақат шу дастур билан кифояланиб қолмади. У «Ойна»ни чинакам дунё кўзгусига айлантирди, Урта Осиё буржуазиясига Париж билан Япония орасидаги замонавий ҳаётни кўз-кўз этди.

Маҳмудхўжа «Дўстлар бир-бирининг ойнасидир» деган халқ мақолини тез-тез такрорлар, эҳтимол, шу йўл билан у Урта Осиё мусулмонлари «Ойна»да ўзларининг бошқа халқларга қараганда афтодаҳолроқ

қиёфаларини кўриб қолишганда пайдо бўладиган но-хуш аҳволнинг олдини олишга ҳаракат қилгандир. Самарқандлик ўқитувчи ва шоир таниқли жадид Сиддиқий-Ажзий¹³ Маҳмудхўжанинг энг яқин ҳамкорларидан бири эди. “Ойна” дунёга келишидан илгари у “Миръоти ибрат”, яъни “Ибрат кўзгуси” номли бир хаёлий асар яратганди. Ажзий бу асарида хаёлий мамлакатларга сайр қилади ва кўз ўнгида намоён бўлган ўзининг ва Беҳбудийнинг она шаҳри бўлмиш Самарқанднинг орзудаги тимсолини тасвирлайди. “Ибрат кўзгуси” аввал Тифлисида нашр этилиб, анча вақтдан кейингина, яъни 1914 йили Самарқандда босилганига эътибор берсак, ширин орзу билан аччиқ ҳақиқат орасида қанчалар катта тафовут борлигини яққол сезамиз¹⁴.

Маҳмудхўжа ватандошларига уларнинг аянчли аҳволини кўрсатиш учун осон ва тушунарли усулларни танлайди. “Саёҳат хотиралари” қизиқарли ва енгил тилда ёзилган. Муқаддас юртга ҳаж сафари тўғрисида мақола ёзиш орқали Беҳбудий Ватан ҳақидаги аччиқ ҳақиқатларни тилга олишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган эди. Хотиралар 1914 йилнинг кузидан йил охиригача етти қисмга бўлиниб чоп этилди. Бизнинг қўлимиздаги таржима матни, афсуски, тўлиқ эмас, афтидан давоми тушириб қолдирилган бўлса керак. Аммо мен мақоланинг таржима матни хотимасидан кейин ҳам давоми бўлган деб исботлай олмайман¹⁵. Ҳар ҳолда муқаддас юрт ҳақидаги хабар худди шу ерда тугайди... Фикримча Беҳбудийнинг асосий мақсади муқаддас қадамжоларни таъриф-тавсиф этиш бўлмаган. Шу сабабли муаллиф уларни озгина таърифлаш билан кифояланган (Мақолада яҳудийлар қадамжолари, насронийлар муқаддас ҳисоблайдиган жойлар ва ислом осор-атиқаларини тасвирлашга қарийб тенг жой ажратилган). Шу ниши ҳамда тасвирлаётганда эҳтиросга берилмаслиги, ўзидан қўшиб-чатмаслиги орқали Беҳбудий том маънода ўзидан илгари насиҳатомуз “Ҳажнома”лар битган муаллифларнинг анъаналаридан четга чиқади. Бироқ шунга қарамасдан, Беҳбудий мақоласи тасвир таниқлиги жиҳатидан илгари битилган, сафарнинг барча тафсилотлари муфассал келтирилган йўл кўрсаткичнамо “Ҳажнома”ларга ўхшаб кетади¹⁶. Беҳбудий 1910-йилларда татар ва Урта Осиё газеталарида тез-тез чоп этилиб турган, ҳожилар учун берилган маслаҳатлар қаби-лидаги мақола ёзишни мақсад қилмаган бўлса-да, ке-

лажакда Урта Осиедан ҳажга йўл оладиган кишилар учун жуда ҳам ҳаётини маслаҳатлар беради¹⁷.

Маҳмудхўжанинг “Саёҳат хотиралари” асарини қайсидир маънода “Саёҳатнома”ларнинг кейинги асрларда шаклланган чигатойча намуналарига менгаш мумкин. Маълумки, ўша саёҳатномаларнинг муаллифлари жуғрофий тасвирлар орқали савдо ва дипломатик муносабатларга ижобий таъсир кўрсатишга уринганлар. Беҳбудий ҳам ватандошларини Фаластин билан савдо-сотик ҳамда саёҳат соҳасида ҳамкорликка ундаш иштиёқида бўлган. Шу маънода у берган маълумотлар жуда муфассалдир, аммо, барибир, бу хабарлар саёҳат таассуротининг фойдални, қўшимча маълумоти каби туюлади.

Типологик ва услуб жиҳатидан Маҳмудхўжанинг асари 1751 йили дипломатик йўл билан Ҳиндистонга борган ва хотираларини ярим саргузашт, ярим ҳисобот тарзида ёзган нотаниш татар савдогарининг битикларига фавқулодда жуда ўхшаб кетади. Бироқ Маҳмудхўжанинг асари татар савдогарининг битикларидан фарқли ўлароқ таълимий-тарбиявий хусусиятга эга¹⁸.

1913 йили “Вақт” газетида Қуддуси Шарифга қилинган ҳаж тўғрисидаги бошқа бир бадий саёҳатнома татар тилида бўлиниб-бўлиниб чоп этилганди¹⁹. Эҳтимол, шу асар Беҳбудийни “Саёҳат хотиралари” асарини ёзишга илҳомлантиргандир. Татар тилидаги бу эссе муаллифи ижтимоий-тарихий таҳлилдан қочиб, соф тавсифчиликка берилган, ўқилиши осон, бозори чаққон асар ёзиш учун Қуддуси Шариф саёҳатини восита қилиб олганди. Маҳмудхўжа эса Қуддуси Шарифга саёҳати баҳонасида ўқувчиларга кўнглининг тубида чўкиб ётган ғам-андуҳларини, Урта Осиенинг дард-ташвишларини баён этиш ҳамда ватандошларига уларнинг хатоларини кўрсатиб бериш учун бу асарни битган. Маҳмудхўжа Фаластинни бекордан-бекорга ўз дардларини айтиш учун восита сифатида олгани йўқ. У Фаластинда яшовчи мусулмон араблар ҳаёти билан Урта Осиеда яшовчи мусулмон юртдошларининг ҳаётини бир-бирига таққослаб кўради. Аён бўлишича, ҳар иккала халқ ҳам ажнабийлар истибодди остида яшайдилар ва ҳар иккала ҳолда ҳам мустамлакачилар овруполиклардир. Маҳмудхўжа Фаластинда Усмонли давлати эмас, балки Оврупо империалистик кучлари ҳукмрон эканлигини аниқ кўради. Худди Урта Осие мусулмонлари билан ерли ҳамда четдан келиб қолган яҳудийлар ва татарлар Русия империяси ташиб кетганидан кейин қолган-қут-

ган моддий бойликлар устида талашиб-тортишганларидек, Фаластиндаги мусулмон араблар билан насроий араблар, ерли яҳудийлар турли Оврупо мамлакатлари вакиллари ва сионист кўчманчилардан қолган-қутган нарсалар устида талашиб-тортишадилар. У ёқда ҳам, бу ёқда ҳам ерли мусулмонлар ижтимоий табақаланишнинг энг қуйи поғонасига тушириб қўйилганди. Беҳбудийнинг фикрича ночор аҳволга тушиб қолишларида мусулмонларнинг ўзлари ҳам айбдор, чунки улар мустамлакачи ҳукуматнинг “билим олинглар” деган таклифини рад этадилар, ўзлари ҳам халқни маърифатли қилиш учун қўлларини совуқ сувга урмайдилар²⁰. Беҳбудий ўқувчиларга Фаластинда яшовчи араб мусулмонларининг тақдирини намойиш этади. Баъзилар бу қиёслаш орқали Беҳбудий панисломизм ғояларини ёйишга ҳаракат қилган деб ўйлашлари мумкин. Йўқ, аксинча, Беҳбудий бунга мутлақо интилмайди, баъзи ҳолларда эса, фаластинлик мусулмонларни “кир-чирга ботган араблар” деб тасвирлаб, ҳурмат-эътиборга кўпроқ лойиқ бўлган туркистонликлар бир чеккада қолиб, империячи кучлар арабларнинг эътиборини қозонишга уринаётганидан ғайирлиги қўзиганини ҳам яширмайди. Бир диндаги кишиларнинг яқинлиги ясамадир, чинакам бирдамлик эмас; камдан-кам ҳоллардагина Беҳбудий “барча мусулмонларнинг бирлиги” тўғрисида сўз юритади. Маҳмудхўжа тушунчасидаги бирдамлик фақат унинг ўз миллатига тааллуқлидир. Миллат эса, фақат диний эмас, балки диний ва маконий нуқтаи назардан таърифланиши лозим, яъни Беҳбудий “барча мусулмонларнинг бирлиги” деганда, фикримизча, биринчи навбатда, Урта Осиё мусулмонларининг бирдамлигини тушунган бўлса керак. Шу бирдамлик тушунчаси Беҳбудийнинг сиёсий нуқтаи назарини ҳам белгилайди. У русларнинг Фаластиндаги ишларини мақтар экан, Русия фуқароси сифатида бу мамлакатдан жуда ғурурланади, бироқ русларнинг мустамлакачи сифатида Урта Осиё миллатига нисбатан хатти-ҳаракатларини тасвирлаётганда уларнинг империалистик қилиқларини кучли танқид ўти остига олади. Сионист кўчманчиларнинг Жаффадаги фаолияти тўғрисида Беҳбудий томонидан айтилган гаплар ватандошларига қарата: “Мустамлака занжирларини парчалаб ташланг!” — деган чақириққа ўхшаб жаранглайди: яҳудий кўчманчилар бугунчалик маркани конвертнинг ички тарафига ёпиштираётган бўлсалар, тез орада конверт устига ёпиштирадиган бў-

ладилар — ўрта осиеликлар ҳам яҳудийлар сингари ишга киришсаларгина келажакдаги мустақиллик ва истиқлолга умид боғлашлари мумкин.

Маҳмудхўжа Исмоилбей Фаспиралини қанчалик ҳурмат қилмасин ва ислом дунёсига қанчалар умид боғламасин, барибир, Фаспиралининг панисломистик қарашларини, мақсадларини маъқулламайди. Аксинча, у бутунлай бошқа, жадидача принципларга садоқат илриоя қилади. Беҳбудийнинг “Саёҳат хотиралари”да унинг, асосан, дунё билан ҳамжиҳатлик, маърифатга юз буриш, маданий муассасаларни кенгайтириш, хўжалик юритишда илғор фан ютуқларидан фойдаланишга алоҳида эътибор берганлиги яққол кўзга ташланади. Хотиралар сўнгида биз унинг ислом руҳонияти, халқчил ислом амалиёти ва Беҳбудий учун асосий энг долзарб масалалардан бири бўлмиш исломий ахлоққа нисбатан бўлган муносабати билан танишамиз. Қўлимиздаги таржима матнида шундай ва бундан бошқа Беҳбудий фаолиятига тааллуқли тафсилотлар изоҳлар орқали кўрсатилганлиги учун энди эътиборингизни изоҳларга жалб этмоқчиман.

ИЗОҲЛАР

1. Петер Томзеннинг «Фаластин адабиёти» (Лайпцих, 1916) китобида айтилишича, 1910—1914 йиллар орасида юздан ортиқ «Саёҳатнома»лар битилган. Русиядан келган яҳудийлар ва мусулмонлар ёзган бу асарлар Қозон, Саратов ва Одессада чоп этилган.

2. Беҳбудийнинг энг яқин кишиларидан бири бўлмиш Ҳожи Муин ибн Шукрулло «Инқилоб»да Шарқ йўқсуллари озодлигига хизмат этувчи икки ҳафтада бир чиқадиган журналда Беҳбудий вафотига бағишлаб ёзган таъзиясини эълон қилган (“Инқилоб”, 1922 йил, февраль, 36—38-бетлар). Таъзиянинг сарлавҳаси: «Таржимаи ҳол Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қанг доқ шаҳид бўлганликлари ва анинг томонидан ёзилган васият-нома»: “Ўзбек энциклопедияси”даги ва “Адабиёт тарихи” китобларидаги мақолалар эса, шунчаки хўжакўрсинга ёзилгандир: Улар жуда қисқалиги учун кам маълумот беради. Қайта қуриш бошлангач, жадидик ва Беҳбудий асарларига муносабат бироз ўзгарган бўлса-да, бироқ ҳалигача тўғри баҳосини олгани йўқ. Қараи: “Қатл этилган адиб” (“Гулистон”, 1988. 10-сон).

3. Худди шундай талаб 1908 йили «Шуҳрат» газетасининг 4-сонида Бектемиров деган муаллиф томонидан ҳам кўтариб чиқилган.

4. «Икки эмас, тўрт тил лозим» («Ойна», 1913 йил, 1-сон, 12—14-бетлар):

5: «Истиқбол қайғуси» («Ойна», 1913 йил, 2-сон):

6. Бехбудий эскича миллат тушунчаси тарафдоридир. Унинг фикрича, миллат диний ва мақоний нуқтаи назардан таърифлаши керак. Аммо у қавм ёки миллат деб атаган тушунчаларни тил ва этник томонлардан ҳам таърифлагани сабабли адабнинг асарларида баъзан «мусулмон тили», яъни Ўрта Осиёда яшовчи туркий ёки форсийда сўзлашувчи аҳоли тили ҳамда «араб дини», яъни Фаластинда яшовчи арабларнинг ислом дини дегад иборалар ҳам учраб туради.

7. Ерли халқнинг татар тилидаги театри Туркистонда 1904 йилдан бери мавжуд эди («Таржумон», 1904 йил, апрель). Бехбудийнинг театр ва кинога қизиққанлиги хусусида қаранг: «Оврупода тейатролар» («Ойна», 1913 йил, декабрь).

8. Мамажон Раҳмонов. Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. Ташкент, 1981.

9. Александр Беннигсен. La presse et le mouvement national chez les musulmans de russie avant 1920. Париж, 1964.

10. «Туркистонда одатий қабиҳа». «Ойна», 1913 йил, 5-сон.

11. Боқчасарой, 1882 йил.

12. «Ойна»да чоп этилган мақолаларнинг тўртдан уч қисми туркийнинг Самарқанд шеvasида, қолганлари эса форсийда ёзилган. Бехбудийнинг «икки тилда ва халқ тилида» ёзиши кўп марта лаб танқидга учраган. Баъзи ўқувчилар форсийга бутунлай қарши бўлишган: «Форсий асло керак йўқ» («Ойна», 1914 йил, 15-сон). Бошқалари эса, форсийдаги мақолаларнинг кўпайтирилишини талаб қилишган. Яна баъзи бир ўқувчилар ҳаммага тушунарли, осон тилда ёзиш кераклигини уқтиришган: «Лозимки, осон ва ҳам ниҳоятда осон ўзбеки ила ёзадигизлар» (ўша сонда). Баъзи ўқувчилар эса, ноширни ўзбек тилини бузиб юборётганликда айблайдилар: ««Ойна» тилини авомча ва кўчаги қилиб юборилибдир» (ўша сонда).

13. Бехбудийнинг Сиддиқий-Ажзийга муносабати хусусида қаранг: Вадуд Маҳмуд. «Турк шоири Ажзий». «Ипқилоб», 1924 йил, 11—12-сонлар. Худди Бехбудийники сингари, Ажзийнинг ҳам ҳаёти ва ижоди Ўзбекистонда янгидан ўрганилиб, янгича баҳоланиши лозим. Таққосланг: Бегали Қосимов. «Шоир хотирасини излаб...». «Шарқ юлдузи», 1989 йил, 10-сон, 178—184-бетлар.

14. Сиддиқий «Таржиман Миръоти ибрат». Самарқанд, 1332 (1914); Бегали Қосимов. «Шоир хотирасини излаб...». «Шарқ юлдузи», 1989, 10-сон, 180-бет.

15. Москвадаги Ленин кутубхонасида сақланаётган «Ойна»

журналининг ушбу матн олинган нусхаси, афсуски, тўлиқ эмас. Ленинград ва Хельсинкидаги нусхалар ҳам шу аҳволда.

16: А. Х. Алиева. «Списки “Муҳаммад Амин саёҳатномаси” и живая народная речь в ее языковой структуре» (“Истоки татарского литературного языка”). Казань, 1988; Б. Рифтин. “Типология и взаимосвязи средневековых литератур” (“Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада”). Москва, 1974.

17. Чинакам саёҳат маслаҳатномаларида рухсатнома олиш, саёҳат, озиқ-овқат, тунаш жойлари ва уларнинг баҳолари, хавфсизлик масалалари бўйича муфассал маслаҳатлар берилган. Уларнинг энг тўлиқ ҳисоблангани 1913 йил июлда Қозоғистонда чоп этилган “Ҳаж йўли” китобчасидир.

18. Бу мақола 1903 йили Қозонда чоп этилган (“Исмоил саёҳати”. Ризоуддин ибни Фахруддиннинг сўз боши ва изоҳлари билан). Маҳмудхўжа бу китобчани ўқиган бўлиши керак, чунки у татар адабий ҳаётида фаол иштирок этар, ношир билан эса дўстона муносабатда эди. Исмоил мақоласи оддийгина, аммо Маҳмудхўжанинг асари том маънода юксак бадий савияда ёзилган.

19. Асар 1913 йилнинг сентябрь, октябрь ойларида “Вақт” газетасида чоп этилган. Бу саёҳатнома услуби жиҳатидан Маҳмудхўжа мақоласидан мукамалроқ, аммо унда тарбиявий хусусият етишмайди. Ҳар иккала мақоланинг битта умумий томони бор, улар замрида фаластинлик мусулмонлар аҳволига қизиқиш бор.

20. Беҳбудий такрор ва такрор руслар билан бир қаторда яҳудийлар ва арманларнинг Туркистон мусулмонларига қараганда бой-бадавлат, тўкин-сочин ҳаёт кечирин имкониятларига эга эканликларини таъкидлайди. Таққосланг: “Хуршид”, 1906 йил, 6-сон; “Тараққий”, 1906 йил, 7-сон; “Ойна”, 1913 йил, 8-сон (“Хўқанд ва мусулмонлар” мақоласи).

ЛУҒАТ

А

Абди асном — сапамлар қули
Або — енгсиз устки жуи кийим
Аважож — эгилма
Авсоф — васфлар, мақтовлар
Адам — йўқлик
Адрас — матоҳ
Ажала шайтон — шошқалоқ-
 лдк — шайтоннинг иши
Ажром — осмон жисмлари
Аккос — акс эттирувчи, фо-
 тограф
Акобир — улуғлар
Алам — тинсол
Алойиқи рўзгор — рўзгорга
 боғланб қилиш
Ал-он — ҳозирги пайтда
Албиёи нъзом — улуг наби-
 лар
Аmmoма (амома) — салла
Амуд — устун
Анвоъ — навълар, хиллар
Ансор — дўст, ҳомий, мадад-
 кор
Анфоси қудсия — муқаддас
 нафас
Анқариб — қисқа фурсатда,
 кўз очиб юмгунча
Арз — ер; эн
Арзи мавъуд — орзу қилин-
 ган ер, жаннатмонанд жой
Асафлик — таассуфланарли
Асари ёс — катта умидсиз-
 лик, чорасизлик
Аскала — пристан, порт
Асфал — тубан
Атиббо — табиблар

Атроф — томонлар
Атрошом — атр таратувчи
Атф — қайта, яна бир бор
Афъол — феъл-атвор
Аъдод — ададлари, турлари
Аъмо — кўр
Ахуз — олинган
Ашроф — улуғлар
Ақсойи сафар — сафар якуни
Ағниё — бойлар
Аҳад — кимса, киши
Аҳиббо — дўстлар
Аҳодис — ҳадислар

Б

Баввоб — қорөвул
Бадавий — маданиятдан
 узоқ, саҳройи
Байзо — оқ
Байтул мол — давлат хази-
 наси
Байъат — қасамёд
Байъона — бай пули
Баладия — шаҳар ҳокимлиги
Бандар — порт
Барроқлик — ялтироқлик
Баҳшини — садақа, ҳадя
Баъд аз аъшо — хуфтондан
 кейин
Баъд аз зоҳр — туш пайти
Баъс — қиёмат
Бақия — давом
Баҳеу абъзи мутавассит —
 Ўрта денгиз
Баҳсу жидол — тортишув, му-
 нозара
Белжиклар — белгияликлар

Беша — тўқай, чакалакзор
Бизане — Византия
Билонихтиёр — ихтиёрсиз
Бини — бурун
Бир рубъ — тўртдан бир маъ-
носида
Бир суле — учдан бир маъ-
носида
Боб — эшик
Бодгўя — шамолгоҳ
Боди Кубо — Боку шаҳри
Боло — юқори
Брлуи — ҳаво шари, аэрос-
тат
Боний — асосчи
Боргоҳ — ҳузур; жой
Бохари — буг
Ботил — беҳуда, бузуқ
Буйрўкратия мустабид — мут-
лақ монархия
Бурдан убудият — хоксор

қул
Буқъа — масжид, ибодатгоҳ;
мақбара; ҳужра
Бўғозичи — Босфорнинг ик-
кинчи туркча номи

В

Важд — завқ-шавқ; ҳаяжон
Важҳа — машҳур, эътиборли
Вараса — меросхўрлар
Вариса — меросхўр
Васат — ўрта
Васойиқ — васиқалар
Вақтоки — вақти келиб
Вираса — мерослик
Восиъ — ўрта
Вузуъ — таҳорат
Вуқуот — воқеа, вазият

Г

Гарон — оғир

Гереҳмў — мураккаб тугунли,
жимжимадор
Гулла — замбарак ўқи, снаряд
Гунбад — гумбаз

Д

Давр этмоқ — доира ясамоқ
Далил — йўл бошловчи, гид
Далойили ақлий — доно далил-
лар
Данг — қўзғалмас мулкнинг
олтидан бири
Дароятли — тушунчали, би-
лимли
Дафъи — раддия
Дорилқазо — суд маҳкамаси,
қозихона
Доро — эга
Дўрага — хона

Ж

Жабали Лубнон айалат —
Лубнон тоғлик вилояти
Жабҳа — томон, олд
Жавар — ён, атроф, қўшинли
Жадд — аждод
Жазира — орол
Жаллий — йирик
Жамод — нарса
Жарида — газета
Жаронд — газеталар
Жарҳ — эътироз
Жимностиқ хоналар — спорт
(гимнастика) иншоотлари
Жиҳот — жиҳатлар, томонлар
Жобулсо ва Жобулқо — Шарқ
ва Ғарбнинг икки афсона-
вий шаҳри
Жойхоблар — ўрин-кўрпа, чой-
шаб ва ҳ. к.
Жозибаи қамар — ойнанинг тор-
тиллиши
Жоний — ҳаётий

Жонхарош — жон азоби, из-тироб
Жубба — кенг, узун тўн
Жуҳҳол — жоҳиллар

3

Заввор — зиёратчи меҳмон
Завжаи мутаҳҳира — жуфти ҳалола

Зажжор — шишалар
Зарина — олтин
Заъф — ожизлик, заифлик
Заҳра — текислик маъносида
Зиллат — тубанлик
Зовия — бурчак
Зоиқ — завқбахш
Зоти соғуда — зоти шарифи
Зуафо — заифлар, аёллар
Зулжалол — азамат, буюк
Зухурот — қутилмаган воқеа

И

Ижмолий — хулоса, мухтасар
Ижтимоъхона — одамлар тўп-ланадиган хона
Изо — озор, азоб; изза қил-моқ

Иктифо — кифоя
Илтизом — лозим
Имтаа — мато
Имтизож — бирикиш
Ифиоли даруний — ички ҳаяжон
Ишиоот — мактублар
Ирод — эътироз
Иртифоъ — баландлик
Искутво — жим бўлишлар!
Сукут сақланглар!
Истибод роъйи — зулматпа-растлик
Истиво — қлём (туш) пайти
Истидлол — далил келтириш
Ийтиҳод — бирлашув

Итҳоф — бағишлов
Ифлос — банкрот
Ифратнараст — ҳаддидан ошувчи
Иштирокчийун оъмийун — халқ социализми
Иқтибос — кўчирма
Иҳё этувчи — тирилтирувчи, тикловчи

К

Калоба тун — бир калава арқоқ
Канор — чет, чекка
Касолат — ялқовлик
Кафили ҳадидманд — ўткир кафил
Кешти — кема
Коза — чайла
Кофий — етарли, кифоя
Коши — нақшин бўлак, ка-фель
Куллиян — бутунлай, тамома
Кунж — бурчак
Курраи маснуа — глобус
Курраи мусаттаҳа — ер шари
Кўй — кўча

Л

Лайли — кечки
Ла ва наам — йўқ ва ҳа
Латиф-ул-ҳамим — қайнар булоқ
Лойиҳоти — башоратчи, фол-бин
Лотимоҳо — тиним билмас
Лоянқот — тўхтовсиз
Лоянтипоҳо — ниҳоясиз
«Лоҳавл» — қўрққанда ўқила-диган дуонинг илк сўзи
Лоҳаза — шу сабабли
Лоҳутий — плоҳий
Луз — сўз

М

- Маа** — узатма
Маа таассуф — афсуски
Маа фийахи — шунга қарамасдан
Маа фийят — хизмат ҳақи
Маа фиҳи — шундай вазиятда, шунга қарамай
Мабани — бино қилинган
Мавод — модда
Мавоҳаза — таъбеҳ, дашном
Мавқиф — бекат
Мавқуф — боғлиқ
Малфан — қабр, гўр
Мадфун — дафн қилинган
Мадюн — бурчли
Мадҳал — кириш жой
Мажзубона — мафтункор, жозибали
Мажлиси мабъусон — депутатлар палатаси, парламент —
Мажоний — текин
Мазбалагоҳ — ахлатхона
Мазийят — усугулик
Маит (майит) — ўлик
Мақтаби санойеъи — санъат (ҳунар) мактаби
Мақъаб — ўрнига қараб, куб ё квадрат маъноларида ишлатилади
Мамнуъ — ман этилган
Манбит — кўкаламзор
Манҳадам — хароб
Манҳий — тақиқланган
Манҳус — ваҳса қолган
Марбут — тутан, боғланган
Маржаъ — мурожаатгоҳ
Маржуъ — ўринли
Маркуз бўлмаган — қоқилмаган, осилмаган
Маррат — марталар
Марсаби баҳрия — денгиз отлари
Марсаби баҳрия — денгиз улови, яъни кема
Марфуш — тўшалган
Масакарот — тақиқланган
Масаҳи — маҳси
Масдар — сарчашма, сабаби асосий
Масмуот — эпитилиш
Маснаъ — бунёд этилган
Масолиҳ — зарур ашё
Масоҳат — ўлчов
Масриф (масориф) — исрофгарчилик
Масроф — сарфламоқ, харажат
Масқарот — спиртли ичимликлар
Масҳ этмоқ — юзига қўл тортмоқ
Матин — мустаҳкам
Матоф — тавоф этиш жойи
Махлут — аралаш, қоришиқ
Машрута — конституция
Машруъ — шарият йўл қўйган
Маъбад — ибодатгоҳ
Маъзират — узр
Маъмул — амалдаги
Маъраз — намоён жойи
Маътал — заиф маъносида
Мақоволот — шартнома
Мақсура — меҳвар
Мақгул — қатл этилган
Мағоза — мағазин, дўкон
Мағора — ғор
Маҳал — жой
Маҳз — фақат; ғирт; тоза
Маҳзуф — таъкид
Маҳтоб — ойдин
Маҳфил — давра
Миз — стол
Мил — қувур
Минбаъд — бундан буён
Миннокори — сирланган
Мифтаҳдор — калитдор
Моддатан — аслида

Морпеч — илонсұқмоқ, ёлғиз-
оёқ йўл; ўймакор нақшнинг
бир тури
Моҳазин — рўпара
Муавваж — қийтиқ
Муаззот — иззат, ҳурмат
Муайяна — назорат
Муарраб — арабча
Мубарро — холи
Мубошир — бошқарувчи
Мубҳам — ноаниқ
Муваҳҳад — бир худоллик
Мудаввар — юмалоқ, айлана
Мудохала этмоқ — аралашмоқ
Мужалло — ялтпроқ, жилюли
Музбала — қ. *Мазбалагоҳ*
Муздурлик — ёлланиб ишлаш
Музойиқ — зич, сиқиқ, тор
Музоҳака — кулгили
Муколима — сўз, гап
Мулавван — зийнатланган,
нақшланган, бўялган
Мулки аскарый — давлат
аскария мактаби
Мулки эъдодий — давлат тай-
ёрлов мактаби
Мулкияни рушдия — давлат
ўрта мактаби
Мумайиз — тафтиш; ревизор
Мумтаҳан — имтиҳондан ўт-
ган
Мунаббат — ёғочга ўйиб иш-
ланган нақш
Мунааззам — назму тартибга
кирган
Мунташар — ёйилган
Мунқариз бўлмоқ — тугаб
битиш
Мунқод — итоат этиш
Муояна этмоқ — кўздан ке-
чирмоқ
Мураббаъ — тўрт бурчак
Мураттиб — тартиб берувчи
Мураххас — имтиёзли одам
Муродиф — сивоним

Мусаввар — суратли
Мусаддас — олти қиррали
маъносида
Мусамма — юқори айтилган
Мусанниф — китоб тузувчи,
муаллиф
Мусатгаҳ — текис, ясси
Муслиҳлик — қуроли
Муслиҳ — ислоҳ
Мусовот — тенглик, баробар-
лик
Мусонд — имкон берувчи
Мусофират — мусофирлик
Мустақар — айланиш чизиғи
Мустамлакот — мустамлака-
лар
Мустанд — истеъдодли; асос-
ли
Мустанди тамаддун — мада-
ниятга тайёр
Мустатил — тўғри бурчакли
Мусташар — маслаҳатчи
Мутаважжих бўлмоқ — юз
тутмоқ, штижо қилмоқ
Мутавассит — оралик
Мутаваттун — ватан тутган
Муталло — қуйма
Мутанозе — низо, жанжалли
Мутасарриф — эгаллик қилиш
Мутақаддимин — қадимда
ўтган
Муттасил — туташ маъноси-
да
Муттафиқ — иттифоқчи
Мухта (мухатта) — бекат
Мухталиф — хилма-хил
Муфт — бекорчи, арзимас
Мушаххис — актёр, джоччи
Мушорун алайҳ — мазкур
Мушрик — кўп худолилик
Муштамил — ўз ичига олган
Муштарий — харидор, жаз-
ман
Муштирама — умумий

Муътамад — эътимодли,
ишончли
Муътақид — эътиқодли
Муқарнас — қуббали нақш-
лар
Муқтадир — иқтидорли
Муҳаррири маърозлар — во-
қеа ва ҳодисаларни баён,
таъсир этувчи
Муҳаққақ — тўғрилиги исбот-
ланган
Муҳаққиқини киром — улуғ
ҳақиқатчилар
Муҳмал — бемаъни
Муҳовара — савол-жавоб
Муҳосара — қамал
Муҳтавий — ўз ичига олган
Муътабаронлар — улуғлар
Муътодича — одатича

Н

Наъбон этмоқ — чиқмоқ
Навоқие — нуқсонлар
Навҳа — йиғи, танталани ижро
Надза — анжуман, мажлис
Назарфириб — мафтункор, жо-
зибали
Нардбон — нарвон
Насоро — христиан
Насус — матн
Насячин — нася йиғувчи, қарз-
ни ундирувчи
Нафиз — эътиборли
Нафси жомеъ — жомеънинг
ўзи
Нафси иморат — иморатнинг
ўзи
Нафсимга — ўзимга
Нафси Туркистон — Туркистон
аҳли
Нафеул-амр — моҳият
Начур — дезинфекция
Нақл қилдирмоқ — олиб кел-
моқ

Нақша — харита
Наҳи этмоқ — таққиқламоқ
Наҳр — дарё, оқар сув
Нимкола — ярим-ёрти
Нисоф — ярим
Ноғузирдур — четлаб ўтмайди
Норгила — чилимга ўхшаш
парса
Нохудойи — худосизлик, ий-
монсизлик
Ноқис — нуқсонли, қалбаки
Ноқус — қўпғироқ
Ноҳалаф — номуносиб маъно-
сида
Нуғуз — таъсир
Нуқуд — нақдиналар

О

Обчакорлик — суғориладиган
экинзор
Овиза — осма
Одина — жума
Оёт — оятлар
Оилаи киром — буюк, қарам-
ли
Омбури ҳукумат — ҳукумат
бошқаруви
Ориз — тасодиқий
Оризади — суғий ўрмон;
бахтсизлик
Орий — ҳа
Осиён Васати — Ўрта Ослё
Отняг — қуйи
Офоқ — олам
Оянда — келажак
Оғушта — банд бўлмақ

П

Панир — пишлоқ
Парастини — эътиқод, ихлос
Пешаки — олдидан
Пиёдагузар — пиёдаўтар йўл
Попос — поп

Попур — пароход
Порина — шўрлик, бечора
Пору — супринди, гўнг
Порухона — ахлатхона
Пўстхўрда — пўчоқ
Пўшиш — ёппичяқ

Р

Рабт этилмоқ — боғланмоқ
Ражо — умид
Раколи тарихия — тарихий ар-
боблар
Рафоқат — рафиқлик, дўст-
лик
Расоил — рисоалалар
Рафтор — юриш-туриш
Рахом — мрамор
Рехтим — жой маъносида
Рижол — арбоб, кадр
Рифоҳият — фарахли
Рой — фикр
Рубъи маскун — қуруқликнинг
тўртдан бири
Рукн — устун
Рушдий (рушдия) — ўрта
мактаб

С

Савомеъ — ибодат қиладиган
Савқ — давват
Савқут-тйин — ершунослик
Сад — 100
Саждаи убудийят — мутеъона
сажда
Сажжода — жойнамоз
Сажин (саржин) — 3 газ ёки
2,13 млн узунлик ўлчови
Сайфия — экинзор, ёзги жой
Салб — чормих, крест
Салоҳ — эзгулик
Салоҳа — солиҳлар қисми (па-
нели)га зийнат

Самоқ — деворнинг қуйи учун
ишлатиладиган оқ тош
Самти хориж — ташқари
Санад — рақам (номер), ҳуж-
жат
Сарбасти — хуффия
Сари фарр — бошдаги тож
Сарроф — пул алмаштирувчи
Сатр — парда (парапжи)
Сауд қилмоқ — юқорига кўта-
рилмоқ
Сахин — қалплик
Сахлаттурмоқ — тўхтатмоқ
Сақо — сув машинаси
(водовоз)
Саққолик — сувчи, мешкобчи
Саҳиҳ — соғлом, беҳато
Саҳобагони бузургвор — улур
саҳобалар
Саҳобаи изом — саҳобалар
Саҳҳор — сеҳрлар
Сибён — болалар
Сиво — халос
Сиёсат — муҳофаза
Сил ар-рия — ўпка сили
Силк — саф, қатор
Сина (е) матограф — кино
Сироят — таъсир
Сирф — соф
Сихҳия доираси — тиббий ку-
затув
Содот — сайиждлар, пайгамбар-
зодалар
Сокин — истиқомат қилмоқ
Сокит — тинч, сокин
Сомон — қудрат, бойлик маъ-
носида
Сониян — пккипчидан, шундан
кейин
Сориб олмоқ — ўраб олмоқ
Сулғ — учдан бир
Сумъа — ибодатхона
Сурукламоқ — тўпламоқ
Сухра — қоя

Т

Тааммиқ — ўй, фикр
 Таарруз — ҳужум
 Таассуби ҳуқуқ — ҳуқуқ ҳи-
 моячиси
 Табдили макон — жой алма-
 шуви
 Табъийиз — оқ
 Тавассул — восита
 Таваққуф — тўхталишга муҳ-
 тожлиқ
 Таваҳҳум — ваҳима
 Таваҳҳуш келтирмоқ — ёвво-
 йлашмоқ
 Тавзен мукофот — мукофот
 тақсими
 Тавоно — бақувват
 Тавоф — зиёрат
 Тавҳиди лисон — тил бирлиги
 Тадаиний — тушқувлик
 Таҳвин этмоқ — тузмоқ
 Тадриж — секин-аста
 Тадрис — дарс бериш
 Таждид қилмоқ — янгиламоқ
 Тазалзул — зилзила
 Тазйинот — зийнат, безак
 Такфир — кофирга чиқариш
 Талоф — қароқчи
 Талъин — лаънатлаш
 Тамаддун — маданият
 Тамаино — истак, орзу
 Тамбоку — тамаки
 Танвир — ёритиш
 Танзил — тушиш, кйришиш
 Таовун — ёрдам
 Тариқ — йўл, услуб, тарз, чора
 Тарих биноси — қурлиш та-
 рихи
 Тарроҳ — тарҳини чизувчи
 Таҳийя — дуо, салом
 Тарсим — расм
 Тарафайн — икки тараф
 Тард этмоқ — четлаштирмоқ
 Тардиҳ — эзиш, майдалаш

Таржеъ — такрор
 Таржиҳ — афзал
 Тарзия — қониқиш
 Тароз — келишув
 Тасаллут — ҳукмронлик қи-
 лиш
 Тасвид — қора
 Тасвидод — ёзмоқ, кўчириб
 ёзмоқ
 Таслиҳ — тузатиш, яхшилаш
 Тасхир қилмоқ — забт этмоқ
 Тасҳиҳ — тузатиш
 Тафриқа — ажраб кетиш
 Ташриҳ — анатомпя
 Ташҳис — ўлтироф этиш,
 аниқлаш
 Таъбия — мудофаа учун ҳо-
 зирланган пистирма жой
 Таъвил — сўзни бопқа маъ-
 нога буриш
 Таълифот — асарлар
 Таъмин — ёйиш
 Таъсиф — афсусланарли
 Тақрир — баён
 Таганиий — пағма
 Тағйири қиёфа — қиёфанга ўз-
 гартириш
 Тағрит — горатчи
 Таҳаммул — чидам, ҳолат
 Таҳвил моъ — сув келтириш
 воситалари
 Таҳия — дуо, салом
 Таҳфим — тушунтириш
 Таҳт ул-баҳр мино — денгиз
 ости минаси
 Таҳт ул-Жабал — Жабал тоғи
 ости
 Таҳқиқ — текшириш
 Тевачи — туякан
 Тезоб — азот кислотаси кўзда
 тугилади
 Тек — битта
 Теъдод этмоқ — санаб чиқмоқ
 Тириза — дераза

Тоати қилмоқ — алмаштирмоқ
Тоъхир — секинлик
Тул — узунлик
Тулони — узунчоқ
Тулу — кун чиқиш
Турба — қабр
Турма — трюм (кеманинг юк ортадиган насткн қисми)
Туъма — таом, овқат

У

Убудият — бадалик таомили
Ужра — ҳақ, ижара пули
Ул зумродин — шу жумладан
Уърафо — шогирд, ўқувчи
Уққол — оқиллар

Ф

Фавран — ачиқкланиб; дарҳол
Фавт — йўқотиш
Фавқул баҳр — сув усти
Фажр — тонг
Фазла — кўп, ортиқча
Файсал — ечим, қарор
Фано — кечмиш, йўқлик
Фараҳ — роҳат
Фаръийя — иккинчи даражали
Фарра — ажойиб
Фарш қилинмоқ — тўшалмоқ
Фашанг — соврин маъносида
Фақру зарурат — фақир муҳтожлик
Фий-йа — ҳолат
Фосила — оралик масофа

Х

Хабис — қабих
Хаддом — ходим, хизматчи
Хайли фосид — ўринсиз, бузуқ хайл, фантазия
Хайс — мумсиқ
Халқ қилгон — яратган

Хамула — йўловчи, пассажир
Хартухар — пароканда, тартибсиз
Хаттиёт — камчиликлар, хатолар
Хатти истиво — экватор
Хон — стол
Хориқа — фавқулдда ҳол
Хотам — муҳр
Хуррам — тозалик, яхшилиқ
Хушманд — зийрак, ақлли
Хўшу пла — гоят итотқорона

Ч

Чаҳортарк — чорқирра
Чаҳорчашм — тўрткўз
Чодир — рўмол
Чошт — чошгоҳ

Ш

Шабака — жимжимадор панжара
Шабакаланган — тўсилган
Шай — нарса
Шайтанат этмоқ — фириб бермоқ
Шарафа — қарниз
Шарр — ёмонлик
Шаррот — ёвузлик
Шаторат — эпчиллик
Шайшаллик — шуълавор, ярақираган
Шакий — ярамас одам
Шимитмали — симирайлик
Шодурвон — соябон
Шоғил — банд этувчи
Шуруъ этмоқ — киришмоқ

Э

Эвет — ҳа, тўғри
Эъдодий — тайёрлов
Эътидол — мўътадил

Эътиносизлик — беғамлик,

эътиборсизлик

Эҳмол — қийинчилик

У

Ўйла — шундай

Ўрам — кўча

Ўтел-нўмра — меҳмонхона
бўлмаси

Қ

Қаблқи — бузуқ, беҳаё

Қабл аз аср — аср намози
олдидан

Қавл — сўз

Қазаф — дашном

Қанодил — қандиллар

Қарағаса — қора тупроқ

Қариб — яқин

Қарина — кундалик ишлари
маъносида

Қаробат — яқин кишилар, қа-
рибдошлар

Қарун восита — ўрта асрлар

Қасаба — шаҳарча

Қатор — поезд

Қатр — кўндаланг

Қиё — қоя

Қитъа — бўлак

Қонуни мусовот — тенглик
қонуни

Қофила — карвон

Қубба — гумбаз, купол

Қувван дофеъа — даф қилиш,
мудофаа қуввати

Қлуф — қулф

Ғ

Ғалат — нотўғри

Ғалати фоҳиш — қўпол хато-

Ғанойим — ўлжа

Ғарро — ажойиб

Ғизо этмоқ — овқатланмоқ

Ғуруб — куп ботини

Ҳ

Ҳавойиж — эҳтиёж

Ҳавондор — қуюқ

Ҳаворийини — Исо пайғамбар
тарафдорлари

Ҳавос — ҳислар

Ҳажари асвод — Маккадаги
қора тош

Ҳазиз — тубан

Ҳайвон потиқ — гапирувчи
жонзодлар, яъни одамлар
маъносида

Ҳайъат — астрономия

Ҳаммор — ичувчи, майхўр

Ҳанжор — йўл, усул

Ҳасан — яхши, чиройли

Ҳасир — бўйра, бордон

Ҳафзан — ёддан

Ҳафиф — енгил

Ҳизб — партия

Ҳимам — ҳимматлар

Ҳосилхиз — серҳосил

Хувийят — шахсият

Худус — тасодифлар, ҳодиса-
лар

Хулё — ҳаёл

Хунжор — тартиб

Хуснизан — яхши фикр

МУНДАРИЖА

Карвонбоши. <i>Б. Қосимов</i>	5
Бадиий асарлар	39
Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли (<i>пьеса</i>)	39
Оқ елпоғичли чинли хотун (<i>фикоя</i>)	50
Бир аъмо боланинг ҳасрати	53
Саёҳат хотиралари	54
Қасди сафар	54
Мақолалар	146
Ҳайрул умури авсатуҳо...	146
Икки эмас, тўрт тпл лозим	150
Баёни ҳол	152
Туркистон	154
Шердор мадрасаси	156
Аъмолимиз ёйинки муродимиз	157
Фавқуллода такфир	160
Бизни ҳоллар ва ишлар	161
Зўраки бой	163
Жаҳолат дардларидан	165
Оҳ, бонкалар бизни барбод этди	166
Ешларга мурожаат	168
Тарихи ихтирои башар	170
Танқид — сараламоқдур	172
Теётр надур?	174
Муҳтарам ёшларга мурожаат	176
«Туркистон тарихи» керак	178
Сарт сўзи маълум бўлмади	179
Исмоилбек ҳазратлари	181
Тил масаласи	183
Бизни кемиргувчи иллатлар	189
Сарт сўзи мажҳулдур	193
Эҳтиёжи миллат	199
Миллатлар қандай тараққий этарлар?	202
Қозоқ қариндошларимизга очиқ хат	204
Муҳтарам самарқандийларга ҳолисона арз	206
Ғалла, аскарлик, ер ва тазминоти ҳарбия	209
Мақола ва чиқишларга жавоблардан	214
«Китобат ул-атфол» (1908) дан	216
«Китоби мунтахаби жуғрофияий умумий» (1906) дан	22
«Мунозара» ҳақида	247
Васиятнома	251
Беҳбудий вафотига бағишланган марсиялар	256
<i>Фитрат</i> . Беҳбудийнинг сағанасини изладим	256
<i>Айний</i> . Беҳбудий руҳига итҳоф	256
<i>Айний</i> . Беҳбудий афандини эсга тушириб, қатл ва қатл- гоҳга хитобан	257
<i>Чўлпон</i> . Маҳмудхўжа Беҳбудий хотираси	258
<i>Ингеборг Балдауф</i> . Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда	259
Луғат	269

Адабий-бадиий нашр

МАҲМУДХУЖА БЕҲБУДИЙ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тошкент «Маънавият» 1999

Муҳаррир *М. Исоқова*
Мусаввир *А. Пономарев*
Бадий муҳаррир *С. Аъзам*
Тех. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Теришга берилди 15.02.99. Босишга рухсат этилди 03.06.99. Бичими 84×108^{1/2}.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т.
14,70. Шартли кр.-отт. 15,12. Нашр т. 15,14. 5000 нусха. Буюртма №202.
Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 5—99.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов
кўчаси, 1-уй. 1999.